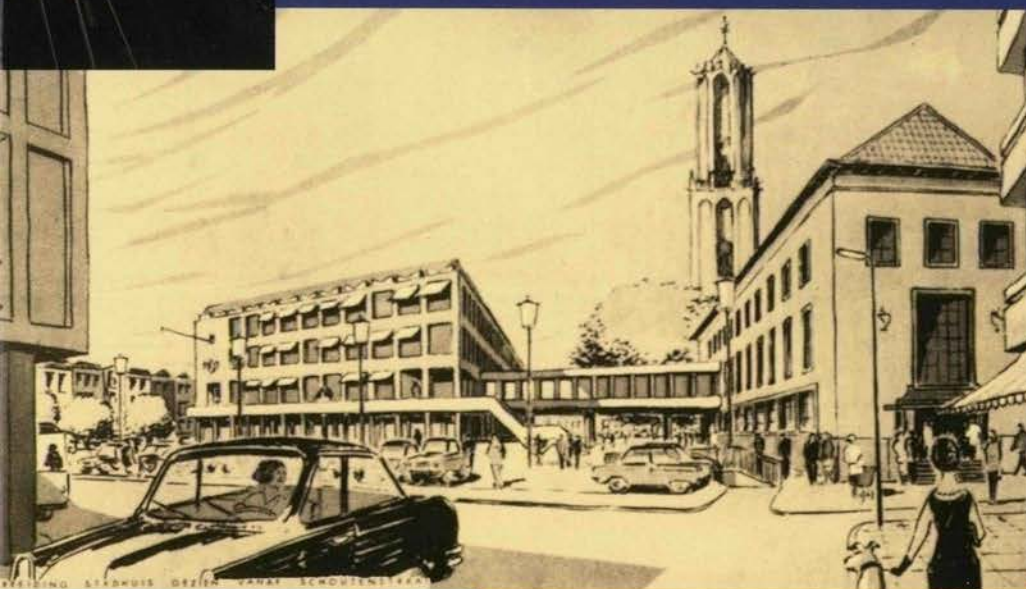

J A A R B O E K

1992

Oud-Utrecht

VERENIGING OUD-UTRECHT

VERENIGING OUD-UTRECHT DEEL 1 JANUARI - SEPTEMBER 1992

J A A R B O E K

Oud-Utrecht

1992

vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht

redaktie:

Dr. P. D. 't Hart, drs. T. J. Hoekstra, mw. drs. A. L. Jordens, drs. H. L. Ph. Leeuwenberg,
drs. P. C. B. Maarschalkerweerd en mw. mr. J. van der Torren-Gerritsen.

colophon:

Vormgeving: Hans Lodewijkx, Tilburg

Opmaak, lithografie en druk: Drukkerij De Boer-Cuperus bv, Utrecht

© **Vereniging Oud-Utrecht**

CIP-Gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Jaarboek

Jaarboek/Oud-Utrecht, Vereniging tot Beoefening en tot Verspreiding van de Kennis
der Geschiedenis van Stad en Provincie Utrecht. - 1970 - ... - Utrecht:

Vereniging Oud-Utrecht.

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek 1992/ [red. P. D. 't Hart ... et al.]

ISBN 90-71108-10-4

SISO utre 938 UDC 949.2830 (058)

Trefw.: Utrecht (provincie); geschiedenis; jaarboeken.

inhoudsopgave

H. Buiter

5 'De stad met de mooiste maquettes'

Plannen voor Utrechts centrum en binnenstad, 1954-1971

Marieke Knuijt

45 Utrecht in fragmenten

De Utrechtse Behang Collectie en een geschiedenis van het papierbehang in Utrecht tussen 1765 en 1900

R. H. Pegel

75 'Heer ghy neemt uselven by der noes'

Prediking voor de leken in de stad Utrecht in de vijftiende eeuw

R. van Gaal

123 Het Schouwtoneel kiest Utrecht als thuishaven, 1920-1933

A. J. van den Hoven van Genderen

149 Een toren van achteren en van voren

Over de Domtoren en Aart Mekking's Spel met toren en kapel

E. M. Kylstra

H. L. Ph. Leeuwenberg

173 Reacties & Besprekingen

G. J. Kylstra-van der Eijck

189 Kroniek over het jaar 1991

De Vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en telt momenteel 1800 leden.

Doel: verbreiding van de kennis van en de belangstelling voor de geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht.

De leden ontvangen een Maandblad en in december het Jaarboek en de Bouw-historische en Archeologische Kroniek van de gemeente Utrecht.

De vereniging organiseert lezingen en excursies en houdt zich actief bezig met het bewaken van het historisch erfgoed.

De contributie bedraagt

- voor leden f 47 (in het buitenland f 90)
- voor leden ouder dan 65 jaar f 41
- voor leden t/m 26 jaar f 30
- voor instellingen zonder winstoogmerk f 80
- voor bedrijven f 100
- voor sponsors minimaal f 250

Inlichtingen:

Secretaris Vereniging Oud-Utrecht

p/a Alexander Numankade 199

3572 kw Utrecht

'De stad met de mooiste maquettes'

Plannen voor Utrechts centrum en binnenstad,

1954-1971

H. Buiter

In 'De stad met de mooiste maquettes' schetst de auteur de ontwikkelingsgang van de gemeentelijke plannemakerij voor binnenstad en centrum in Utrecht tussen 1954 en 1971. Hij schenkt vooral aandacht aan de

Hans Buijer (1958) volgde de Lerarenopleiding te Utrecht en studeerde Contemporaine Geschiedenis met als ondersteunend hoofdvak Economisch-Sociale Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Sinds 1990 is hij werkzaam als zelfstandig historicus en publicist.

besluitvorming over de plannen.

Om de centrumfunctie van Utrecht te versterken, werden in de jaren vijftig verkeersplannen opgesteld, die resulteerden in voorstellen voor demping van de stadsbuitengracht en het uit-

voeren van verkeersdoorbraken en straatverbredingen in de binnenstad. Vanaf 1960 werden de voorgestelde verkeersmaatregelen geïntegreerd in de ontwikkeling van een stedenbouwkundig basisplan voor de binnenstad. Door de beperkte financiële mogelijkheden van de gemeente en gecombineerde tegenstand van een deel van de bevolking en het Rijk liepen de plannen vertraging op. Voor het grootste deel van de voorgestelde maatregelen bleek dat fataal. De nota *Kernbeeld* uit 1970 legde de basis onder een beleid gericht op versterking van de woonfunctie van de binnenstad en behoud van de historische structuur van dit stadsdeel.

'Utrecht wordt Grootstad' juichte de *Maasbode* in februari 1954. Eindelijk, 37 jaar nadat het Utrechtse gemeentebestuur voor het eerst grenswijziging aanhangig had gemaakt, kreeg de stad ruimere grenzen en ruimte voor de bouw van nieuwe woonwijken en de aanleg van industrieterreinen. Het gemeentebestuur ontwierp niet alleen uitbreidingsplannen, het stelde ook plannen op tot versterking van Utrechts centrumfunctie.

In dit artikel wordt de totstandkoming van de gemeentelijke plannen voor de binnenstad en het centrum in de periode van 1954 tot 1971 besproken¹. Hoe moest het centrum van de 'Grootstad' eruit gaan zien en wie besliste wat er diende te gebeuren? En: welke gevolgen had dit alles?

City-vorming en gemeentebestuur

Om de gemeentelijke plannenmakerij uit de jaren vijftig en zestig te kunnen volgen, is het nodig eerst stil te staan bij de begrippen centrum en binnenstad en aandacht te schenken aan het historische verschijnsel centrum- of cityvorming.

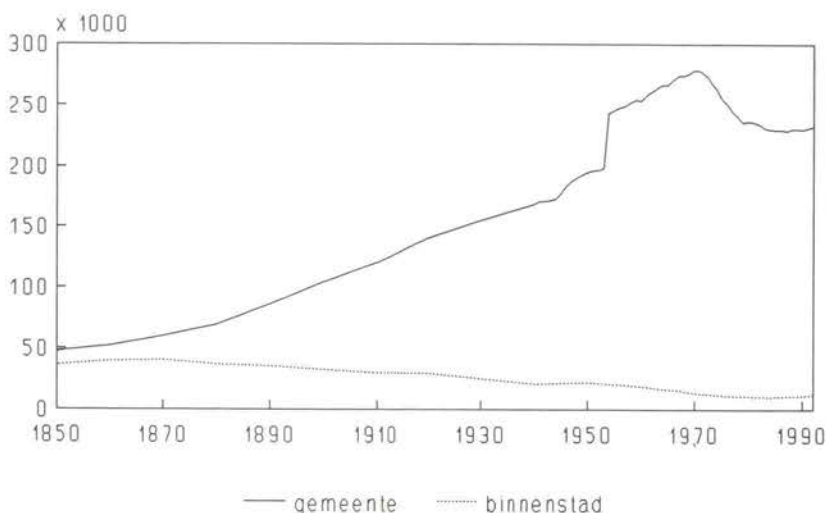
Geografische literatuur definieert een 'stadscentrum' als 'het netwerk van straten waarin een verdichting optreedt van bestuurlijke-, handels-, financiële-, culturele- en vermaaksactiviteiten, waarin voorts stad- en/of streekverzorgende functies domineren en dat in velerlei opzicht als ontmoetingscentrum functioneert'². Terwijl 'binnenstad' dus een historisch-geografisch bepaald begrip is (dat eenvoudig op de kaart aan te wijzen is), is 'centrum' een functioneel bepaalde eenheid, die ruimtelijk moeilijk te lokaliseren is. In gemeentelijke notities uit de jaren vijftig en zestig worden verschillende termen gebruikt om binnenstad en centrum aan te duiden. Wanneer gemeentelijke nota's van de 'oude stad' spreken, duidt men hiermee meestal de binnenstad aan, terwijl in het algemeen met de term 'city' het centrum bedoeld wordt. Om de spraakverwarring compleet te maken: de term 'het hart van de stad' (dat vaak ook nog klopt en aan dichtslibbing van de aderen lijdt) wordt zowel voor de binnenstad als voor het centrum gebruikt. In dit artikel wordt de term binnenstad gebruikt voor het stadsgebied daterend uit de periode van vóór de stadsuitbreidingen uit de tweede helft van de negentiende eeuw, het gebied binnen de singels.

Hoewel volgens de gegeven definities het centrum en de binnenstad dus niet hetzelfde gebied hoeven te beslaan, is in alle Nederlandse steden het centrum wel in de binnenstad ontstaan. Zo ook in Utrecht³. Toen Utrecht na 1865 voor het eerst belangrijk buiten de stadswal begon te groeien, leidde dat samen met de toenemende industrialisatie en aanleg van spoorwegen tot grote veranderingen in de structuur van de stad. De Industriële Revolutie zorgde voor economische specialisatie en voor ruimtelijke scheiding tussen wonen en werken en tussen de verschillende economische activiteiten. Langs de hoofdstraten en -pleinen in de binnenstad ves-

tigden zich winkels, die steeds meer de taken overnamen van de markten. De winkels werden gevolgd door kantoren van banken, verzekeringsmaatschappijen en andere dienstverlenende bedrijven en instellingen. De welgestelden die tot dan toe altijd aan de voornaamste pleinen en straten van de stad gewoond hadden, verhuisden voor een groot deel naar een ruimere woningen aan de stadsrand of (na 1890) naar forenzenplaatsen buiten de stad. Kortom in een gedeelte van de binnenstad ontstond een centrum. Het is dit proces van centrumvorming (het verdringen van de woonfunctie en andere economisch laagwaardige functies door economische meer opleverende functies) dat met een beladen term ook wel 'cityvorming' wordt genoemd.

In de twintigste eeuw zette in Utrecht dit proces van centrumvorming zich versterkt voort. In het noordelijke deel van de binnenstad ontstond een veelzijdig centrum met winkels, warenhuizen, kantoren, bioscopen en cafés. Het aantal inwoners van de binnenstad liep steeds verder terug. Woonden daar in 1879 nog 37.000 mensen (meer dan de helft van het totale aantal inwoners) in 1919 was dit gedaald tot zo'n 30.000 en in 1939 tot 22.000 inwoners. Deels werd deze afname veroorzaakt door natuurlijke oorzaken (bewoners die de ruimere en modernere woonomstandigheden in de nieuwe woonwijken prefereerden, vertrokken), deels was ze het gevolg van verdringing van de woonfunctie door vestiging van winkels of kantoren.

Het beleid van de gemeentelijke overheid droeg bij aan deze ontvolking van de binnenstad. Activiteiten zoals uitbreiding van verschillende gemeentelijke instellingen, straatverbredingen en -doorbraken (als die van de Lange Viestraat in de jaren twin-

Bevolkingsomvang gemeente Utrecht en van de binnenstad 1850-1992

(Bronnen: Leyden, 1939, Draak, 1965, Statistische Berichten Gemeente Utrecht, 1960-1992)

tig en dertig) en sanering van volksbuurten (door middel van onbewoonbaarverklaringen) deden het inwonersaantal verder dalen en het aantal kantoren en winkels stijgen. De komst van de Jaarbeurs (1917) en de opening van het hoofdpостkantoor (1924) aan de Neude kunnen als symbool hiervan gelden. Tijdens de crisis van de jaren dertig en de oorlog stagneerde deze ontwikkeling echter.

In de ban van het verkeer, 1954-1962

Utrecht was in tegenstelling tot steden als Rotterdam, Arnhem, Nijmegen en Middelburg betrekkelijk ongeschonden uit de oorlog gekomen. Het centrum van Utrecht bestond uit twee in elkaar overlopende gedeelten. Het gedeelte rond Vredenburg, Lange Viestraat en Oudegracht had een uitgesproken centrumkarakter door de opeenhoping van warenhuizen, winkels en horecagelegenheden. Het winkelgebied zette zich in oostelijke richting voort in uitlopers als Nobelstraat en de Biltstraat. Een belangrijk tweede centrumgedeelte bevond zich in de negentiende-eeuwse Stationswijk, waar hotels, kantoren en winkels de stadsentree voor de treinreiziger een rommelig, maar levendig aanzien gaven. Aan de rand van deze twee gebieden waren vooral de kantoorconcentraties rond de Maliebaan, aan de oostkant van de binnenstad, en de kantoren van de spoorwegen rond het Moreelsepark van belang.

Buiten het winkelgebied rond de Lange Viestraat, Vredenburg, Steenweg, Oudegracht en omgeving strekte zich de rest van de binnenstad uit met zijn grachten, Pieters- en andere kerkhoven en smalle en licht gebogen straten. Kantoren waren veelal in voormalige herenhuizen aan de hoofdstraten en grachten gevestigd, in de zijstraten en steegjes wisselden opslagplaatsen, werkplaatsen, fabriekjes en woonhuizen elkaar af. Het aantal bewoners van de binnenstad liep langzaam maar zeker verder terug. Wie in de binnenstad bleef wonen, was of door beroep daaraan gebonden, zoals de winkeliers, of kon zich geen verhuizing permitteren. Volksbuurten en buurtjes als de 'zeven steegjes', Wijk C en de stegen rond de Strosteege en de Boterstraat waren een begrip. In de lage arbeiderswoninkjes leefden vaak grote families, wier leven zich door de kleine behuizing voor een groot deel op straat afspeelde. Voor deze stadsgedeelten rond het centrale winkelgebied waren in 1952 al omvangrijke samenhangende saneringsplannen vastgesteld.

Grenswijziging

Op 1 Januari 1954 was het eindelijk zover: na bijna veertig jaar bestuurlijke strijd en moeizame onderhandelingen met buurgemeenten en hogere overheden kreeg de stad ruimere grenzen. Een belangrijke datum voor Utrecht. Door annexatie van grondgebied van buurgemeenten als Maartensdijk, Houten, De Bilt, Zuilen en Oudenrijn vergrootte de stad haar inwonersaantal in één klap van 198.328 op

Verkeerstellers aan het werk aan de Lange Viestraat in 1951. Begin jaren vijftig organiseerde de dienst Openbare Werken diverse verkeerstellingen. Aan verwerking van de gegevens kwam de dienst echter niet toe. Mede daarom trok de gemeente in 1955 een externe deskundige aan om een verkeersonderzoek te organiseren. (foto 't Sticht. Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, neg. C 37.268)

31 december 1953 tot 241.635 inwoners op 1 januari 1954. Tegen de stadsgrenzen aangebouwde woonwijken als Hoograven, Tuindorp en Zuilen werden plotseling stadswijken. De gebiedsuitbreiding betekende meer dan een verdubbeling van het gemeentelijk grondgebied. Verschillende uitbreidingswijken werden aan de tekentafel ontworpen om de verwachte groei van het inwonertal op te vangen. De plannen gingen uit van een groei van de stad tot 300.000 inwoners in 1970 en 350.000 inwoners in 1980. Het *Utrechtsch Nieuwsblad* (UN) schreef in januari 1954: 'Structureel gezien gaat de gemeente Utrecht in de komende 20-25 jaar een forse ontplooiing tegemoet. (...) Er staan grote dingen te gebeuren nu de grenswijziging een feit geworden is' ⁴.

In afwachting van de grenswijziging had de gemeente in 1950 de dienst Stadsontwikkeling opgericht, met de uit Rotterdam afkomstige J.A. Verhoef aan het hoofd. In februari 1954 presenteerde deze nieuwe dienst een *structuurplan* voor de ontwikkeling van de stad tot 1970. In dit *structuurplan* waren de idealen van de 'functionele stad' te herkennen, zoals de moderne stadsplanners die in de naoorlogse periode aanhingen. Functiescheiding stond centraal. Bedrijven dienden zoveel mogelijk op aparte bedrijfsterreinen gevestigd te worden; wijken werden van elkaar gescheiden door groenstroken, waarin de sport-en recreatieterreinen gesitueerd werden. Het doorgaande gemotoriseerde verkeer werd door middel van een hoofdwegennet om de woonwijken heen geleid. Het voorbeeld voor de stede-

bouwkundige plannen was het Rotterdamse wederopbouw-plan, waar deze principes voor het eerst consequent op een hele stad waren toegepast. Het Rotterdamse plan diende meer Nederlandse steden in de jaren vijftig als lichtend voorbeeld. De Utrechtse raadsleden achtten het Utrechtse plan een goede basis voor de uitbouw van de stad, een mening die het UN deelde: 'Het structuurplan is de vrucht van een gedegen, jarenlange studie, een kompas waarop Utrecht veilig zal kunnen varen' ⁵.

Centrumplannen

De verwachtingen waren hooggespannen. Binnen de raad en het gemeente-apparaat leefde de wens om Utrechts centrum te versterken. Deze groei zou niet alleen noodzakelijk zijn vanwege de toenemende bevolking, maar ook om het voortbestaan van het centrum zelf te verzekeren. Verhoef, directeur van Stadsontwikkeling, waarschuwde voor uitholling van Utrechts centrumpositie door de concurrentie van de centra in de omliggende forenzenplaatsen. Angst voor achteruitgang was een voorname drijfveer voor het opstellen van plannen voor herstructurering van het centrum.

Het *structuurplan* gaf weinig informatie over de toekomst van Utrechts centrum, het plande vooral de nieuwbouwwijken en de industrieterrainen. Uitgangspunt was dat het aantal woningen in de binnenstad terug zou lopen door de vestiging van meer kantoren en winkels aan de ene kant en de gemeentelijke saneringsplannen aan de andere kant. In een apart toegevoegde schets was een aantal verkeersdoorbraken getekend, die voor het grootste deel al vanaf de jaren tien en twintig op het programma stonden. Een samenhangend plan voor het centrum ontbrak echter.

Ruimte voor uitbreiding van het centrum zou ontstaan door uitvoering van de in 1952 vastgestelde saneringsplannen. De woningkwaliteit in buurten als Wijk C, Springweg en omgeving en in de zijstraten van de Lange Nieuwstraat en de Nieuwe Gracht, was slecht. 'Gedeeltelijk zullen deze af te breken woningen door andere worden vervangen. De situatie van de terreinen maakt dit dikwijls niet mogelijk, in welk geval aan deze terreinen een andere bestemming zal worden gegeven', aldus het *structuurplan* van 1954 ⁶. De bestemming waar de beleidsmakers aan dachten, was duidelijk: centrum-activiteiten als winkels en kantoren.

Verhoef wees er in ambtelijke vergaderingen diverse malen op dat de zuidelijke binnenstad uitbreidingsmogelijkheden voor het centrum bood, mits dit stadsdeel opengelegd zou worden voor het verkeer. Hij verwachtte dat door de bouw van Kanaleneiland het Ledig Erf op den duur net zo'n druk verkeerspunt zou worden als het Leidse Veer. In het noorden van de binnenstad breidde het centrum zich al uit.

De in het *structuurplan* voorgestelde verkeersdoorbraken waren behalve voor verkeersverbetering ook bedoeld voor het creëren van nieuwe winkelstraten. Het model dat de beleidsmakers hierbij voor ogen stond, was dat van de verbreding van

de Lange Viestraat in de jaren twintig en dertig: na de straatverbredingen hadden zich hier verschillende warenhuizen en grote kledingwinkels gevestigd. In de jaren vijftig verwachtten de ambtenaren van Openbare Werken dat een doorbraak Vredenburg-Achter Clarenburg-Mariaplaats een soortgelijk resultaat zou laten zien. In 1958 keurde de gemeenteraad een voorstel hiertoe goed. 'De door grote doorbraken te creëren brede winkelstraten behoeven door hun breedte geen bezwaar op te leveren voor een verstoring van de koperssfeer. In dit geval kan eigenlijk gesproken worden van twee halve winkelstraten' ⁷.

Progressief of ouderwets?

De aangekondigde doorbraken in de binnenstad en modernisering van het stadscentrum riepen weerstanden op bij een deel van het publiek. De Utrechtse dichter Jan Engelman maakte de in de stad verrijzende nieuwbouw uit voor 'platte hoeden-

De Voorstraat omstreeks 1955. Tot dit jaar was in deze smalle, bochtige straat nog sprake van verkeer in beide richtingen. (Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, neg. C 37.266)

dozen die het stadsbeeld ontsieren' ⁸. Hoogleraar L.J. Hijmans van den Bergh protesteerde in het *UN* tegen de in het structuurplan voorgestelde verkeersdoorbraken in de binnenstad en bepleitte conservering van dit stadsdeel ⁹. De samensteller van het structuurplan, Verhoef, reageerde in dezelfde krant meewarig op het protest van Hijmans van den Bergh: 'Niet sfeer, maar sfeer. Niet zoo, maar zo.' Verhoef doelde hiermee niet alleen op de spelling waarin Heijmans' artikel geschre-

ven was, maar vooral 'op de geest die eruit spreekt (...) Wij zijn veel dichter bij het jaar 2000 dan wij 1860 achter ons gelaten hebben' ¹⁰. Ook de Utrechtse architect Gerrit Rietveld toonde zich een voorstander van modernisering van het stadscentrum en zette zich af 'tegen de behoudzuchtigen, die het liefst terug zouden willen keren naar de zeventiende eeuw'. Hij wees erop 'dat zonder de schaalvergroting het niet mogelijk is de binnenstad op te nemen in het ritme van deze tijd' en pleitte ervoor om ook in de binnenstad op ruime schaal hoogbouw toe te passen. Hij voorspelde dat alle bezwaren hiertegen zouden verdwijnen 'zodra deze hoogtebarrière royaal is doorbroken' ¹¹.

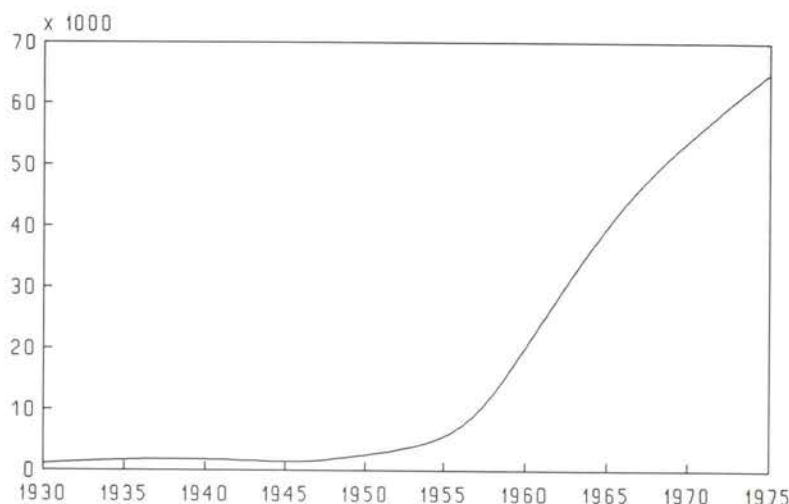
Nota Toekomst Oude Stad

Als antwoord op de kritiek en om de plannen voor het centrum een solide basis te geven, liet het college in 1956 de nota *Toekomst Oude Stad* opstellen. Met deze nota wilden B. en W. de gemeenteraad een principe-beslissing ontlokken. 'Indien de city haar functie als hart van de stad, als commercieel centrum, op bevredigende wijze zal willen blijven vervullen, dan zal haar de mogelijkheid tot uitbreiding moeten worden gegeven', zo stelden B. en W. ¹². Volgens het college waren er twee mogelijkheden: of men zou de binnenstad zoveel mogelijk conserveren, maar dan zouden de Utrechtse centrumfuncties in de knel komen, of men zou van de mogelijkheden die de saneringsplannen boden, gebruik maken en het stadscentrum laten meegroeien met de groei van de totale stad.

Gesteld voor de keus tussen 'museum' of 'levende stad' koos de gemeenteraad in november 1956 voor de tweede mogelijkheid. De raad besloot dat de binnenstad 'niet voor het verkeer moet worden afgesloten, doch dat zodanige voorzieningen zullen moeten worden getroffen, dat zij ook in de toekomst voor het verkeer, dat daar moet zijn, bereikbaar zal zijn'. Om hiervoor te zorgen, zouden alleen 'ingrijpende maatregelen' goed genoeg zijn ¹³. Welke maatregelen dat precies waren, las men niet in de nota *Toekomst Oude Stad*. Want zoals de secretarie-ambtenaar P. van Dijke tijdens de voorbereiding opmerkte: 'door de zaak abstract te houden, voorkomt men dat deze in de sentimentssfeer getrokken wordt' ¹⁴.

Hoewel de nota een veelheid aan centrumfuncties noemde, inclusief horeca-, culturele en educatieve voorzieningen, kwamen alleen de winkel- en kantoorfuncties concreet aan de orde. Een duidelijke vingerwijzing voor de belangstelling van de beleidsmakers.

Het college waarschuwde echter bij de behandeling van de nota *Toekomst Oude Stad* dat sanering en verkeersdoorbraken op grote schaal de komende jaren nog niet te verwachten waren, omdat de daarvoor benodigde financiën ontbraken. De gedachte dat het alleen al om deze reden met de gemeentelijke plannen niet zo'n vaart zou lopen, was wijd verbreid. De NRC noemde Utrecht dan ook spottend 'de stad met de mooiste maquettes' ¹⁵.

Aantal personenauto's in Utrecht 1930-1975

(Bronnen: Statistische Berichten Gemeente Utrecht, 1960 en Structuurplan 1979)

Groeiende motorisering

In de jaren vijftig kreeg Nederland en ook Utrecht voor het eerst te maken met een sterke toename van het particulier auto-bezit. Bedroeg het aantal personenauto's in Utrecht in 1950 nog slechts 3000, in 1955 telde de Domstad 5500 automobielen en in 1959 werd de grens van de 10.000 exemplaren overschreden¹⁶. Gemeentelijke deskundigen verwachtten voor 1970 een verviervoudiging van het aantal. Niemand vermoedde dat de werkelijke groei deze verwachting ruimschoots zou overtreffen.

Het wegennet in de binnenstad was totaal niet op deze verkeerstoename berekend. De smalle Voorstraat kende nog steeds tweerichtingsverkeer, terwijl de Catharijnebrug bij het Vredenburg het verkeersaanbod amper aan kon. Een apart probleem vormde het ontbreken van een stedelijke rondweg. Doorgaand verkeer moest dwars door de stad rijden. Een belangrijk deel van het oost-west verkeer perste zich door een drukke winkelstraat als de Lange Viestraat. De Utrechtse grachten en pleinen werden in toenemende mate als parkeerterrein gebruikt. De stadsbestuurders zagen de verkeerstoename als een vloedgolf, die de stad dreigde te overspoelen.

Een verkeersplan in voorbereiding

Op advies van de ANWB werd de Duitse verkeersdeskundige M.E. Feuchtinger in 1955 gevraagd verkeerstellingen te organiseren en een hoofdwegenet voor de totale stad te ontwerpen. Feuchtinger moest hierbij speciale aandacht schenken aan in de jaren tien en twintig door de toenmalige directeur van gemeentewerken L.N. Holsboer en de Amsterdamse architect H.P. Berlage opgestelde verkeersplannen

die nog steeds niet compleet uitgevoerd waren. De rondweg die zij hadden voorgesteld, was nooit afgebouwd en wat de voorgestelde doorbraken in de binnenstad betreft, waren alleen de verbreding van de Lange Viestraat/Potterstraat uitgevoerd en de St. Jacobsstraat aangelegd. Dat het gemeentebestuur een Duitse verkeersdeskundige inschakelde, was niet verwonderlijk. In Duitsland was men veel verder met de verkeerstechniek dan in Nederland door de vroege uitbouw van het Autobahnstelsel en de noodzaak tot reconstructie van de stukgebombardeerde stadscentra. Feuchtinger had een eigen bureau in het Zuid-Duitse Ulm en voerde in diverse Europese steden opdrachten uit.

Na besprekingen met de ambtenaren van Openbare Werken en het uitvoeren van verkeerstellingen legde de verkeersdeskundige in augustus 1957 zijn ideeën voor aan Burgemeester en Wethouders. Feuchtinger stelde voor een ringweg aan te leggen om zoveel mogelijk verkeer uit de binnenstad te weren. Om het toenemende verkeer voldoende ruimte in het oude stadsdeel te geven, wilde Feuchtinger twee nieuwe noord-zuid en twee oost-west verbindingen in de binnenstad aanleggen, waarvoor verschillende straatverbredingen en doorbraken nodig zouden zijn. De Utrechtse bestuurders hadden enige twijfel over de plannen. Wethouder W.H.J. Derks (KVP) van Openbare Werken vroeg de Duitser bezorgd of de ingrepen niet al te ingrijpend waren en merkte op dat de gemeente het geld niet had om binnen tien tot twintig jaar de voorgestelde maatregelen uit te voeren. Maar volgens Feuchtinger mocht je nooit zeggen: 'Nu doe ik maar helemaal niets. Elke vierkante meter nieuw stratennet betekent een verbetering van de verkeerssituatie'¹⁷. De Utrechtse bestuurders lieten zich overtuigen en Feuchtinger werkte zijn plannen uit.

Hij situeerde de voorgestelde ringweg aan de binnenzijde van de stadsbuitengracht door de daaraan liggende bolwerken en plantsoenen. Waarop de directeur van de dienst Openbare Werken, Chr. Bronkhorst, zich afvroeg of de ringweg niet beter op de plaats van de singels gebouwd kon worden. Met dit voorstel plaatste Bronkhorst demping van de Utrechtse stadsbuitengracht op de politieke agenda.

In de jaren vijftig hing het dempen 'in de lucht'. In meer historische Nederlandse steden waren de voorgaande jaren dempingsvoorstellen gedaan. In Amersfoort was men bezig met de demping van een gedeelte van de stadsbuitengracht ten bate van een ringweg, terwijl voorstellen in Amsterdam om een gedeelte van de grachten voor het verkeer te dempen, net onder druk van algemene protesten naar de prullenbak waren verwezen. Demping was altijd al een reactie van de overheid geweest als water zijn (verkeers)functie verloren had. In Utrecht waren in de Middeleeuwen op deze wijze de Neude en de Ganzenmarkt ontstaan, terwijl in de jaren dertig demping van de Vleutense Wetering resulteerde in de Vleutenseweg.

Burgemeester De Ranitz schreef in september 1957 geen moeite te hebben met de voorgestelde doorbraak 'door de anachronistische west-wand van het Domplein'.

Met het voorstel voor demping van de singels had De Ranitz meer moeite. Hij noemde de stadsbuitengracht 'één van de onvergankelijke schoonheden van Utrecht' ¹⁸. Na een lange mooie vergadering kwam het college echter tot de conclusie dat het sparen van het singelwater te midden van twee autowegen (één aan de binnenkant van de singel en de andere aan de buitenkant) toch geen zin zou hebben. Het college koos voor een ringweg op de plaats van de singels.

'Van Amerikaanse allure ...'

In november 1958 werd het geruisloos voorbereide plan-Feuchtinger op een grote persconferentie naar buiten gebracht. Het gemeentebestuur was trots op het onderzoek ('de eerste gemeente in ons land waar een uitgebreid verkeersonderzoek wordt ingesteld') ¹⁹. Voor f.4,25 konden Utrechters het uitgesproken technisch ogende rapport-Feuchtinger met al zijn grafieken, diagrammen en stortvloed aan kaartjes aanschaffen. Op basis van de verwachte bevolkingsgroei, de aanleg van de nieuwe rijkswegen aan de oostkant van de stad en het sterk stijgende autobezit, voorspelde Feuchtinger een verdrievoudiging van het verkeer in 1980. Naast de ringweg rond de binnenstad stelde Feuchtinger voor, de door Berlage en Holsboer ontworpen rondweg (langs de buitenkant van de toenmalige stadsgrens) af te bouwen. Ook met zijn pleidooi voor twaalf radiale wegen van de buitenwijken naar het centrum volgde Feuchtinger al bestaande plannen.

B. en W. achtten het plan onontkoombaar: 'Een stad die leeft en levend wil blijven moet zich geleidelijk kunnen vernieuwen; zij dient het aanschijn te verkrijgen van de tegenwoordige en de toekomstige tijd.' Het college legde bij de verdediging van het plan de nadruk op de wetenschappelijke onderbouwing: 'Bij het beoordelen van het

plan moet men bedenken, dat het ontworpen verkeerssysteem met grote zorg is uitgebalanceerd. Men zou het kunnen vergelijken met een ingewikkeld raderwerk: de functionering daarvan komt in gevaar, als niet elk onderdeel ervan zijn juiste plaats in het geheel wordt gegeven' ²⁰. De technische onderbouwing van het rapport maakte indruk. 'Feuchtingers analyses zijn tot in de finesses uitgewerkt, zijn prognoses voor een groot deel gefundeerd op een uitvoerig onderzoek van Amerikaanse allure', schreef het *Nieuw Utrechts Dagblad* (NUD) bewonderend ²¹.

De Duitse verkeersdeskundige M. E. Feuchtinger wijst op de kaart de geplande verbreding van de Lange Jansstraat aan. Deze straatverbreding stond al in de jaren twintig op het programma maar zou pas in 1969 uitgevoerd worden. (Foto 't Sticht. Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht)

De door Feuchtinger geplande verbreding/doorbraak Wittevrouwenstraat/Voorstraat/Breedstraat. Links op de tekening is nog net de City-bioscoop zichtbaar. Het straatbeeld doet denken aan het Kanaleiland. Bij de ingrepen in de binnenstad speelde de 'functionalistische' oriëntatie van de plannmakers een belangrijke rol. (Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht)

'Een knetterbliksem ...'

Het katholieke Utrechtse dagblad *Het Centrum* voorzag een felle reactie van de publieke opinie. 'De krant van vandaag zal ongetwijfeld het effect hebben van een kleine bominslag. Een donderslag, een knetterbliksem in een droge lucht (...) lees, kijk en huiver (...). Ons geestesooziet reeds grote optochten van Utrechters die spandoeken meevoeren (...). Het zal gaan spannen. En dat moeten we net hebben. Daar hebben we nu al jaren op zitten wachten'²². Welnu, de opwinding die de krant voorzag, ontstond inderdaad en de journalisten hadden genoeg stof tot schrijven. In de weken na de publikatie regende het in de Utrechtse kranten ingezonden brieven. Van de briefschrijvers keurde 90 % de voorgestelde demping van de singels af. Iedere dag drukten het *UN*, *Het Centrum* en het *NUD* zes tot tien brieven af tot dat de redacties er na een paar maanden genoeg van kregen. Blijkbaar hechtten veel Utrechters teveel aan het stadsbeeld om het op te willen offeren voor een ringweg en bredere straten in de binnenstad. De Ranitz, Feuchtinger en in mindere mate wethouder Derks werden persoonlijk verantwoordelijk gesteld voor de 'barbarij'. 'Wij moeten beslist een Duitser hebben om onze verkeersproblemen op te lossen! Dat kan geen Nederlander. Maar ja, in Rotterdam hebben de Duitsers in 1940 ook radicaal alle verkeersproblemen opgelost', aldus de schrijver van een ingezonden brief²³.

Ook verschillende architecten toonden zich tegenstander van de plannen. J.J.P. Oud schreef dat men het verkeer in de binnensteden moest beperken. Rietveld, in

1954/55 nog een verdediger van de gemeentelijke plannen, was bang dat uitvoering van het verkeersplan te veel verkeer naar de binnenstad zou lokken. Als oplossing voor de verkeersproblemen bepleitte hij een deconcentratie van centrumvoorzieningen. De 'Bond Nederlandse Architecten, Kring Utrecht' vond dat eerst een stedenbouwkundige een basisplan voor de binnenstad zou moeten maken, voordat een beslissing over het verkeersplan genomen kon worden²⁴. De oppositie zou deze stellingname overnemen.

Begin december 1958 richtte een aantal leden van 'Kunstliefde' en 'Oud-Utrecht' een protestcomité op met de fraaie naam 'Binnenstad en Singels'. Grote animator van dit comité was de Utrechtse dichter Jan Engelman, die de plannen 'krankzinnig en schandelijk' noemde. Het comité verspreidde huis-aan-huis affiches en ging rond met handtekeningenlijsten. De respons van de bevolking was overweldigend. Onder invloed van de brede tegenstand bekritiseerden het NUD en *Het Centrum* de plannen. Het NUD noemde het onjuist dat een uitgebreid stedenbouwkundig onderzoek ontbrak. Het UN daarentegen verdedigde de plannen. Onder de kop *Feuchtingers bittere medicijn* betoogde de krant dat de ringweg niet gemist kon worden, gezien de groei van de stad tot 400.000 inwoners. De ingreep was pijnlijk, maar onmisbaar²⁵.

Moeizame besluitvorming

Het college had ongetwijfeld protesten tegen het verkeersplan verwacht. In 1954/55 had het al kennis gemaakt met de gevoeligheden op dit vlak en daarom was de voorbereiding van de plannen ook zo geruisloos mogelijk verlopen. De felheid en de massaliteit van de protesten zal de Utrechtse bestuurders echter verbaasd hebben. Hun reactie was verongelijkt, zij hadden immers het beste voor met de stad en voelden zich miskend. Toen De Ranitz verzekerde dat hijzelf aanvankelijk ook grote moeite met de plannen had gehad, geloofde het publiek hem niet. Als reactie op kritiek van 'Oud-Utrecht' zegde De Ranitz zijn lidmaatschap van deze vereniging op. B. en W. vonden dat een groot deel van de kritiek niet op feiten, maar op 'sentimentsgronden' gebaseerd was. Om het publiek beter te informeren, organiseerde het college een grootscheepse voorlichtingscampagne met 17 wijkbijeenkomsten. Bestuurders en beleidsambtenaren trokken - voorzien van demonstratiepanelen en lichtbeelden - de wijken in om de plannen toe te lichten en schriftelijke vragen te beantwoorden. Discussie mocht tijdens de bijeenkomsten niet gevoerd worden, het gemeentebestuur vond dat discussie in de raadzaal thuis hoorde. In totaal lieten 3340 mensen in de winter van 1959 hun neus zien bij de bijeenkomsten. Een wegblijver liet weten: 'ik houd niet van bijeenkomsten, waarop het belang van ons allen door één voorgezongen wordt. Op de lagere school mocht ik mijn vinger althans nog opsteken om vragen te stellen'²⁶.

Teleurstellend voor het college was dat de Kamer van Koophandel haar steun aan het plan onthield. B. en W. lieten Feuchtinger uit Duitsland overkomen om de

Utrechtse ondernemers te overtuigen van de noodzaak van de maatregelen. Alle opwinding zorgde ervoor dat het raadsdebat over de zaak werd uitgesteld, het college besloot tot een adempauze. Toen het comité 'Binnenstad en Singels' aankondigde dat het een alternatief plan zou laten ontwikkelen, verzochtte de Chef Algemene Zaken van het stadhuis, Van Dijke: 'Als een dergelijk plan komt voor de openbare behandeling in de Raad zal het noodzakelijk zijn er op in te gaan. (...) Veel prettiger zou het zijn, wanneer dit niet het geval was' ²⁷. Het comité slaagde echter niet in zijn opzet, het verklaarde niet over genoeg technische kennis te beschikken. Met de raadsbehandeling in zicht laaiden in december 1959 de protesten weer op. De raad ontving een petitie tegen de plannen ondertekend door 94 Utrechtse hoogleraren, terwijl een paar honderd studenten - voorafgegaan door de Studentenweerbaarheid - een demonstratieve rondgang langs de bedreigde singels maakten. De demonstranten droegen borden met teksten als 'Feuchtinger go home' en 'Handen af van de singels'. Ook uit onverwachte hoek kwamen bezwaren: het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen liet weten dat de singels een beschermd monument waren en dat demping 'op ernstige bezwaren' van Rijksweg zou stuiten.

Eind december 1959 vond het lang verwachte debat plaats in een broeierige raadsaal met een overvolle publieke tribune. De raad was verdeeld over de kwestie, de scheidslijnen liepen dwars door de fracties heen. In een poging de oppositie onder de raadsleden de wind uit de zeilen te nemen, deed het college een aantal concessies. De bestuurders stelden voor een stuk singel bij de stadsschouwburg te sparen en na aanvaarding van de plannen een stedenbouwkundige een totaalplan voor de binnenstad te laten opstellen. Wethouder Derks verdedigde de plannen met verve: 'Er is hier een diagnose gesteld door een deskundige, geheel objectief, zoals een

Raadsdebat in december 1959 over het plan-Feuchtinger. De belangstelling van de kant van bevolking en pers voor het debat was groot, zoals de overvolle perstribune (midden, achter) en publieke tribune (de twee rijen daarachter) tonen. Na twee dagen vergaderen besloot de raad tot een compromis: een stedenbouwkundige kreeg de opdracht om de binnenstads- en ringwegproblematiek nog eens te bestuderen. Deze beslissing was de proloog van een tien jaar durende, slepende kwestie. Pas na ingrijpen van het Rijk zouden knopen doorgehakt worden. (Foto 't Sticht. Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, neg. C 37.267)

arts stelt, dat een voor het leven beslissend orgaan ontstoken is.' Volgens de wethouder was het plan het enige werkbare alternatief voor de stad. Alle berekeningen van Feuchtinger toonden aan dat het verkeer onherroepelijk zou vastlopen, als het plan niet uitgevoerd werd. Derks voegde de tegenstanders van de plannen toe: 'Men kiest in feite voor het Utrecht van voor de oorlog (...), de kleine stijve ambtenarenstad, iets te klein voor het tafellaken, maar te groot voor het servet'²⁸.

Ondanks deze meeslepende woorden bleef een meerderheid in de raad tegen de plannen gekant. Na twee volle dagen vergaderen en tegen de zin van het college nam de raad uiteindelijk een motie van de oppositie aan, die aanraade een onafhankelijke stedenbouwkundige in te schakelen voor het maken van een basisplan voor de binnenstad en het ontwerpen van een ringweg volgens het concept van Feuchtinger. Het UN merkte terecht op dat de raad hiermee de beslissing voor zich uit had geschoven²⁹. Onduidelijkheid bleef troef, veel zou afhangen van het werk en de opstelling van de stedenbouwkundige.

De kool en de geit

In de winter van 1960 benaderde het college de Rotterdamse stedenbouwkundige en architect J.A. Kuiper voor deze opdracht. Kuiper had een gerenommeerd stedenbouwkundig bureau in Rotterdam en was in verschillende Nederlandse steden actief. De spanning in de Domstad was groot, zou het de Rotterdamse architect lukken de singels te sparen?

Begin 1961 stuurde Kuiper een rapport naar Utrecht, waarin hij spreiding van centrumactiviteiten over een groter gedeelte van de stad bepleitte. 'Wanneer men van de oude stad niet meer vraagt dan zij krachtens haar structuur kan vervullen en de overige activiteiten direct buiten de oude stad lokaliseert, dan is het mogelijk om de oude stad, met behoud van datgene dat wezenlijk is voor het eigen karakter op harmonische wijze in te voegen in het stadsgeheel'³⁰. Kuiper stelde voor de functies van de binnenstad te beperken tot die van winkel- en woongebied en grootschaliger activiteiten uit de binnenstad te verplaatsen. Volgens Kuiper zou de zuidelijke binnenstad een ideaal woongebied voor welgestelden en mensen uit de culturele sector kunnen worden, indien de singels met de bijbehorende plantsoenen als groenvoorziening gespaard zouden worden. Als oplossing voor de ringweg stelde Kuiper een zogenaamd 'tangenten-systeem' voor. Door de ringweg in de vorm van lussen ruimer om de binnenstad heen te bouwen, wilde de Rotterdamse architect de singels sparen. Wel zou hierdoor de sloop van gedeeltes van negentiende-eeuwse buurten nodig zijn, zoals de Oosterstraat en omgeving, Buiten-Wittevrouwen en Wittevrouwen. Om de gewenste uitbreiding van het centrum mogelijk te maken, ontwierp Kuiper aan deze oostkant een nieuwe uitgaanswijk, bij de Stadsschouwburg, en een tweetal kantorenwijken.

Koele ontvangst

De denkbeelden van Kuiper werden in Utrecht nogal koel ontvangen. Het idee van een uitbreiding van het centrum aan de oostkant van de binnenstad was compleet nieuw. De gemeente was er altijd vanuit gegaan dat het centrum zich in de binnenstad zou uitbreiden. Een misschien nog belangrijker bezwaar was de situering van de ontworpen ringweg. Deze was anders dan de bestuurders en ambtenaren in 1958/59 zo vasthoudend te midden van een vloedgolf van kritiek verdedigd hadden. Men was niet bereid nu deze denkbeelden op te geven, simpel omdat een Rotterdamse stedenbouwkundige met andere ideeën kwam.

Het college raadpleegde zijn ambtenaren en adviseurs. Oud genie-officier J.H. Hogendoorn, directeur van de dienst Openbare Werken sinds 1960, wees op de raadsbeslissing uit 1956 om het centrum binnen de grenzen van de binnenstad te laten groeien. Kuiper zou zich bij deze principebeslissing dienen neer te leggen. Volgens Hogendoorn moest de ringweg volgens het oorspronkelijke voorstel op de plaats van de singels aangelegd worden, een mening die K.H. Schaechterle, de opvolger van de inmiddels overleden Feuchtinger, volledig onderschreef. Schaechterle verdedigde de erfenis van zijn vroegere werkgever vol overtuiging en had weinig goede woorden over voor Kuipers tangenten-systeem. Door een te ruime ligging om de binnenstad heen zou deze weg te veel verkeer trekken en niet dezelfde functie vervullen als de door Feuchtinger ontworpen ringweg.

Het college zat met het rapport van Kuiper behoorlijk in zijn maag. Het vond de inhoud ervan te veel afwijkend van de eigen ideeën om er mee naar buiten te komen, maar het stond onder druk van de pers en publieke opinie om opening van zaken te geven. Het *UN* was ter ore gekomen dat Kuiper een rapport had uitgebracht. De krant vond het merkwaardig dat het college het bestaan van het rapport niet eens wilde bevestigen. 'Waar dat toe dient weten wij niet. Waar het toe leidt, weten wij wel: tot speculaties wat dat dan wel voor een rapport is waaruit zoveel hoofdbrekens voortkomen dat men niet alleen de inhoud of strekking, maar zelfs het bestaan ervan maandenlang stil houdt' ³¹. In de beslotenheid van de fabricage-commissie, de raadscommissie die adviseerde op het gebied van Openbare Werken, lichtte wethouder Derks de raadsleden in. Deze commissievergaderingen waren tot 1971 niet openbaar. Raadslid P.L. Hessing (PvdA) vermoedde dat het college de afwijkende ideeën van Kuiper probeerde te torpederen, iets wat Derks met nadruk ontkende. Waarop de commissieleden het aan de wethouder overlieten, om de zaak tot een goed einde te brengen.

Eind december 1961 vergaderden De Ranitz, Derks en een aantal beleidsambtenaren over de situatie. Men was verontwaardigd over de opstelling van Kuiper. Hij had er beter aan gedaan de opdracht niet aan te nemen, zo vonden de bestuurders. Derks c.s. wilden het huidige rapport niet aan de raad voorleggen. 'Anderzijds moet het een illusie geacht worden te menen, dat de Raad thans wel bereid zou zijn het

plan-Feuchtinger integraal te aanvaarden. (...) Een compromis tussen het verkeersplan en het plan-Kuiper lijkt daarom onvermijdelijk', concludeerde beleidsambtenaar P. van Zanten³². Besloten werd dat Hogendoorn als vakbroeder zou proberen Kuiper over te halen om met een compromis akkoord te gaan. Het college wilde wel instemmen met de door Kuiper geplande kantorenwijk ten oosten van de binnenstad en handhaving van de singel tussen de Bleekstraat en de Maliebaan, als Kuiper tenminste de demping van de rest van de singels zou onderschrijven. Kuiper beklagde zich over de tegenwerking die hij ondervond en vroeg bedenktijd. De architect hield nog bijna zijn opdracht voor gezien, toen er berichten in de pers verschenen over de voorgestelde koehandel. Uiteindelijk ging hij echter akkoord.

Water in de wijn

Naar aanleiding van het gesprek met Hogendoorn stelde Kuiper een nieuw rapport op, dat hij in maart 1962 inzond. Het was dit tweede bijgewerkte rapport waar de raad over te beslissen zou hebben. In het werkstuk waren de sporen van de vele interne discussies terug te vinden. Kuiper schreef na een algemene schets van de bekende binnenstadsproblematiek: 'Ernstiger dan deze op zichzelf reeds moeilijke uiterlijke omstandigheden schijnt het feit, dat de functionalistische denktrant van onze generatie geen algemeen aanvaard uitgangspunt blijkt te bieden voor de stedenbouwkundige aanpak van oude steden'³³. Wat betreft het tracé van de ringweg deed Kuiper water in de wijn, tevens schrapte hij zijn pleidooi voor verplaatsing van gemeentelijke en provinciale kantoren naar buiten de binnenstad. Kuiper wees nu het gebied ten noorden van het centrale winkelgebied (Wijk C en de Breedstraat en omgeving) aan als overloopgebied voor centrumactiviteiten. Er ontstond enige commotie toen het NUD schreef dat het rapport-Kuiper een afgezwakte versie van een eerder rapport was, iets wat Derks ontkende.

In augustus 1962 vergaderde de gemeenteraad - voor de laatste keer in de oude samenstelling - voor het eerst sinds december 1959 weer over de uitbreiding van het centrum en het verloop van de ringweg. De raadsleden werden net als in 1959 van alle kanten bestookt met protesten tegen de dempingsplannen. De Utrechtse schrijvers Clare Lennart en Jaap Romijn waarschuwden de volksvertegenwoordigers zich niet alleen door economische motieven te laten leiden en schreven zich zorgen te maken 'over een ontwikkeling, die ook aan de meest karakteristieke beschavingsgebieden de onherbergzaamheid van de kleinere Noord-Amerikaanse stad zal verlenen'³⁴.

De raad kreeg behalve het rapport-Kuiper, twee notities van Hogendoorn en Schaechterle over de ringweg en een voordracht van het college aangereikt. Het college stelde voor de Catharijne- en de noordelijke singels te dempen. Als tegemoetkoming aan de weerstand onder de bevolking zouden de Tolsteeg- en de Maliesingel gespaard kunnen worden. Tijdens de raadsvergadering ontstond ondui-

De korte Nieuwstraat circa 1950. Deze straat vormde een flesse-
hals tussen Domplein en Lange Nieuwstraat. Het verhaal deed de
ronde dat fietsers, als de stadsbus eraan kwam, bij bewoners aan-
belden om een veilig heenkomen te zoeken. (Foto J. G. van
Agthmaal. Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, neg. C 15.956)

delijkheid of Kuiper nu ingestemd had met een demping van de Catharijnesingel of slechts de rijbaan erlangs in het beloop van de ringweg wilde opnemen, zoals hij tegenover raadsleden beweerd had. Wethouder Derks haalde tijdens het debat de angel uit deze zaak door toe te zeggen dat hij demping van de Catharijnesingel nader zou laten bestuderen. Waarop de raad besloot in ieder geval de noordelijke singels te dempen.

Niet iedereen toonde zich verheugd over de raadsbeslissing. Een toeschouwer op de publieke

tribune merkte op: 'We hadden zo de indruk dat deze "oude" raad van het lastige "geval" af wilde. Zei niet een raadslid tegen mij dat hij door de bomen het bos niet meer kon zien?'³⁵. Ook Oud-Utrecht was teleurgesteld. In het maandblad van deze vereniging schreef H. de Jong: 'Intussen heeft de tragedie zich toch voltrokken. In zijn ijver om althans de Catharijnesingel en Maliesingel te redden, heeft de gemeenteraad (...) de noordelijke singels aan demping prijs gegeven. Hoe groot is de domheidsmacht. De aanval op de binnenstad gaat nu verder'³⁶. Voor het college was de beslissing over de ringweg het meest concrete punt, door de raadsbeslissing was de aanleg van de ringweg een stap dichterbij gekomen. Over het stedenbouwkundig plan van Kuiper met zijn uitbreiding van het centrum aan de oostzijde van de binnenstad, merkten B. en W. op: 'Men kan dit ideaal (...) onderschrijven zonder de mening te zijn toegedaan, dat dit binnen afzienbare tijd of ten volle zal zijn verwezenlijkt'³⁷. Met andere woorden het voorstel van Kuiper vonden de Utrechtse bestuurders aardig bedacht, maar zich eraan binden wilden ze niet. Dat zou ook anderhalve maand later blijken, toen een plan gelanceerd werd voor een omvangrijke uitbreiding van het Utrechtse centrum aan de westkant van de binnenstad: het plan Hoog-Catharijne.

Het basisplan voor de Utrechtse binnenstad

In de volgende jaren werkte Kuiper in samenwerking met gemeentelijke diensten zijn plan voor de binnenstad uit. Op basis van de stedenbouwkundige principes van het rapport uit 1962 legde hij de bestemmingen vast van de verschillende terreinen en bepaalde hij de structuur van het toekomstige wegennet in de binnenstad. Los hiervan werkten Hogendoorn, Kuiper en Schaechterle het tracé van de ringweg uit.

In het voorjaar van 1966 werd Kuipers uitwerking aan de raad aangeboden tegelijk met twee rapporten over het openbaar vervoer en een over de parkeerbehoefte (die Schaechterle had opgesteld).

Toen in februari 1966 het nieuwe hoofd van het gemeentelijke Bureau Voorlichting, oud-raadsverslaggever van *Het Centrum A.C.* de Graaf, voorstelde het publiek gelegenheid te geven te reageren, toonde burgemeester De Ranitz zich niet enthousiast. Hij merkte op: 'wat (...) de mogelijkheid van publieke reactie betreft, gevoel ik niet voor een ruime termijn (...). Bij het plan-Feuchtinger hebben we zuur leergeld betaald door de publieke opinie te ruim tijd te geven om los te barsten'³⁸. Toen het PSP-raadslid W. Spans het college begin mei 1966 vroeg om openbare discussie-avonden over het plan te organiseren, reageerde het afwijzend. 'Het van gemeente-wege organiseren van een openbare bijeenkomst, als door de vragensteller bedoeld, achten wij principieel onjuist'³⁹. Het college merkte op dat het louter aan de raad als gekozen vertegenwoordiging was, om over het plan te discussiëren en te beslissen. De tijd van inspraak was in Utrecht duidelijk nog niet aangebroken.

Kuiper noemde zijn plan een 'reconstructie- en revalidatieplan (...), waarin sanering en vernieuwing in evenwicht worden gebracht met de wens tot behoud van het eigen stedelijke karakter'⁴⁰. Het woongebied was wat nadrukkelijker dan in zijn eerste rapport aan de zuidelijke helft van de binnenstad gebonden, terwijl Kuiper nu de noordelijke helft van de binnenstad (Wijk C, Breedstraat en omgeving) reser-

veerde voor uitbreiding van centrumactiviteiten. Gezien het plan-Hoog Catharijne verwachtte Kuiper niet dat de door hem ontworpen kantorenwijk aan de oostkant van de binnenstad snel gerealiseerd zou worden. Wat het hoofdverkeerswegennet betreft, sloot Kuiper grotendeels aan bij de eerdere voorstellen van Verhoef en Feuchtinger, wat niet verwonderlijk was gezien de voorwaarden aan zijn opdracht. Ook de 'nauwe samenwerking' met Schaechterle en de gemeentelijke diensten zal wel aan dit resultaat hebben bijgedragen. Kantte Kuiper zich in 1962 nog tegen het aanleggen van verkeersaantrekkende traversen in de binnenstad door bijvoor-

De Korte Nieuwstraat anno 1961 door Chris Schut. De bebouwing aan de westkant was al grotendeels weggebroken. Het gat zou tot aan het begin van de jaren tachtig als parkeerterrein dienst doen. Toen werden er woningen gebouwd. Deze gang van zaken is symbolisch voor het veranderende overheidsstandpunt tegenover de binnenstad tussen 1960 en 1980. In 1992 zijn bijna alle door verkeersplannen geslagen gaten in de historische binnenstadsbebouwing weer gevuld. (Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, neg. C 13.590)

beeld een verbreding van de Lange Smeestraat af te wijzen⁴¹, bij de uitwerking ont- kwam hij er niet aan een aantal pijnlijke keuzes te doen. Om de pijn te verzachten, besteedde Kuiper speciale aandacht aan de nieuwe inrichting van het Domplein. Hij stelde voor om de doorbraak door de westwand van het plein te overbouwen, ter- wijl hij voor de voetgangers een verhoogd wandelniveau op het centrale deel van het plein ontwierp. Erg trots was Kuiper over de serie van zeven pleinen aan de oostelijke noord-zuidroute, volgens hem waren deze pleinen een verrijking van het stadsbeeld. Achtereenvolgens waren dit de Neude, een nieuw te scheppen 'raad- huisplein' (de sterk verbrede Korte Minrebroedersstraat met daaraan de nieuwe uitbreiding van het stadhuis en een ondergrondse parkeergarage), het Domplein, een nieuw pleintje voor de nieuwbouw van het gerechtsgebouw aan de Korte Nieuwstraat, een pleintje voor het van bebouwing vrijgelegde Catharijne-convent, een pleintje vóór de uitgebreide Willem Arntz-stichting en een pleintje vóór de uit- breiding van het Centraal Museum. 'Op deze wijze kan een ritmisch element ont- staan van een eigen allure, waarbij de betekenis van elk plein wordt gemarkeerd door een belangrijk gebouw'⁴². Het basisplan hield rekening met uitbreidingsplan- nen van de Willem Arntz, het Centraal Museum, het stadhuis, het Gerechtshof en het Wilhelmina Kinderziekenhuis.

Reacties

De fraaie perspectieftekeningen die in het plan te vinden waren, gaven de Utrechters een beeld van hun binnenstad in de toekomst. 'Oud-Utrecht' reageerde in vergelijking tot eerdere gelegenheden mild. Het bestuur schreef waardering te hebben voor de zorgvuldigheid van Kuiper. Het vertrouwde erop dat de soep niet zo heet gegeten zou worden, als hij opgediend werd. 'Temeer daar wij weten, hoe langzaam dergelijke plannen tot uitvoering komen en hoeveel detailverbetering nog mogelijk zal blijken. (...) Van de plannen, die in de twintiger jaren zijn opgesteld, is (gelukkig) ook veel onuitgevoerd gebleven'⁴³. Het comité 'Binnenstad en Singels' reageerde feller: het concludeerde dat 'het basisplan in strijd met de wet (de monu- mentenwet 1961 H.B.) en het algemeen belang' was⁴⁴. Adressant A.W. Chamboné vroeg zich af of Kuiper bij de uitvoering van zijn opdracht niet te veel rekening had moeten houden met de al te voren gevormde meningen van zijn opdrachtgevers. Hij vroeg zich af: 'Moest Kuiper hierdoor niet zowel de kool als de geit sparen?'⁴⁵. Op 22 juni 1966 vergaderde de raad over het plan. De raadsleden hadden waarde- ring voor Kuipers pogingen om de ingrepen in de stad verantwoord vorm te geven en voor de reeks ontworpen pleinen. De doorbraak over het Domplein bleef ech- ter veel kritiek oproepen. Volgens J.D.M. Bardet (VVD) diende de geplande nieuwbouw aangepast te zijn aan zijn historisch omgeving, terwijl ook G.M. Leeuwenberg (KVP) kritiek had op het geprojecteerde nieuwe universiteitgebouw aan het Domplein. De PSP-fractie had als enige principiële bezwaren tegen het plan en vond

dat men Kuiper nooit had mogen binden aan de principes van het verkeersplan. Eerst had er een stedenbouwkundig plan opgesteld moeten worden. B.J. Schreuders (CPN) stelde de tegenstanders van de plannen echter gerust: 'Het komt hem voor dat de tegenstanders van singeldemping en ook die van de doorbraken gerust kunnen zijn. (...) Alleen zal de Lange Jansstraat worden verbreed, maar het plan daarvoor is dan ook al meer dan 30 jaar oud'⁴⁶.

Wethouder T. Harteveld van Openbare Werken en Volkshuisvesting (PvdA) legde bij de verdediging de nadruk op het feit dat de raad in 1956 met haar principebeslissing de basis voor dit plan had gelegd. C.A. Bakker (AR) sloot zich hierbij aan. Hij merkte op: 'Ook wanneer de raad een andere samenstelling zal hebben moet de continuïteit in de verschillende opdrachten worden aanvaard'⁴⁷. Wat betreft de kritiek op de plannen voor het Domplein, zegde Harteveld nadere studie toe naar de wijze van uitvoering van de doorbraak en de nieuwbouwplannen van de universiteit. Bij de behandeling van het structuurplan kon de raad hierop teruggekomen⁴⁸. De raad ging vervolgens zonder hoofdelijke stemming akkoord met het basisplan. B. en W. verklaarden geen tijdsplanning voor de uitvoering van de werken te kunnen overleggen, 'nu aan de totstandkoming van de ringweg, gezien de betekenis van dit werk voor de stad, de nodige voorrang moet worden gegeven, deels mede in verband met het plan Hoog Catharijne. Op grond hiervan voorzien wij zeker de eerstkomende tien jaren niet de totstandkoming van doorbraken e.d. van enige importantie'⁴⁹. Met andere woorden de realisatie van de plannen was nog onzeker. Hoe onzeker zou spoedig blijken.

De ringweg: het doek valt voor de Catharijnesingel

De kwestie van de singels en de ringweg bleef een slepende zaak ondanks de beslissingen die de gemeenteraad over de zaak genomen had. Al sinds 1958 hield de kwestie de gemoederen in Utrecht bezig. Tijdens de bestuurlijke en politieke hordenloop, waarop de dempingsplannen uitliepen, werden steeds meer singelgedeelten gespaard. Na de beslissing uit 1962 om de noordelijke singels te dempen, besloot de raad op grond van een gezamenlijke rapportage van Hogendoorn, Schaechterle en Kuiper tot demping van de Catharijnesingel vanwege de bouw van Hoog Catharijne.

Het Rijk lag echter dwars. Al in december 1959 had staatssecretaris Y. Scholten van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen het Utrechtse gemeentebestuur laten weten 'ernstige bezwaren' tegen de dempingsplannen te hebben. Volgens hem vielen de singels onder de 'voorlopige' monumentenwet, aangezien zij met de bijbehorende bolwerken op de rijksmonumentenlijst stonden. Iets wat de Utrechtse gemeentebestuurders ontkenden⁵⁰.

Het college trachtte in 1964 onderhands toestemming te krijgen. B. en W. stelden

Catharijnesingel/Rijnkade anno 1969. De buizen voor de aanleg van de 'spuikoker' voor de te dempen Catharijnesingel liggen al klaar. Op de achtergrond rechts is de nieuwbouw van de SHV zichtbaar, met daarachter de torens van de Gertrudiskerk. (Foto Dienst Gemeente Utrecht)

het Rijk voor, dat als Utrecht de westelijke en noordelijke singels zou mogen dempen, de gemeente af zou zien van demping van de zuidelijke en oostelijke singels. 'Ik vind het maar een griezelige affaire, ik ben niet optimistisch over de houding van de monument-maniakken', verzuchtte burgemeester De Ranitz⁵¹. Dat zijn pessimisme gegrond was, bleek snel. De minister, M. Vrolijk, wilde van geen compromis weten, Utrecht moest de vaststelling van de nieuwe officiële monumentenlijst maar afwachten. Toen een paar maanden later de rijksmonumentenlijst arriveerde, bleken alle Utrechtse singels daarop aangemerkt te zijn als monument⁵².

Ook een andere bestuurslaag lag dwars: de provincie. Het zat de gemeente Utrecht wel tegen. Gedeputeerde Staten wilden de kredietaanvraag voor de demping van de Catharijnesingel niet goedkeuren. De provincie was niet overtuigd van de noodzaak ervan. Na nadere informatie (zo men wil: na wat pressie) van de gemeente, waarbij de Utrechtse bestuurders wezen op de contractuele verplichtingen die de gemeente aangegaan was, ging de provincie alsnog akkoord.

Als een bom

Het Rijk bleek moeilijker te overtuigen. Op 15 juni 1965 maakte het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen bekend dat het de aangevraagde vergunning voor demping van de singels niet zou verlenen. Het nieuws sloeg in Utrecht in als een bom. De tegenstanders van de dempingsplannen juichten en het oud-raadslid mej. J. Hefting (VVD) stak de vlag uit. Het UN was minder enthousiast. De krant

adviseerde het college nu onverwijld alternatieven voor de demping te ontwikkelen, met verdere beroepsprocedures zou de gemeente te veel tijd verliezen. Het college besloot echter beroep aan te tekenen. Een meerderheid van de raad steunde deze beslissing.

De gemeente-bestuurders gingen ondertussen door met pogingen om onderhands toestemming te krijgen voor de demping. De gemeente bood het ministerie aan af te zien van demping van de noord-oostelijke singel en voorlopig genoeg te nemen met versmalling van het zuidelijke deel van de Catharijnesingel. Minister Vrolijk ging echter niet in op de voorstellen, waardoor de gemeente-bestuurders in een lastig parket kwamen. Door het uitblijven van de toestemming voor het dempen van de Catharijnesingel zou de geplande opzet van Hoog Catharijne in gevaar komen. 'Terwijl de publieke opinie ongetwijfeld door een dergelijke ontwikkeling ten detrimente van het gemeentebestuur zal zijn', zo oordeelde beleidsambtenaar T. Renes⁵³.

Een nieuwe poging om de zaak te regelen, deed het college in maart 1967 bij de opvolger van Vrolijk, mevr. M. Klompé. B. en W. schreven de minister: 'Het gevaar is geenszins denkbeeldig, dat de initiatiefnemers van het plan Hoog Catharijne zich zullen terugtrekken, indien niet op korte termijn vast komt te staan, dat tijdig het onderhavig gedeelte van de ringweg zal worden aangelegd'⁵⁴. Klompé wilde wel praten over de voor Utrecht moeilijke situatie, maar de gemeente moest dan meer 'wisselgeld' meenemen naar Den Haag. Bredero-baas J. de Vries (de man achter Hoog Catharijne) schreef op verzoek van het college aan Klompé dat demping vanwege de ver gevorderde planning van Hoog Catharijne onvermijdelijk was. De Vries pleitte ervoor het woord 'dempen' niet meer te gebruiken omdat het in de Utrechtse verhoudingen te besmet was geraakt. Hij schreef zelf over 'aan het beschikbare verkeersareaal toevoegen van het water'⁵⁵.

Koehandel

Volgens de Utrechtse bestuurders was Klompé te eenzijdig op monumenten-belang gericht. Daarom benaderden zij ook de ministers van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening en van Verkeer en Waterstaat. In de herfst van 1967 overlegde een gemeentelijke delegatie met Klompé en haar twee collega's. De ministers koppelden de kwestie van de demping aan de gemeentelijke plannen voor de binnenstad. Zij wilden alleen over demping praten als de gemeente de in de binnenstad geplande doorbraken 'nader zou overwegen' en haast zou maken met een structuurplan voor de binnenstad. De gemeentebestuurders wilden zich niet binden, maar hadden weinig keus. Om een basis voor een compromis te vinden, werd er een werkgroep gevormd bestaande uit vertegenwoordigers van de ministeries, de provincie en de gemeente. Deze werkgroep rapporteerde half december 1967 over de Utrechtse plannen: 'Daar tien jaar geleden is uitgegaan van een plan dat geba-

De Catharijnesingel anno 1972 tijdens de aanleg van de Catharijnebaan, het eerste gedeelte van de nooit afgebouwde ringweg. Tegenwoordig leeft bij de gemeente het idee dit kortste stukje snelweg van Nederland weer vol te laten lopen met water. (Foto Dienst Gemeente Utrecht)

seerd was op het dempen van de singels, is dit gegeven zo sterk ingebouwd, dat dit uitgangspunt niet zonder tijdverlies, extra kosten of een verstoring van overeenkomsten met andere partijen (...) is weg te denken'⁵⁶. In de gegeven omstandigheden was demping noodzakelijk voor het project Hoog Catharijne.

In ruil voor toestemming tot demping van het noordelijk deel van de Catharijnesingel en het deel van de Weerdsingel tot aan de Bemuurde Weerd beloofde de gemeente het aantal doorbraken in de binnenstad te beperken en af te zien van demping van het zuidelijke deel van de

Catharijnesingel. De doorbraak over het Damplein werd nu geschrapt en de gemeente beloofde het plan-Kuiper zo spoedig mogelijk om te zetten in een structuurplan, de door de Wet op de Ruimtelijke Ordening uit 1965 aanbevolen planvorm. Eigenlijk vonden de rijksambtenaren dat de halsstarrige politiek van Utrecht het Rijk voor voldongen feiten had geplaatst. De werkgroep oordeelde: 'de tijdnood, waarin de gemeente op grond van de door haar aangegane contractuele verplichtingen zegt te zijn geraakt, oefent een wel bijzonder zware druk op de beslissingsvrijheid van de Rijksoverheid uit'⁵⁷.

Op basis van dit compromis verleende minister Klompé begin januari 1968 toestemming om de singel tussen Bemuurde Weerd en Willemsbrug te dempen. De Utrechtse raad, voor de zoveelste keer over deze slepende zaak geraadpleegd, had wel bedenkingen. Zowel W. Meijen (PvdA) als Schreuders (CPN) vroegen zich af hoe het met de nog ontbrekende stukken van de ringweg zou gaan. 'We gaan nu een plan realiseren waarvan in grote lijnen niet meer vaststaat hoe het zal gaan. De zaak krijgt iets griezeligs door zijpaden en deelsituaties', aldus Meijen⁵⁸. De meerderheid van de raad steunde de demping echter, waaronder ook verschillende raadsleden die eerder afwijzend tegenover de plannen hadden gestaan. Deze raadsleden wilden zich eensgezind tonen ten opzichte van Den Haag en achtten zich gebonden aan eerdere raadsbesluiten.

In april 1968 begonnen arbeiders met de plaatsing van de spuikoker die nodig was voor de demping van de Catharijnesingel. Dat de rest van deze ringweg er nooit zou komen, voorzag het gemeentebestuur echter niet. Toen het Rijk in 1970 de gemeente Utrecht toestemming weigerde voor het dempen van de noordelijke sin-

gels, besloot het gemeentebestuur ondanks bezwaren zich maar bij de beslissing neer te leggen. Beroepsprocedures zouden opnieuw jaren vergen. De raad was de kwestie beu⁵⁹. Openbare Werken moest nu naar andere oplossingen voor de ringweg omzien. Pas in de loop van de jaren zeventig zouden de pogingen gestaakt worden om de ringweg door de omringende negentiende-eeuwse wijken aan te leggen.

De omslag

Na de aanvaarding in 1966 moest het plan-Kuiper uitgewerkt worden tot een structuurplan. Aanvankelijk was dit plan voor het voorjaar van 1967 aangekondigd. Begin 1970 was het echter nog steeds niet verschenen. Door het van Rijkswegen aangekondigde 'beschermd stadsgezicht' voor de binnenstad was onzeker welke ingrepen het ministerie van CRM nog zou accepteren en welke niet. De belangrijkste oorzaak voor de vertraging was echter de overbelasting van de Stedebouwkundige dienst, die in dezelfde periode ook volop met de uitwerking van Overvecht bezig was. Daarnaast was men het intern niet eens over de wijze waarop het geplande hoofdverkeerswegennet aangepast diende te worden aan de nieuwe situatie. Door de vertraging zou deze onenigheid gevolgen krijgen.

In de commissie die zich met het structuurplan bezig hield, zaten naast de betrokken wethouders van Ruimtelijke Ordening (T. Harteveld) en Verkeer en Economische Zaken (A. Looten) ook vertegenwoordigers van de dienst Stadsontwikkeling en van de in 1966 opgerichte Verkeersdienst. Het hoofd van de dienst Stadsontwikkeling, A. van der Steld, pleitte ervoor het aantal doorbraken en straatverbredingen in de binnenstad te beperken. Volgens hem werd de rol van het verkeer te sterk benadrukt. De vertegenwoordigers van de Verkeersdienst hielden daarentegen vast aan het door Feuchtinger ontworpen verkeersplan. Hoofddirecteur van Openbare Werken Hogendoorn onderschreef de visie van de verkeersdienst. Een belangrijke steun in de rug van de stedebouwkundige groep was de komst in april 1969 van een nieuwe Chef van de afdeling Openbare Werken en Stadsontwikkeling, J.P. Barentsen. Hij had voordien gewerkt in Haarlemmermeer en kreeg al snel een grote affiniteit met de stad en toonde zich ontvankelijk voor de veranderende gedachten op het gebied van de aanpak van oude steden, zoals die in planologische literatuur tot uiting kwamen.

Terwijl Harteveld zich achter zijn ambtenaren opstelde, steunde Looten de Verkeersdienst. Eerder had de dienst Stadsontwikkeling tijdens dit soort discussies meestal het onderspit gedolven: ze had niet rechtstreeks toegang tot het college omdat alle beleidsadviezen liepen via de hoofddirecteur Openbare Werken. In de nieuwe omstandigheden was haar positie sterker. De besluitvorming raakte in een impasse⁶⁰.

In deze impasse mengde zich ook een andere partij in de discussie: de Rijksdienst

voor Monumentenzorg in Zeist. In verband met de komende aanwijzing van een gedeelte van de Utrechtse binnenstad als 'beschermde stadsgezicht' (in het kader van de in 1961 in werking getreden Monumentenwet) was er regelmatig overleg met vertegenwoordigers van deze Rijksdienst die een wijziging van het gemeentelijk beleid bepleitte.

Monumentenzorg deed de gemeente de suggestie om voor gebieden als rond de Geertekerk en rond de Brigittenstraat rehabilitatieprojecten te starten naar het voorbeeld van het Maastrichtse Stokstraatkwartier en het Bergkwartier in Deventer. Van der Steld voelde hier wel voor: 'Voor het gebied ten zuiden van de Geertekerk ('de zeven steegjes' H.B.) werd oorspronkelijk gedacht aan amovering van de bestaande bebouwing en bouwen van ééengezinswoningen. Ook is gedacht aan bouw van luxe flats in drie of vier lagen, maar thans ligt er ook een idee ter tafel om de bestaande bebouwing als een voorbeeld van negentiende-eeuwse sociale woningbouw te rehabiliteren'⁶¹. Een opzienbarende koerswijziging, want in 1968 had Van der Steld nog hoogbouw in acht tot tien lagen aan de te verbreden Springweg voorgesteld. 'Op die wijze zouden zoveel mogelijk mensen van de binnenstad en van de groene singelgordel kunnen profiteren', zo verklaarde hij toen⁶². Waren de vertegenwoordigers van Monumentenzorg en de gemeente het eens over bevordering van de woonfunctie van de binnenstad, meer discussie was er over de verkeersvoorstellen. De 'monumentenheren' pleitten ervoor het karakter van de binnenstad zoveel mogelijk te sparen. De door Hogendoorn voorgestelde doorbraken en verbredingen zouden geschrapt moeten worden, terwijl de Rijksdienst omvangrijke restauratiesubsidies in het vooruitzicht stelde voor de zuidelijke binnenstad. Afbraak van complete straatwanden, zoals Hogendoorn voor de Lange Nieuwstraat bepleitte (en eerder al aan de Korte Nieuwstraat gebeurd was), achtte de Rijksdienst niet aanvaardbaar.

De boodschap dat 'Zeist' niet akkoord zou gaan met de voorliggende plannen was de verantwoordelijke ambtenaren en bestuurders duidelijk. De Rijksdienst werd gesteund door de verantwoordelijke ministers: van Ruimtelijke Ordening en CRM. Barentsen was wel ingenomen met de mededeling van Monumentenzorg dat ruime restauratiesubsidies mogelijk waren. Volgens hem was het daardoor mogelijk om renovatie van de zuidelijke binnenstad aan te pakken zonder dat dit al te nadelige gevolgen voor de gemeentefinanciën zou hebben⁶³. Looten (die tijdens het gesprek niet aanwezig was geweest) was teleurgesteld: 'Bij het lezen in het verslag ontgaat mij de lust enige tegemoetkomendheid t.a.v. de monumentenheren te betrachten. De stad moet geen museum worden'⁶⁴.

Kernbeeld

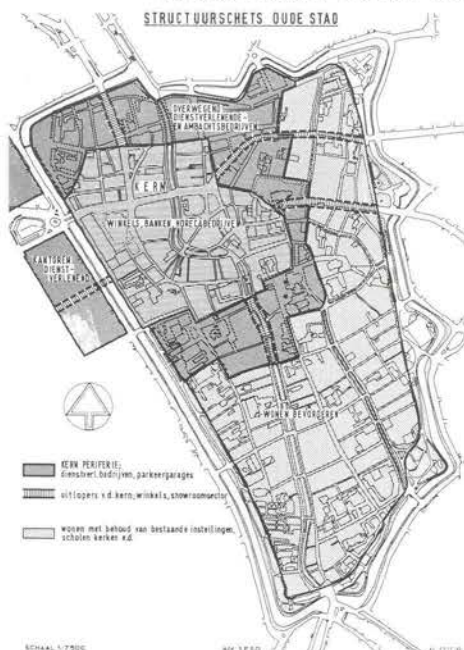
Het was in deze impasse dat Harteveld aan Barentsen vroeg om in overleg met de verschillende sectoren een discussienota te schrijven over de gewenste ontwikke-

ling van de binnenstad. Over deze nota diende een discussieweek georganiseerd te worden waarin de Utrechtse bevolking haar mening kon uiten. 'Rekening houdende met hetgeen uit deze discussies aan positieve bijdragen naar voren komt, kan daarna het ontwerp-structuurplan verder voltooid worden' ⁶⁵. In het najaar van 1970 zou de nieuwe raad het structuurplan moeten vaststellen. Behandeling door de oude raad achtte Harteveld niet raadzaam omdat algemeen werd verwacht dat de komende verkiezingen de raad en het college belangrijk van samenstelling zouden veranderen.

Op 30 april 1970 werd *Kernbeeld* gepubliceerd. In de nota klonken de denkbeelden door van critici van de bestaande stedenbouwkundige praktijk als Team X (met onder andere als lid Herman Hertzberger). Deze Nederlandse architecten en hun buitenlandse collega's als Jane Jacobs met haar boek *The death and life of great American Cities* stelden de onherbergzaamheid van de 'functionele stad' aan de kaak. Leefbaarheid, de menselijke maat en menging van stedelijke functies waren de nieuwe sleutelwoorden.

De door nieuwkomer Barentsen geschreven nota betekende een radicale koerswijziging van het binnenstadsbeleid. Niet langer stonden louter economisch sterke centrumfuncties als winkels en kantoren centraal. *Kernbeeld* benadrukte het belang van de binnenstad en het centrum vanwege de beeldvorming van de stad. Om de binnenstad als sociaal ontmoetingspunt te laten functioneren, noemde het rapport een levendige sfeer en een veelheid aan functies essentieel. Wonen, werken, de winkelfunctie, culturele en recreatieve activiteiten en onderwijs en toeristische functies zouden allemaal een plaats in de binnenstad moeten krijgen. 'Multi-

functionaliteit' was het sleutelwoord. De nota merkte op: 'Utrecht mist toch de nodige aantrekkelijkheid om de naam te hebben een gezellige stad te zijn. De bezoekers vinden er nog niet de verrassende en afwisselende dynamiek, die een grote stad kenmerkt' ⁶⁶. Goed ingerichte pleinen, een voetgangersgebied en de nodige groenvoorzieningen zouden dit kunnen verhelpen. De nota brak een lans voor het verkeersvrij maken van de Neude, het Janskerkhof en het Vredenburg en voor de aanleg van terrassen en het instellen van een voetgangersgebied. De culturele en recreatieve functie van het centrum zouden worden versterkt door de bouw van het Muziekcentrum en door 't Hoogt niet te slopen

Plattegrond van de binnenstad uit 'Kernbeeld. Discussienota voor de oude stad' (april 1970)

en te vervangen door een parkeerterrein - zoals eerst het plan was - maar er een cultureel centrum van te maken.

Het rapport legde sterke nadruk op de handhaving van de woonfunctie van de binnenstad, nodig om de levendigheid ervan te versterken. Er moest daarom een programma komen voor restauratie en renovatie van woonhuizen en het splitsen van te grote woningen in kleinere eenheden.

De nota voorspelde een verdere afname van het aantal arbeidsplaatsen in de binnenstad (in 1967 bereikte de beroepsbevolking de top met 29.000, in 1975 was dit aantal gedaald tot 22.000). Alleen in het noordelijke binnenstadsdeel werd een toename verwacht, hier werd uitbreiding van het centrum gepland. Uitbreiding van het winkelgebied in de binnenstad werd vanwege het grote winkelareaal in Hoog Catharijne niet mogelijk geacht.

Niet alleen gaf de nota een veelzijdiger beeld van het centrum en de binnenstad dan tot dan toe gebruikelijk, ook wat betreft het verkeer markeerde de nota een breuk met het verleden. 'De ervaring heeft geleerd, dat men met straatverbredingen en doorbraken bijzonder voorzichtig moet zijn, omdat zij niet zelden slechts tijdelijk een verbetering geven, nog afgezien van de aantasting van het stedschoon, die er dikwijls een gevolg van is' ⁶⁷. Op de kaartjes waren echter de bekende doorbraken en straatverbredingen nog zichtbaar (zij het dat verschillende doorbraken nu gestippeld weergegeven waren, daarover moest nog 'nader gediscussieerd' worden). Deze tegenspraak is verklaarbaar wanneer men bedenkt dat de verkeersparagraaf inclusief de kaartjes van de hand van de Verkeersdienst waren, terwijl de rest van de nota door Barentsen geschreven was. Kernbeeld maakte duidelijk dat over de uitvoering van de verkeersmaatregelen binnen het gemeentelijk apparaat nog geen overeenstemming bestond.

De reacties op Kernbeeld

Eind mei 1970 organiseerde de gemeente vier discussiebijeenkomsten in de Buurkerk, waar de burgerij gelegenheid zou krijgen voor inspraak. Een novum voor Utrecht. Tijdens de avonden werd de discussie gedomineerd door het verkeer. Dit ongetwijfeld tot verbazing van het college dat nu immers zo'n 'multifunctionele' nota had samengesteld. *Het Centrum* rapporteerde over de eerste bijeenkomst: 'Of wethouder T. Harteveld het honderdtal samengestroomde sprekers nu voorhield, dat er maandag over de specifiek verkeerstechnische aspecten van het plan gepraat kon worden, ze hielden hardnekkig vast aan hun verlangen om het hangijzer te bespreken dat nu eenmaal het heetst is: het Blik in de Binnenstad. En 98 procent van de vergadering was het er over eens, wat je met zo'n heet geval moet doen: het wegsnijten tot over genen oever van de stadssingels, opdat de city leefbaar zal wezen' ⁶⁸. Harteveld en Hogendoorn slaagden er niet in de aanwezigen ervan te overtuigen dat het om economische motieven niet mogelijk was het grootste deel

van de binnenstad voor autoverkeer af te sluiten. Het wantrouwen tegen het gemeentebestuur was groot. Barentsen: 'Ze geloofden me niet toen ik in de Buurkerk vertelde dat de gemeente een ander beleid wilde voeren' ⁶⁹. Terwijl in de jaren vijftig vooral de ouderen zich betrokken toonden bij het wel en wee van de binnenstad, waren tijdens de bijeenkomsten in de Buurkerk de jongeren in de meerderheid.

Ook uit de schriftelijke reacties bleek dat niet iedereen evenveel vertrouwen had in het college, ondanks de waardering voor de in *Kernbeeld* ontvouwde gedachten. Een aantal insprekers vond dat de nota te weinig concrete maatregelen noemde en te abstract was. A.F.E. Kipp hekelde het feit dat in het gevoerde saneringsbeleid de woningnormen van de uitbreidingswijken op de woningvoorraad in de binnenstad toegepast werden. 'Er zijn (...) ook mensen die daar niet om geven, en die niet een tuindorphuis met voortuin in de binnenstad zoeken' ⁷⁰. De in de nota voorgestelde verkeersmaatregelen lokten veel kritiek uit. De Kamer van Koophandel toonde zich wel een voorstander van de voorgestelde verkeersmaatregelen, die ze van groot belang achtte voor de winkelstand en de Utrechtse horeca ⁷¹. De felste reactie op *Kernbeeld* kwam van D'66. Met het oog op de naderende gemeenteraadsverkiezingen lieten de kandidaten van deze partij onder aanvoering van H.J. Zeevalking in een open brief weten dat de koerswijziging vele jaren te laat kwam. De aspirant-raadsleden verklaarden: 'nu de binnenstadsproblematiek, mede door de stormachtige ontwikkeling van Hoog Catharijne en de toename van buitenraadszalige oppositie in het brandpunt van de belangstelling is gekomen, komt u eindelijk met uw plannen. Een gemeentebestuur met visie had naar onze mening tien jaar geleden al een *Kernbeeld* opgesteld' ⁷².

Pressie vanuit de bevolking op de gemeente

Zoals D'66 al opmerkte: de belangstelling voor de binnenstadsproblematiek, toch al nooit gering, was de laatste jaren gegroeid. Niet alleen door de recente gemeentelijke plannen voor de binnenstad, maar ook omdat door het aankoop- en sloopbeleid van de gemeente de eerste uiterlijke tekenen van de realisatie van het plan-Kuiper zichtbaar werden. Er begonnen gaten te vallen in straatwanden op plekken waar verbredingen of doorbraken moesten komen. Door de demping van de Catharijnesingel die vanaf het voorjaar van 1968 haar beslag kreeg, werden de contouren van de ringweg zichtbaar. De realisatie van geplande ingrepen met eigen ogen aanschouwen, zegt altijd meer dan dezelfde maatregelen op papier aangekondigd zien.

Al in 1967 werd het comité 'Stad zonder Hart' opgericht, dat drukbezochte 'teach-ins' organiseerde over de centrumproblematiek. In augustus 1970 richtten verschillende Utrechtse groeperingen het comité 'Binnenstad' op. Hieraan namen onder andere deel 'Binnenstad en Singels', 'Oud-Utrecht', de 'Jongerenraad', 'Stad zonder

Hart' en 'Centrum Utrecht'. Sommige groepen streefden feitelijk tegengestelde doelstellingen na. Terwijl het comité 'Binnenstad en Singels' ageerde tegen de in *Kernbeeld* genoemde doorbraken en verbredingen, onderschreef de winkeliersvereniging 'Centrum Utrecht' de noodzaak van de binnenring en bepleitte zij de bouw van parkeergarages aan de rand van het winkelgebied. In de doelstellingen van het comité 'Binnenstad' waren deze tegenstrijdigheden ook terug te vinden. Onder leiding van voorzitter Marcel van Dam, de bekende nieuw-linkser, en secretaris mevr. H.M.J. Beyaert-Drost, het vroegere KVP-raadslid en fervent tegenstandster van de gemeentelijke dempingsplannen, pleitte het comité voor versterking van het winkelgebied in de binnenstad, bevordering van de woonfunctie en uitbouw van de culturele en recreatieve functies van het stadsdeel. Dit alles zou gepaard moeten gaan met een streven naar behoud van de historische structuur en vorm van de binnenstad. De opvattingen van Feuchtinger over het verkeer vond men achterhaald. Het comité wilde het autoverkeer binnen de singels zoveel mogelijk beperken en bepleitte de instelling van een voetgangersgebied ⁷³.

Het centrale strijdpunt tussen dit comité en het college werd de uitvoering van het op het Vredenburg te realiseren Muziekcentrum en de geplande doorbraak Achter Clarenburg-Mariaplaats. De nieuw gekozen raad moest begin oktober over de zaak beslissen. Het agglomeraat van actiegroepen pleitte ervoor om de verbinding Achter Clarenburg-Mariaplaats te schrappen, iets waar het college zich fel tegen verzette. Het comité Binnenstad wist zich gesteund door het UN ⁷⁴, dat in deze periode een podium was voor door de oppositie aangedragen ideeën, en de architect van het Muziekcentrum, Herman Hertzberger. Extra aandacht kreeg de zaak door een blokkade door de Utrechtse Kabouters van het Vredenburg uit protest tegen de dominante rol van de auto, die een leefbare binnenstad onmogelijk zou maken ⁷⁵.

De raad die begin oktober 1970 de kwestie van de doorbraak Achter Clarenburg en het Muziekcentrum behandelde, was een andere dan die van voor de zomer. De verkiezingen hadden gezorgd voor een politieke aardverschuiving in de raad. De confessionele partijen hadden fors verloren, de PvdA werkte samen met de PSP en PPR in het PAK (progressief akkoord), terwijl de gedachte aan bestuurlijke vernieuwing gedragen werd door de kersverse D'66-fractie met onder anderen Henk Zeevalking, Machteld Versnel en Jan Terlouw. De verkiezingen van 1970 betekenden voor de Utrechtse raad een politieke generatiewisseling. Veel raadsleden met een lange staat van dienst keerden niet meer terug.

Na twee hectische en chaotisch verloopende vergaderdagen nam deze nieuwe raad op 2 oktober 1970 met 23 tegen 19 stemmen de motie-Freriks aan, die de verkeersweg over het Vredenburg en het Achter Clarenburg naar de Mariaplaats schrapte ⁷⁶. Een verheugend en moedig besluit zo oordeelde het UN; de krant merkte op: 'Het is niet gemakkelijk voor een gemeenteraad in een belangrijke kwestie een voorstel van B. en W. af te wijzen' ⁷⁷.

1954-1958	1958-1966	1962-1966	1966-1970	1970-1974
PvdA 17	PvdA 16	PvdA 18	PvdA 13	PvdA 12
KVP 14	KVP 14	KVP 13	KVP 12	KVP 10
AR 6	VVD 6	VVD 4	VVD 5	VVD 6
CHU 3	AR 5	AR 4	Boeren 4	D'66 4
VVD 3	CHU 3	CHU 3	AR 3	AR 4
CPN 2	CPN 1	PSP 2	PSP 2	CHU 3
		CPN 1	SGP 1	CPN 2
				PSP 2
				PPR 2

Zetelverdeling in de raad in de periode 1954-1974

De omslag zet door

Het schrappen van de verkeersweg over het Vredenburg betekende niet direct het vervallen van de doorbraak Achter Clarenburg. Jarenlang bleef deze nog op het programma staan. Maar de benodigde sloop van de panden werd steeds moeilijker, verschillende panden in de buurt werden gekraakt en het ministerie van CRM zette een aantal ervan op de monumentenlijst.

Door de motie-Freriks kwam niet alleen de verkeersweg Achter Clarenburg-Mariaplaats op losse schroeven te staan, maar werd ook de realisatie van andere, hiermee samenhangende verkeersmaatregelen onzeker. De vaststelling van een structuurplan voor de binnenstad was opnieuw problematisch geworden. In april 1971 kwamen de bij het structuurplan betrokken ambtenaren tot de conclusie dat de raad de uitgangspunten van Feuchtinger niet langer deelde. Afgesproken werd een nieuw structuurplan voor te bereiden en een verschillende ontwikkelingsmodellen voor Utrechts centrum uit te werken, waarna een nieuwe inspraakronde voor de burgerij zou volgen⁷⁸. Het resultaat zou zijn dat in de jaren zeventig stap voor stap een nieuw binnenstadsbeleid tot stand zou komen. Het structuurplan liet nog een fors aantal jaren op zich wachten, uiteindelijk werd het in 1979 gepubliceerd.

Conclusie

Alle gemeentelijke binnenstads- en centrumplannen tussen 1954 en 1971 streefden naar vergroting en versterking van Utrechts centrum. Het gemeentelijke binnenstadsbeleid sloot naadloos aan bij het 'natuurlijke' proces van city-vorming, dat als gegeven beschouwd werd. Door haar beleid en de hierop gebaseerde sanerings- en verkeersplannen versterkte de gemeente het verschijnsel.

Om versterking van de centrumfunctie mogelijk te maken, stond vergroting van de bereikbaarheid van de binnenstad centraal. Het oude stratenpatroon in de binnen-

stad moest aangepast worden aan de eisen van het gemotoriseerde verkeer. De explosieve toename daarvan was een andere motivatie voor de gemeentelijke verkeersplannen.

Kuiper bracht met zijn voorstellen uit 1961 en 1962 een aantal nieuwe agendapunten in. Hij pleitte voor het bewust sturen van de ontwikkelingen in de binnenstad en voor een verplaatsing van grootschalige centrumactiviteiten. Zijn voorstel voor een uitbreiding van het centrum aan de oostkant van de binnenstad was hiervan een logisch uitvloeisel. Volgens hem zou de binnenstad vooral de functie van winkel- en woongebied moeten vervullen. Door de aanvaarding van het plan-Hoog Catharijne was Kuipers centrumuitbreiding aan de oostkant van de baan en nam de druk op de binnenstad af. Het door Kuiper in 1965 opgestelde basisplan deelde de zuidelijke binnenstad de functie toe van woongebied, terwijl de noordelijke binnenstad een rol als winkel- en kantorengedacht werd.

Van 1954 tot eind jaren zestig bleef het verkeersprogramma voor de binnenstad ongewijzigd, zij het dat Feuchtinger aan dit programma een complete ringweg toevoegde. Het idee van de ringweg was onomstreden, het was meer de situering die weerstand opriep.

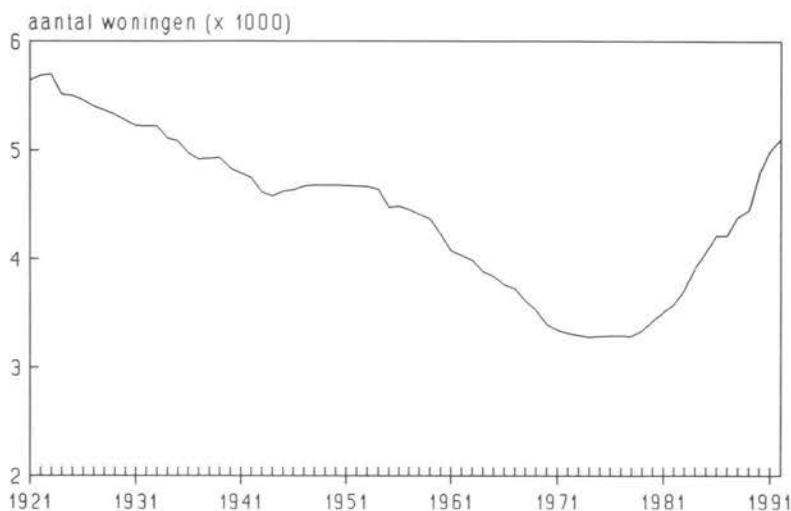
In de nota's *Kernbeeld* (1970) en *Inspraak op Kernbeeld* (1971) toonde de gemeente een veranderde visie op de binnenstad en het centrum. Lag in eerdere nota's de nadruk op de economisch sterkste centrumactiviteiten (winkels en kantoren), thans werd ruime aandacht besteed aan de recreatieve en culturele functies van het centrum. Opvallend is de sterke nadruk op bevordering van het wonen in de binnenstad. Met dit beleidsvoornemen ging men in tegen het tot dan toe gevoerde beleid en tegen de feitelijke ontwikkeling in dit stadsdeel in de achterliggende eeuw. Sterker dan voorheen lag de nadruk op het behoud van het bestaande karakter van de binnenstad.

Het oude bereikbaarheidsbeleid brokkelde langzaam af tot er geen doorbraak in de binnenstad meer op het programma stond, een nieuw verkeersbeleid was er echter nog niet voor in de plaats gekomen.

De besluitvorming

Bij de totstandkoming van de gemeentelijke plannen bleek het gemeentebestuur (college en rest van de raad) zich in sterke mate autonoom op te stellen ten opzichte van de rest van de Utrechtse samenleving. Van directe invloed van maatschappelijke groepen en van de stedelijke bevolking als totaal was geen sprake. Alleen in het geval van het verkeersplan-Feuchtinger werden voorlichtingsbijeenkomsten voor de burgerij georganiseerd. Door de reacties had het gemeentebestuur hier echter snel z'n bekomst van. De gedachte aan inspraak van de bevolking werd in Utrecht pas in 1970 actueel.

Bij beschouwing van de verhouding tussen gemeenteraad en het college van

Aantal woningen in de binnenstad 1921-1992

(Bron: Statistische Berichten Gemeente Utrecht, 1967-1992)

Burgemeester en Wethouders valt ogenblikkelijk op, dat het initiatief voor beleidsvoorstellen bijna geheel bij het college en de ambtenaren lag. Hoogstens werd van de raad in de voorbereidende fase om een principe-beslissing gevraagd, een beslissing waarvan de raadsleden lang niet altijd de consequenties konden overzien. De leden van de fabricage-commissie werden vaker bij het voorbereiden van het beleid betrokken. Dit lichaam had echter slechts een adviserende bevoegdheid. De geheimhoudingsplicht zorgde ervoor dat de commissieleden tijdens een openbare raadszitting hun in commissie verkregen kennis niet konden gebruiken. Normaliter werd de raad pas in plannen en voorstellen gekend als de zaak 'rond' was en in de commissie van bijstand besproken was. Door deze gang van zaken was het voor de raadsleden meestal alleen mogelijk om op relatief ondergeschikte punten kritiek te leveren. Het heersende ontzag voor deskundigen, interne of externe, versterkte dit proces. Anders werd het wanneer deze deskundigen het onderling niet eens waren. In dat geval had de raad wel een mogelijkheid tot kiezen.

Hoewel het college en de gemeenteraad naar buiten de indruk wekten zich weinig aan de publieke opinie gelegen te laten liggen, werd de besluitvorming wel door die publieke opinie beïnvloed, zij het binnen bepaalde marges. Met name de 'buitenraadzalige' oppositie bleek in een aantal gevallen in staat de uitkomst van een raadsdebat te beïnvloeden. Zowel was dit het geval bij de beslissing over het plan-Feuchtinger van december 1959 als in augustus 1962 tijdens de besluitvorming over het plan-Kuiper en, niet het minst belangrijk, bij de raadsbeslissing van oktober 1970 om de doorbraak Achter Clarenburg-Mariaplaats te schrappen. In alle drie gevallen bezat de oppositie een spreekbuis in de vorm van een goed georganiseerde actiegroep (respectievelijk 'Binnenstad en Singels' en het 'Comité Binnenstad') en

een podium om haar bezwaren te uiten in de vorm van een krant die haar kolommen ruimschoots open stelde (respectievelijk het *NUD* en het *UN*). De aandacht van de plaatselijke pers voor de planvorming betekende ook een rem op een al te ver doorgevoerde geheimhouding.

Een belangrijke factor in het geheel waren de beperkte financiële mogelijkheden van de gemeente. Samen met de omvangrijke kosten die de realisatie van Hoog Catharijne met zich mee bleek te brengen, zorgden deze ervoor dat de uitvoering van de verkeers- en saneringsplannen voor de binnenstad belangrijk vertraagd werd. Voor het grootste gedeelte van de plannen bleek dat fataal. De nieuwe Monumentenwet en de Wet op de Ruimtelijke Ordening vergrootten de invloed van het Rijk op de gemeentelijke plannen. De gedeeltelijke afwijziging van de dempingsplannen door het Rijk in januari 1968 en de aankondiging van het 'beschermde stadsgezicht' brachten een heroriëntatie-proces binnen het gemeenteapparaat op gang, waardoor ook de bevolking voor het eerst rechtstreeks invloed op het beleid kon uitoefenen en nieuwe denkbeelden over de aanpak van binnenstad en centrum een kans maakten. Samen met de politieke vernieuwingsdrang die in 1970 in de nieuw gekozen gemeenteraad tot uiting kwam, zorgden deze factoren voor een omslag in het gemeentelijke beleid.

Effecten van de plannen

Door de realisering van Hoog Catharijne is de druk op de binnenstad afgenomen. Alleen in het gedeelte dat binnen het plangebied van dit project lag (Vredenburg en

Het Stadhuisplein zoals Kuiper het ontwierp. Hij probeerde de geplande uitbreidingen van het stadhuis, het gerechtshof en het Centraal Museum in de historische structuur van de binnenstad te passen. In de vormgeving van de nieuwbouw is de erfenis van het 'nieuwe bouwen' zichtbaar. (J. A. Kuiper, Basisplan voor de binnenstad van Utrecht. Foto Dienst Gemeente Utrecht)

Achter Clarenburg) en in Wijk C is de schaalvergroting doorgegaan. Als gevolg van het basisplan-Kuiper zijn in de zuidelijke binnenstad een tweetal uitbreidingen gerealiseerd die daar qua schaal totaal niet thuis horen: de uitbreidingen van het Wilhelmina Kinderziekenhuis en van de Willem Arntsz-stichting.

Terwijl het gemeentelijke beleid in de jaren vijftig en zestig het 'natuurlijke' proces van ontvolking van de binnenstad versterkte (ondanks het feit dat de beide rapporten-Kuiper juist van bevordering van de woonfunctie uitgingen), is de terugloop van de bevolking in de binnenstad, onder invloed van het veranderde beleid sinds 1970, tot stilstand gekomen. Sinds 1975 groeit het aantal woningen daar weer. In tal van voormalige saneringsgebieden werden nieuwe woningen gebouwd, waarbij in de meeste gevallen het oude stratenpatroon uitgangspunt was.

Van de verkeersplannen is slechts een beperkt aantal ingrepen gerealiseerd. Als eerste valt natuurlijk de 'badkuip' in de vorm van de Catharijnebaan op. In de binnenstad zijn alleen de verbredingen van de Korte Nieuwstraat (1961-1963) en de Lange Jansstraat (1969) uitgevoerd. Gaten in de straatwanden markeerden jarenlang nog de aanzetten voor andere verbredings- en doorbraakplannen. Nu, in 1992, zijn de meeste weer gevuld. Maar met het binnenstedelijke verkeersbeleid blijft de gemeente echter tobben.

Gebruikte afkortingen

GU-SSA	Semi-statisch Archief van de gemeente Utrecht
GAU	Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
GV	Gedrukte Verzameling GAU
NUD	Nieuw Utrechts Dagblad
RV	Verslagen van de Gemeenteraad in GAU
TEG	Tijdschrift voor Economische Geografie
TESG	Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie
UN	Utrechts Nieuwsblad

Bronnen

Gemeente Utrecht

Semi-statisch archief van de gemeente Utrecht:

I.81, Dozen 2, 6 t/m 13 en 19 (Verkeersplannen).

I.777.811.2 Mappen 1 en 5 t/m 8 (Saneringsplannen).

I.777.811 Dozen 1 t/m 4 (Structuurplan 1954 en Kernbeeld).

Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

Bibliotheek:

Raadsverslagen, 1954, 1956, 1959, 1961-1964, 1966, 1968 en 1971.

Gedrukte Verzameling, 1954, 1955, 1956, 1958, 1959, 1961-1964, 1966, 1968 en 1971.

Literatuur

Analyse

Gemeente Utrecht *Analyse oude stad, 1968-1970*, Utrecht, 1970.

Blijstra

R. Blijstra, *2000 jaar Utrecht*, Utrecht, 1969.

Boom

P. van de Boom, *200 jaar arbeidsmarkt in Utrecht*, Utrecht, 1977.

Buiter

H. Buiter, *Naar een grootstedelijk Utrecht? Binnenstads- en centrumplannen 1954-1971* (Ongepubliceerde doctoraalscriptie Geschiedenis, RU Utrecht 1988).

Cammen

H. van der Cammen en L.A. de Klerk, *Van plannen komen plannen. De ontwikkelingsgang van de ruimtelijke ordening in Nederland*, Utrecht, 1986.

Draak

J. den Draak, 'De woonfunctie van de Utrechtse binnenstad', *TESG*, 1966, 179-185.

Feuchtinger

M.E. Feuchtinger, *Verkeersplan Utrecht*, Utrecht, 1958.

Kernbeeld

Gemeente Utrecht *Kernbeeld*, Utrecht, 1970.

Structuurnota

Gemeente Utrecht *Structuurnota Utrecht*, Utrecht, 1971.

Structuurplan

Gemeente Utrecht *Structuurplan voor de binnenstad van Utrecht*, Utrecht, 1979.

Heinemeijer

W.F. Heinemeijer, *Urban core and the inner city*, Leiden, 1967, 237-255.

Jansen

G.H. Jansen, *Centrum en stad. Uitkomsten van een onderzoek naar gebruik en beleving van het centrum van Utrecht onder bewoners van Utrecht en Zeist*, Utrecht, 1965.

Kuiper, 1962

J.A. Kuiper, *Eerste rapport over de grondslagen van een structuurplan voor de bebouwde kom en een tracé voor een ringweg*, Rotterdam, 1962.

Kuiper, 1965

J.A. Kuiper, *Basisplan voor de Binnenstad van Utrecht*, Rotterdam, 1965.

Leyden, 1934

F. Leyden, 'Die Entvölkerung der Innenstad in den grosseren Städten von Holland', *TESG*, 1934, 285-287.

Leyden, 1939

F. Leyden, 'Utrecht', TEG, 1939, 285-287.

Leyden, 1940

F. Leyden, 'De demografische ontwikkeling van de binnenstad. Een methodische beschouwing', TEG, 1940, 201-214.

Singelenberg

P. Singelenberg, 'Berlage en Feuchtinger', MOU, 1959, 62-65.

Smook

R.A.F. Smook, *Binnensteden veranderen. Atlas van het ruimtelijk veranderingsproces van Nederlandse binnensteden in de laatste onderhalve eeuw*, Zutphen, 1984.

Vos de Wael

N.X.A.L. Vos de Wael, *Portret van een periode. De Ranitz als burgemeester. 1948-1970*, Utrecht, 1986.

Wal

H. van der Wal en Johan van der Werf, Wijk C. *Onbewoonbaar verklaard. - Een volksbuurt opgeofferd aan de Utrechtse city (1900-1940)* (Ongepubliceerde doctoraalscriptie Geschiedenis, RU Utrecht 1981).

Widt

D.J. de Wildt, *Aspecten van de stedenbouwkundige dynamiek in Utrecht*, Utrecht, 1966.

Wilbrink

P.A. Wilbrink, *De analyse van een besluitvormingsproces. Een case-study inzake de besluitvorming bij het rekonstruatieplan Hoog Catharijne: in het bijzonder met betrekking tot het muziekcentrum* (Ongepubliceerde scriptie Planologie, RU Utrecht 1971.)

Noten

- 1 Dit artikel is gebaseerd op mijn doctoraalscriptie *Naar een grootstedelijk Utrecht? Binnenstads- en centrumplannen in Utrecht 1954-1971*. In 1993 zal van mijn hand een boekje verschijnen over de ontstaansgeschiedenis van Hoog Catharijne.
- 2 Heinemeijer, 1967, I.
- 3 Een pionier op het gebied van het onderzoek naar centrum-ontwikkeling was Friedrich Leyden. In het TEG, 1939, 285-287 schetste hij de ontvolking van de Utrechtse binnenstad.
- 4 UN, 18-1-54.
- 5 Ibidem.
- 6 *Structuurplan* 1954, bijlage III, 5 (GU-SSA, I.777.81, map 1).
- 7 Notitie S.H.M. van Lier, 27-8-56 (GU-SSA, I.777.81, map 1).
- 8 UN, 17-2-54.
- 9 UN, 17-2-54.
- 10 UN, 18-2-54.
- 11 NUD, 18-6-54.
- 12 *Nota Toekomst oude stad*, GV, 1956, nr. 383.
- 13 Ibidem.
- 14 Notulen vergadering 'Verkeer in de Binnenstad', 4-9-56.
- 15 NRC, 17-2-54.
- 16 *Statistische Berichten Gemeente Utrecht*, eerste halfjaarnummer 1960.
- 17 Bespreking B. en W. met M.E. Feuchtinger, 6-8-57.
- 18 Notitie De Ranitz, 2-9-57 (GU-SSA, I.81.7 map 2).
- 19 *Nota Chef A.Z.*, 31-8-57 (GU-SSA, I.81-7 map 2).
- 20 Voordracht B. en W., 6-11-58 (GV, 1958, nr. 245).
- 21 NUD, 15-11-58.
- 22 *Het Centrum*, 14-11-58.
- 23 NUD, 18-11-58.
- 24 Adres aan de gemeenteraad, Bond Nederlandse Architecten, Kring Utrecht, 17-3-59.
- 25 NUD, 20-11-58; UN, 9-12-58.
- 26 Brief B. Holtkamp te Utrecht aan B. en W., 17-1-59 (GU-SSA, I.81-19).
- 27 Notitie P. van Dijke, 22-11-58 (GU-SSA, I.81-10 map 12).
- 28 RV, 17-12-59.
- 29 UN, 19-12-58.
- 30 Interim-rapport J.A. Kuiper, 1960.
- 31 UN, 19-4-61.
- 32 Notitie P. van Zanten en P. van Dijke, 8-12-61.
- 33 Rapport J.A. Kuiper, 1962.
- 34 Adres C. Lennart en J. Romijn, 20-8-62.
- 35 *Het Centrum*, 3-9-62.
- 36 MOU, september 1962.
- 37 Voordracht B. en W., 8-6-62 (GV, 1962, nr. 146).
- 38 Aantekeningen van De Ranitz, 17-2-66 (GU-SSA, I.81-15).
- 39 Antwoord van B. en W. op vragen van de PSP-fractie over inspraak bij het basisplan-Kuiper (GU-SSA, I.777.81 map 1).

- 40 Kuiper, 1965, 11.
- 41 Notulen fabricage-commissie, 23-5-62 (GU-SSA, 1.81.-15).
- 42 Kuiper, 1965, 17.
- 43 MOU, augustus 1966.
- 44 Adres Binnenstad en Singels, 16-6-66 (GU-SSA, map 19 I).
- 45 Adres A.W. Chamboné, 14-6-66 (GU-SSA, 1.81.7 map 19 IV).
- 46 RV, 1966 22-6-66, 481.
- 47 Ibidem, 496.
- 48 Ibidem, 488-495.
- 49 Voordracht, 23/5/66, 2 (GV, 1966, nr. 147).
- 50 Brief staatssecretaris Y. Scholten aan B. en W., 14-12-59.
- 51 Aantekeningen De Ranitz, 29-1-64 (GU-SSA, 1.81-7 map 18).
- 52 Brief minister Vrolijk aan B. en W., 15-6-65 (GU-SSA, 1.81-7 map 15).
- 53 Nota Chef O.W., 25-4-66 (GU-SSA, 1.81-7 map 18).
- 54 Brief B. en W. aan minister Klompé, 7-3-67 (GU-SSA, 1.81-7 map 18).
- 55 Copie van brief J. De Vries aan minister Schut, 29-9-67 (GU-SSA, 1.81-7 map 18).
- 56 Rapport Commissie Plannen Binnenstad Utrecht, 15-12-67, 1 (GU-SSA, 1.777.811.2).
- 57 Ibidem, 6.
- 58 Notulen gecombineerde vergadering van de commissies van Openbare Werken en Volkshuisvesting en Verkeerszaken, 23-1-68 (GU-SSA, 1.777.811 map 17).
- 59 RV, 24-6-70, 738-739.
- 60 Gebaseerd op de notulen van de commissie betreffende het structuurplan en op Wilbrink, 1971.
- 61 Verslag bespreking met monumentenzorg, 4-2-70, 4 (GU-SSA, 1.777.811.2 map 19 I).
- 62 Verslag bespreking met monumentenzorg, 29-11-68 (GU-SSA, 1.777.811.2 map 19 I).
- 63 Nota Chef O.W., 3-3-70 (GU-SSA, 1.777.811.2 map 19 I).
- 64 Aantekeningen A. Looten, 3-3-70 (GU-SSA, 1.777.811.2 map 14).
- 65 Nota Chef O.W., 27-1-70 (GU-SSA, 1.777.811.2 map 19 I).
- 66 Kernbeeld, Utrecht, 1970, 12.
- 67 Ibidem, 7.
- 68 Het Centrum, 23-5-70.
- 69 Gesprek van auteur met J.P. Barentsen.
- 70 Reactie op Kernbeeld, A.F.E. Kipp, 23-5-70 (GU-SSA, 1.777.811.2 map 19 II).
- 71 Reactie op Kernbeeld, Kamer van Koophandel, 30-6-70 (GU-SSA, 1.777.811.2 map 19 II).
- 72 Open brief D'66 kandidaten aan B en W, 8-5-70 (GU-SSA, 1.777.811.2 map 19 II).
- 73 Notitie Van Dam c.s., augustus 1970 (GU-SSA, 1.777.811.2 map 19 II).
- 74 UN, 28-9-70.
- 75 NUD, 1-10-70.
- 76 RV, 2-10-1970 en 3-10-70.
- 77 UN, 3-2-70.
- 78 Verslag bespreking over structuurplan, 14-4-71 (GU-SSA, 1.777.811.21 map 1).

Utrecht in fragmenten

*De Utrechtse Behang Collectie en een
geschiedenis van het papierbehang in Utrecht
tussen 1765 en 1900*

Marieke Knuijt

Sinds 1974 wordt in Utrecht actief behang verzameld uit panden die bouwhistorisch zijn onderzocht of waar renovatie-/restauratiewerk-

Marieke Knuijt studeerde van 1984 tot 1989 kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Na haar studie verrichtte zij freelance opdrachten voor de gemeente Utrecht, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en het Goois Museum. Momenteel is zij als conservator werkzaam op kasteel Amerongen.

zaamheden hebben plaatsgevonden.

De op deze wijze ontstane collectie is inmiddels uitgegroeid tot één van de grootste verzamelingen gebruikte behangsels van continentaal Europa.

De collectie vormde de aanleiding voor een onderzoek naar de geschie-

denis van het papierbehang in Utrecht. De aandacht ging uit naar de stilistische ontwikkeling van het papierbehang, de wijze waarop het behang aan de inwoners van Utrecht werd aangeboden en welke factoren het gebruik en de toepassing van behang in het woonhuis hebben beïnvloed.

'Als ik ziek word, wou ik zo graag dat ze 't behangsel veranderden. Die bloemen en strepen hinderen me zo! En er is een bloem die gescheurd is, en ze lijkt...nu eens op 'n gebroken toren, dan weer op twee vechtende mannen. En ik wou dat ze op jou geleek, maar 't gaat niet! En dan maak ik me driftig dat die bloem niet veranderen wil van vorm. En dan voel ik dat ik dom ben, want ... ze kan niet!'

Multatuli, *Woutertje Pieterse*².

Velen van ons zullen wel eens behang van de muur hebben gekrabbd. Laag na laag verschijnt er een ander patroon dat ooit door vroegere bewoners mooi genoeg werd gevonden om muren mee te versieren, waar ze jarenlang tegenaan keken en, misschien net als Woutertje Pieterse, bij fantaseerden. Al krabbend en trekkend worden flarden van de bewoningsgeschiedenis zichtbaar. Het kan voorkomen dat wat nu van de muren wordt gehaald, het restant is van ruim twee eeuwen bewoning. Het behang vertelt iets over de mensen die iedere keer meegingen met destijds heersende modes en naar eigen smaak en vermogen hun wanden een fraai aanzien gaven. Motieven en kleuren die met zorg werden uitgekozen, gekocht en aangebracht. Behangsels waaraan ontwerpers, coloristen, drukkers, leveranciers, importeurs en behangers hebben gewerkt en hun brood mee hebben verdiend.

Al sinds de late middeleeuwen worden wanden met papier afgewerkt. Dit behang bestond uit eenvoudig bedrukte vellen papier die ook gebruikt werden voor speelkaarten, voor het bekleden van kisten en kasten, voor boekomslagen en voor de afwerking van plafonds. Papier was toen zeker niet de meest gangbare vorm van wandafwerking. Veel gebruikelijker waren de wandtapijten, de houten betimmeringen en later het goudleer, de gevelouteerde³ en de beschilderde doekbehangsels. Al deze materialen waren kostbaar en vonden dus hun weg naar de huizen van de gegoede stand. Degenen die zich deze wandafwerkingsmaterialen niet konden veroorloven, hadden witgekalkte muren waarop soms schilderijen werden aangebracht, al dan niet met behulp van sjablonen. Pas in de tweede helft van de 18de eeuw werd papierbehang in ruime mate gemaakt en toegepast. Met name Frankrijk en Groot-Brittannië produceerden veel en leverden kwalitatief goede behangsels in de 18de en 19de eeuw. De produktie lijkt zich in Nederland beperkt te hebben tot de provincies Noord- en Zuid-Holland en Limburg, en werd overvleugeld door de produkten uit het buitenland⁴.

Nadat in de tweede helft van de 19de eeuw de behangproduktie steeds meer was geïndustrialiseerd, verdrong het gebruik van papierbehang vrijwel geheel de toepassing van andere wandafwerkingsmaterialen⁵. De snellere en goedkopere produktiemethode zorgde ervoor dat papierbehang als belangrijk onderdeel van de inrichting zijn weg vond naar het merendeel van de Nederlandse huishoudens.

Sinds enige tijd groeit de belangstelling voor en het onderzoek naar allerlei wandafwerkingsmaterialen. Behalve enkele recent verschenen artikelen, hebben in de afgelopen vier jaar drie boekwerken over behang het licht gezien. In 1988 publiceerde J.H.P. Heesters het eerste overzichtswerk van allerlei wandafwerkingsvormen, getiteld *Vier eeuwen behang; de geschiedenis van de wandbespanning in Nederland*. Eén jaar later verscheen een deelstudie over het goudleer, waarin E. Koldewey en I. van Daalen uitgebreid ingaan op de goudleermakerijen, de patronen, de produktie en de imitaties van deze luxe vorm van wandafwerking uit de 17de en de 18de eeuw⁶. Eind 1991, begin 1992 was een vruchtbare periode voor de behanghistorie. In december 1991 werd in Hilversum de grootste tentoonstelling over behang geopend die ooit in Nederland is gehouden. Daarbij verscheen een boek getiteld *Achter het Behang; Vierhonderd jaar wanddecoratie in het Nederlandse binnenhuis*⁷. In dit boek ligt de nadruk op de geschiedenis van het papierbehang; de patronen, de produktie, de distributie, de toepassing en de ontwerpers worden beschreven door drie auteurs. Twee van die auteurs werkten ook mee aan het themanummer van *Volkscultuur* dat begin 1992 verscheen en als titel droeg 'Tussen plafond en plint; Cultuurgeschiedenis van het behang'. Op het congres over behang van 24 januari waar de bundel werd gepresenteerd, werd tevens de "Stichting Historische Behangsels en Wanddecoraties in Nederland" ten doop gehouden. Deze interesse-explosie voor de geschiedenis van het papierbehang werd mogelijk gemaakt door het ontsluiten van een belangrijke collectie behangsels. In Utrecht wordt namelijk de grootste verzameling gebruikte behangsels van continentaal Europa bewaard.

De collectie bevat ongeveer 1500 fragmenten uit de 18de, 19de en 20ste eeuw, alle aangetroffen in Utrechtse panden. Deze biedt daardoor een schat aan informatie over de wisselingen in modes, stijlen en kleuren in het binnenhuis van Utrecht. Behalve dat het de moeite waard is deze uiterlijke kenmerken van het behang te bestuderen, is het interessant om bij een dergelijke kunsthistorisch waardevolle collectie tevens een aantal meer historisch gerichte vragen te stellen. Hoe kwamen de mensen vroeger aan het behang? Hoe groot was het aanbod en waar kwam het vandaan? Waar konden de inwoners van Utrecht terecht om behang te bekijken en te kopen, wat vonden ze mooi en in welke kamers

Détail van het oudste papierbehang dat in Utrecht is gevonden (pand Oudegracht 179). Aan de hand van een Brits belastingstempel op de achterzijde kan het gedateerd worden op ca. 1765. Foto Chr. J. Kolman.

Voorkamer op de eerste verdieping van Oudegracht 34 in 1984. Op de muur zitten restanten behang uit ca. 1820-30 van de Amsterdamse behangproducent P. J. Bourier. Foto N.C.M. Maes.

pasten ze het toe? Waren er ook nog sociale verschillen? Een antwoord op al deze vragen is niet altijd even gemakkelijk te geven want het onderzoek naar behang staat nog in de kinderschoenen en de beschikbare gegevens zijn schaars. Aan de andere kant is het zo uniek om een grote verzameling behangsels uit één geografisch beperkt gebied bij elkaar te hebben, dat de kans om juist in Utrecht een dergelijk onderzoek te doen niet onbenut mag blijven.

De eerste resultaten treft u in dit artikel aan ⁸. Het onderzoek is beperkt gebleven tot papierbehang omdat de Utrechtse Behang Collectie voor het grootste deel daaruit bestaat. Er is gekozen voor de periode 1765 - datum oudste vondst papierbehang in Utrecht - tot aan 1900. Na die tijd verschilde de wijze van produceren, aanbieden en toepassen niet wezenlijk van de huidige manier.

Kort historisch overzicht van papierbehang aan de hand van de Utrechtse Behang Collectie

Sinds 1974 is er bij bouwhistorisch onderzoek in Utrechtse panden aandacht geweest voor behangsels. De fragmenten zijn verzameld door N. Maes en liggen inmiddels opgeslagen op de zolder van het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum. De collectie wordt beheerd door de Stichting Historische Behangsels en Wanddecoraties in Nederland ⁹.

De verzameling bestaat voor het grootste gedeelte uit papierbehang, maar bevat ook gevelouteerde-, bedrukte- en beschilderde doekbehangsels en een paar fragmenten goudleer. Het oudste papierbehang in de collectie dateert van omstreeks 1765. Het werd gevonden in de voorkamer op de eerste verdieping van het pand Oudegracht 179. Het is een diepblauw behangsel met ragfijne voorstellingen in wit

en grijs van ruïnes, vogels, takken en bloemen. Bijzonder zijn papierbelastingstempels op de achterzijde van de fragmenten. Deze stempels wijzen erop dat het behang afkomstig is uit Groot-Brittannië, waar tussen 1712 en 1836 op papier belasting moest worden betaald. Tevens maakten deze stempels het mogelijk het behang vrij nauwkeurig te dateren op circa 1765.

Papierbehang uit de 18de eeuw is schaars. Niet alleen in de Utrechtse behangcollectie, maar in heel Nederland. In Utrecht is, naast het hierboven beschreven fragment, nog maar één stuk dat met zekerheid te dateren valt als 18de-eeuws. Het betreft een roze behang met gevelouteerde bloemen en bladeren, afkomstig uit het pand Oudegracht 334. De 19de eeuw daarentegen is uitbundig vertegenwoordigd. Bestudering van de hoeveelheid behang uit deze eeuw maakte duidelijk dat er aan de hand van de gebruikte kleuren en motieven grofweg drie perioden kunnen worden onderscheiden: 1800-1840; 1840-1880 en 1880-1900.

De eerste periode kan worden gekarakteriseerd met de woorden kleurrijk en illusionistisch. Op het papier werden motieven gedrukt die het behang deden lijken op een rijker materiaal zoals marmer en textiel. Zeer kenmerkend voor deze periode waren de behangsels die aan de bovenkant werden afgezet met een brede, golvende sierrand die de suggestie gaf van gedrapeerde stof. Mooie voorbeelden hiervan zijn gevonden in de panden Herenstraat 5, Ridderschapstraat 10 en Oudegracht 181. De kleuren waren fel, zoals hel blauw, oranje, geel, lila en groen. Geheel passend in het kleurrijke en illusionistische beeld van deze eerste periode zijn de zogeheten panoramische behangsels. Deze geven kamerhoog en -breed een landschap, een historische gebeurtenis of een mythologische voorstelling weer. Dit type, dat op veel plaatsen in Nederland moet zijn toegepast, is echter tot nu toe niet in Utrecht teruggevonden ¹⁰.

Alle behangsels uit deze eerste periode zijn samengesteld uit losse vellen handgeschept papier en werden met houten drukblokken bedrukt. Een toeschrijving aan een bepaalde behangproducent kan over het algemeen niet worden gedaan. Een uitzondering is een behang dat gevonden is aan de Oudegracht 34. Het is een bruin behangsel met een accoladevormige decoratie, alsof het een geplooid stof betreft, en een bijbehorende kleurrijke sierrand met touwen en kwasten. Op de achterzijde staat een stempel met de naam P.J. Bourier. In tegenstelling tot wat de naam doet vermoeden, gaat het hier niet om een Frans behangsel, maar om een produkt van een bekende Nederlandse producent uit de 19de eeuw die zowel in Amsterdam als in Rotterdam een bedrijf had ¹¹.

De tweede periode, circa 1840-1880, was een tijd waarin lichtere kleuren zoals grijs, beige en lichtblauw in de mode kwamen, terwijl zeker in de eerste twintig jaar ook felle varianten groen en ultramarijn-blauw de wanden sierden. Favoriete motieven waren: krullen, bloemen, ruiten, moresken, arabesken, neo-gotische en neo-rococo-patronen. Mooie voorbeelden uit deze tijd zijn gevonden in de panden

Oudegracht 330, Wed 5-7, Springweg 102 en Nieuwegracht 29. Deze periode kan worden aangemerkt als een overgangstijd. De ambachtelijke vervaardiging met houten drukblokken werd langzaam maar zeker overgenomen door machines met roterende walsen. Vanaf de jaren '60 werden de meeste behangsels machinaal vervaardigd. Tevens bestonden vanaf de tweede helft van de 19de eeuw de behangsels niet langer uit losse vellen, maar uit lange banen.

De derde en laatste periode, 1880-1900 wordt enerzijds gekarakteriseerd door veel donkere behangsels, anderzijds door een grote variëteit in kleuren en motieven onder invloed van de Arts & Crafts Movement en de Jugendstil. Kon men in 1877 nog lezen: 'Daar een vertrek nooit te licht kan wezen, en licht een hoofdoorwaarde voor ons lichaaemelijk en geestelijk welzijn is, moeten alle behangsels van een lichte kleur zijn'.¹² nog geen 10 jaar later verscheen de volgende tekst: 'In het algemeen zullen donkere kleuren meer bevredigen dan lichte, omdat lichte wanden het vertrek hard en scherp begrenzen... Wij leven in een klimaat, dat ons meer naar warmte dan naar koude doet verlangen, en warme kleuren zullen ons vroolijker stemmen dan koele, die iets deftigs, iets afgemetens geven'.¹³

Vondsten in de Utrechtse collectie bevestigen deze ommezwaai van licht naar donker. Er zijn donkerbruine tot zelfs zwarte fragmenten papier uit deze tijd, toen het binnenhuis donker en zwaar werd gemeubileerd. De voorkeur ging uit naar florale motieven en neo-renaissance-patronen. Kenmerkend zijn ook de leerimitaties. In dik vezelig papier werden ofwel de oude 17de- en 18de-eeuwse patronen in reliëf geperst, ofwel heel eigentijdse motieven, zoals Jugendstil-patronen. In de verzameling worden van dit laatste een aantal mooie voorbeelden bewaard uit het landhuis Nieuw-Amelisweerd. In het pand Oudegracht 245 zit nog een kamer met behang dat een 18de-eeuws patroon imiteert. Tot in de jaren '30 van de 20ste eeuw bleven deze leerimitaties populair.

Hoewel een uitgebreide beschrijving van stukken behang uit de 20ste eeuw buiten het bestek van dit artikel valt, mag een bijzonder fragment uit de Utrechtse Behangcollectie hier niet onbesproken blijven. Het betreft een fragment uit het pand Ambachtsstraat 4, bestaande uit simpel pakpapier met een rand van beddetijk. De bijzondere cultuurhistorische waarde van dit behang is gelegen in het feit dat dit behang in de Tweede Wereldoorlog door de toenmalige bewoners zelf is gemaakt. Hiermee vergelijkbaar is een behang dat in Amsterdam is teruggevonden: ook een produkt van huisvlijt uit de oorlogsjaren, maar in dit geval eenvoudig papier bespat met roze verf.

De behangselproductie in Utrecht

De gegevens betreffende de behangselproductie in Utrecht uit de 19de eeuw zijn schaars. Het bestuderen van adresboeken vanaf 1850 levert slechts de naam van

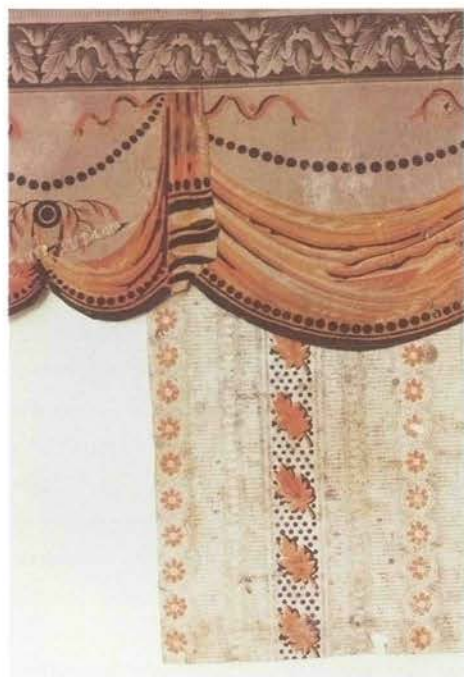
één behangschilder op, namelijk die van H. Eijtinger, een schilder van zowel papier- als doekbehangsel¹⁴. Een advertentie uit de *Utrechtsche Courant* van 8 april 1811 maakt duidelijk dat Utrecht toen een 'Huis-Rijtuig-Behangzelschilders- en Konstlakkerswinkel' rijk was. Deze winkel, gevestigd op de Vuilesloot (huidige zuidelijke helft van de Keizerstraat), werd respectievelijk beheerd door Theodorus van Everdingen, J.F. Gruter en kwam in 1811 onder directie van W.H. van de Wall jr. en G.L. Keultjes. Uit de advertentie wordt niet duidelijk of er ook papier werd beschilderd¹⁵.

Tot ongeveer vijftien jaar vóór de plaatsing van deze advertentie, moet er in Utrecht een papierbehangselfabriekje hebben gestaan. In 1801 moesten de voornaamste Utrechtse fabrikanten en eigenaren van trafieken (productiebedrijven met eigen handel in grondstoffen) gegevens leveren in verband met een onderzoek naar de toestand van de nationale economie in de toenmalige Republiek. Onder de in de enquête genoemde fabrieken en trafieken bevinden zich een bombazijn- en katoenfabriek, een garenblekerij en twijnderij, een lakenfabriek en een linnen- en zijdereerderij, maar geen papierbehangselfabriek. Dat deze er wel is geweest, blijkt uit het aanhangsel: 'I Papierbehangsel Fabricq (was weleer binnen dese Stad, doch is sedert 5 Jaaren gequiteerd, en vernietigt)'¹⁶. Uit een vergelijkbaar onderzoek dat 10 jaar later plaats vond, komt expliciet naar voren dat er zich in Utrecht geen andere fabrieken bevonden waar papierbehangsel werd geproduceerd: 'pour ce qui regarde les papeteries; Cartons; Cartes; Papier Peints; [...] de ses fabriques on n'en trouve pas dans la Commune'¹⁷. Over de oorzaken van de ondergang van de behangselfabriek uit de jaren negentig van de 18de eeuw kunnen we slechts gissen. Is door verkeerde bedrijfsvoering de fabriek failliet gegaan? Hebben familieomstandigheden tot sluiting geleid? Was papierbehang nog onvoldoende geaccepteerd in Utrecht en omgeving? Of was de import in Utrecht of Nederland in het algemeen te groot om rendabel te kunnen produceren? Omdat verdere gegevens over deze fabriek niet gevonden zijn, kunnen de eerste twee vragen niet worden beantwoord. Uit het vervolg zal blijken dat de laatste suggestie vermoedelijk de oorzaak was.

De karige gegevens over behangselfabrikanten in Utrecht, kunnen worden aangevuld met de

Détail van een behang uit het eerste kwart van de 19de eeuw, afkomstig uit een pand aan de Plompstorengracht. Foto Chr. J. Kolman.

Karakteristieke brede sierrand boven een oranje en wit gestreept behang uit ca. 1830, afkomstig uit het pand Herenstraat 5. Foto Chr. J. Kolman.

vermelding van twee fabrieken die textielbehangsel als nevenproductie hadden: de Koninklijke Tapijt- en Passementfabriek van P.A. Garjeanne en Zoon en de fabriek van plamuurdoek, wasdoek en gordijnjalousieën van H. Evsinger (Eusinger). In de laatstgenoemde fabriek werden onder andere plamuurdoek voor de schilderkunst, behangsels en kamerzeilen geproduceerd¹⁸. In de eerste fabriek werden volgens eigen opgave de 'schoonste, meest kunstzinnige vloer- en behangsel- en tapijtwerken, als ook schoorsteenstukken van allerhande aart, als ook Historische stukken, bloemstukken, landschappen, familiewapenen en allegoriën, zoowel voor vorstelijke paleizen als voor groote en kleine salons' vervaardigd¹⁹.

Hoewel de boven gegeven opsomming mogelijk niet geheel volledig is, blijkt wel duidelijk dat de eigen papierbehangselproductie in Utrecht beperkt was en dat ook gedurende de gehele 19de eeuw bleef. De inwoners van Utrecht die papierbehangsel voor hun woningen wilden hebben, moesten zich vervoegen bij leveranciers die behangsel importeerden van buiten Utrecht.

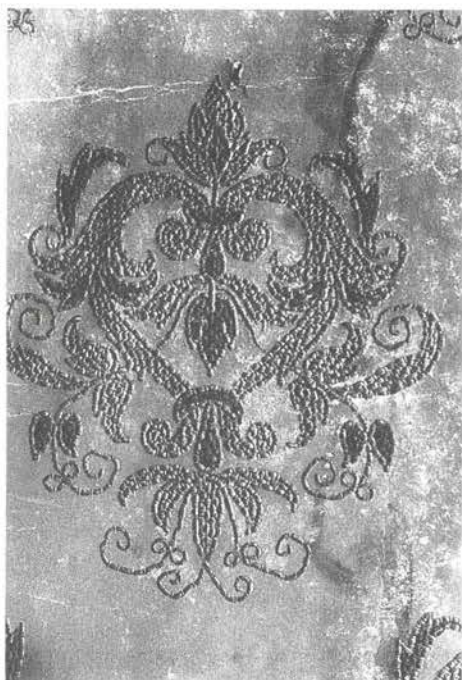
De leveranciers van behangselpapier in Utrecht

Gedurende de 19de eeuw waren er diverse mogelijkheden voor de inwoners van Utrecht om behang te verkrijgen. Men kon terecht bij:

- handelsreizigers, die als vertegenwoordigers van fabrieken en handelshuizen met een assortiment behangsels op pad gingen;
- ongespecialiseerde winkels, waar behangselpapier werd aangeboden in combinatie met allerhande koopwaar;
- gespecialiseerde winkels, met name zaken die goederen voor de woninginrichting verkochten;

Handelsreizigers

Op 16 mei 1851 verscheen er in de *Utrechtsche Courant* een aankondiging van Napoleon Hirsch en Co, uit de Warmoesstraat te Amsterdam, dat een handelsreiziger van hun bedrijf zich in de stad Utrecht bevond met 'eene schoone collectie Fransche behangselpapieren, randen en schoorsteenstukken [...] tot buitengewone

Papieren leerimitatie afkomstig uit het pand Leidseveer 25, (eerste kwart 20e eeuw). Het motief en de kleurstelling zijn eigentijds. Foto Chr. J. Kolman.)

lage prijzen'. Geïnteresseerden konden met hem in contact komen in het logement "Het Utrechtsche Koffijhuis", aan het Vredenburg. Dit bericht werd in de krant van 21 mei herhaald²⁰. Twee weken later volgde de mededeling: 'Napoleon Hirsch en Co., te Amsterdam, Fabriek en Magazijn van behangselpapieren, randen en schoorsteenstukken. Door het veelvuldig debiet, ontstaan door verschillende recommandatien van geachte begunstigers, die zich sedert het verblijf van onzen reiziger, 't welk op 8 dagen bepaald was, door veelvuldige relatien door hem aangeknoopt drie weken geduurd hebbende, berigten wij hiermede dat deszelfs vertrek bepaald is op den 8 Junij e[erst]k[omende], opdat deze goede en zeldzame gelegenheid om

zich tot onbegrijpelijke lage prijzen de schoonste en modernste patronen Behangselpapieren te kunnen verschaffen, niet vruchteloos te laten voorbijgaan, terwijl wij diegenen opmerkzaam maken, die nergens hunnen keus of smaak in de rijkere soorten (zoo als goud of gevelouteerd) vinden kunnen, zulks ter inzage van onze staalkaart ongetwijfeld doen zullen'²¹.

Het hierboven vermelde citaat geeft een goed beeld van de manier waarop inwoners van Utrecht papierbehang verkregen rond het midden van de vorige eeuw. Vermoedelijk was dit ook de gangbare wijze in de voorafgaande periode, vanaf de tweede helft van de 18de eeuw. Een handelsreiziger kwam naar Utrecht met een collectie behangsels en stalen om deze aan aspirant-kopers te tonen in een plaatselijke herberg, de traditionele plek om transacties te sluiten²². De belangstelling van de Utrechters was in 1851 blijkbaar groot, gezien de verlenging van het verblijf van de handelsreiziger. Deze interesse is in zoverre opmerkelijk, omdat in Utrecht rond die tijd al 29 behangers in het adresboek geregistreerd stonden, waarvan er minstens acht tevens winkelier waren²³. Advertenties uit de *Utrechtsche Courant* bewijzen dat deze registratie in het adresboek niet eens volledig was²⁴. Het kopen bij een reiziger had dus een bepaalde aantrekkingskracht voor de inwoners van Utrecht, waarbij exclusiviteit, de eenmaligheid van de aanbieding of de kosten doorslaggevende factoren moeten hebben gevormd.

Het aanbieden van behangselpapier aan particulieren door handelsreizigers stuitte op verzet van de in Utrecht gevestigde winkeliers, die zich ook met de verkoop van deze waar bezighielden of bezig wilden gaan houden. In de 18de-eeuwse ordonnan-

ties van het Marsliedengilde (waarin de winkeliers verenigd waren) stond, dat alle goederen die per 'Stuk/Gewigt of Ellen' werden verkocht door haar leden verhandeld dienden te worden. Bij de specifiek genoemde goederen werd ook papier opgesomd ²⁵. Hoewel het Marsliedengilde in 1795 werd opgeheven, bleef deze bepaling nog enige tijd in gebruik, getuige de opname ervan in het concept-reglement uit 1808, opgesteld door de commissarissen van het voormalige 'Marsluyden Gildt', voor een corporatie, vergelijkbaar met het opgeheven gilde. Dergelijke ordonnanties en reglementen waren vooral bedoeld om de plaatselijke nering en de eigen ambachtslieden te beschermen tegen 'Vreemde Kooplieden of Uytpakkers [handelsreizigers] in Logementen of bij Particulieren' ²⁶. Dit is één van de redenen waarom aspirant-leden moesten kunnen aantonen dat zij recht van inwoning in de stad Utrecht hadden alvorens ingeschreven te worden bij de corporatie. Alleen leden mochten goederen in de stad of in het rechtsgebied daarvan, de zogeheten vrijheid, te koop aanbieden, terwijl handelaren van buiten de stad daarvoor permissie aan de commissarissen behoorden te vragen. Op deze manier kon bekeken worden in hoeverre de vreemde kooplieden en handelsreizigers de belangen van de eigen winkeliers schaadden.

Uit de genoemde bepalingen blijkt dat de gevestigde winkeliers veel concurrentie ondervonden van de handelsreizigers. Zij boden dezelfde waren aan, maar de handelsreizigers konden dat goedkoper doen, omdat zij niet gebonden waren aan stedelijke belastingen ²⁷. Bovendien oefende een eenmalige aanbieding extra aantrekkingskracht uit op aspirant kopers, waartegen de winkeliers moeilijk konden concurreren.

Ongespecialiseerde winkeliers

Utrecht kende in de 19de eeuw winkels die een zeer uitgebreid assortiment aan waren aanboden. Het was niet ongewoon dat in een zaak de volgende goederen te koop waren: knopen, horloges, hoeden, rijtuigen, zadels, suiker, porselein, bloemzaden, pijpen, vishengels, parasols, wandelstokken, zeep, paradijsvogels, alsmede papierbehangsel ²⁸.

De winkeliers van dergelijke winkels konden hun koopwaar bij handelsreizigers bestellen, of ze haalden het zelf bij de producenten en/of handelshuizen. D. Boer van het Japansch Magazijn op het Bagijnenplein te Utrecht bevond zich in de eerste decennia van de vorige eeuw op de grens tussen handelsreiziger en gevestigde winkelier. In de *Utrechtsche Courant* van 18 september 1835 berichtte hij dat hij 'wederom is gearriveerd met eene uitmuntende sorteering Japansche, Chineesche, Turksche, Engelsche, Fransche, Duitsche en andere vreemde goederen, dewelke met een aantal van de modernste soort vermeerderd zijn...'. Daarna volgde een opsomming van goederen van zeer verschillende aard, waaronder: 'Vele soorten van allerliefste vreemde vogeltjes met derzelve Kooijen, keurige Chineesche Teekeningen op rijstpapier, Cijlonsche Gember, Japansche Medicijn-Rijst, de opreg-

Détail van de sierrand, zoals die aan de onderzijde van het behang uit het pand Herenstraat 5 werd geplakt. Foto Chr. J. Kolman.

te Mandarin-Soja, Turksche Rozen-Olie en Chineesch behangselpapier'²⁹. Onduidelijk is of Boer in Utrecht een vaste verkoopplek bezat of dat hij als een soort handelsreiziger naar Utrecht kwam. Bekend is dat hij de eigenaar was van een in Den Haag gevestigd verkooplokaal dat eveneens 'Japansch Magazijn' werd genoemd. Onder zijn clientèle bevond zich destijds het Koninklijk Huis want in 1828 mocht hij voor 342 gulden Aziatische curiositeiten leveren voor de inrichting van het Koninklijk Kabinet³⁰.

De winkelier gespecialiseerd in woninginrichting

Geheel op de verkoop van behangselpapier gespecialiseerde winkeliers waren er in de 19de

eeuw te Utrecht voor zover bekend niet. Normaliter legde een winkelier zich toe op woninginrichting in zijn totaliteit en werd behang verkocht naast tapijten, gordijnen en meubilair³¹. In tabel I worden de namen weergegeven van deze verkopers, zoals zij vanaf 1851 in de adresboeken staan geregistreerd. Uit deze tabel wordt duidelijk dat winkeliers in spullen voor de woninginrichting vanaf de tweede helft van de 19de eeuw goed vertegenwoordigd waren in de stad. Tevens blijkt dat velen de functies winkelier, leverancier, meubelstoffeerder en behanger combineerden.

Omdat de winkeliers niet afhankelijk waren van eenmalige aanbiedingen, zoals de handelsreizigers, maar continuïteit in het aanbod konden bieden en borg konden staan voor een bepaalde kwaliteit, werd het voor hen mogelijk een vaste klantenkring op te bouwen. Een voorbeeld is J.G. Rutgers, die in de jaren '60 van de gemeente de opdracht kreeg het onderhoud aan stedelijke gebouwen te verzorgen. Zijn naam is verschillende keren terug te vinden in de jaarlijkse verantwoordingen van verbruikte materialen en betaalde arbeidslonen. Aan de hand van deze afrekeningen is het mogelijk een beeld van de kosten van papierbehang te verkrijgen. Voor een onderhoudsbeurt van de school aan het Pieterskerkhof is de gemeente in 1860 f 11,45 kwijt aan behangerswerk op een totaal bedrag van f 93,08³²; voor het gebouw voor Magnetische Waarnemingen f 61,96 op een totaal van f 75,07³³ en voor een huis aan de Breedstraat f 37,61 op een totaalbedrag van f 324,02³⁴. In deze bedragen zitten zowel de kosten voor het materiaal als de arbeidslonen verwerkt. Omdat niet duidelijk wordt welke ruimtes behangen moesten worden, is de waarde van deze getallen maar betrekkelijk.

Karakteristiek motief voor de periode 1850-1870. De fragmenten zitten geplakt op een houten ondergrond met kranten. Afkomstig uit het pand Oudegracht 330. Foto Chr. J. Kolman.

Meer gedetailleerde informatie bieden de rekeningen, ingediend door W. van Liefland, C. van Bree en P. Jaquet bij de stad Utrecht, voor geleverde meubels, tapijten, serviesgoed, gordijnen en behangselpapier, nodig voor het huisvesten van Franse generaals in de jaren 1804-1808³⁵. Zo diende in 1804 W. van Liefland een rekening in van de door hem gemaakte kosten bij de inrichting van een huis in Achter de Dom voor generaal Boudet. Voor het behangen van een achterkamer leverde hij tien rollen papier die 35 stuivers de rol kostten. Om dit op de muur te kunnen plakken had hij voor twee gulden en tien stuivers aan plaksel nodig. Aan arbeidsloon moest negen gulden worden uitbetaald. Het totaalbedrag voor het behangen van een achter-

kamer kwam dus op f 29,-. Voor een andere kamer leverde hij tien rollen 'best papier', die twintig stuivers per stuk duurder waren dan die van de achterkamer. Deze getallen krijgen meer waarde wanneer ze vergeleken worden met de prijzen van andere artikelen. Voor het behangen van twee kamers met papier rekende Liefland f 95,-, maar voor 36 porseleinen kopjes en schoteltjes f 18,-. Ook de 114 gulden en 10 stuivers voor 14 stoelen en twee fauteuils overschrijdt nauwelijks de f 95,-, nodig voor het behangen van twee kamers³⁶. Uit deze vergelijkingen kan voorzichtig worden geconcludeerd dat het behangen van een kamer met papier in het begin van de 19de eeuw een tamelijk kostbare aangelegenheid was, en daarom voorbehouden aan de meer welgestelde burgers³⁷.

Ook de min of meer in papierbehang gespecialiseerde winkeliers onderhielden contacten met handelsreizigers die namens een fabriek of handelshuis goederen aanboden. Zo is bekend dat de behangfabrikant J. Zuber te Rixheim in Frankrijk geregeld vertegenwoordigers naar Nederland stuurde met de nieuwste stalen.

Uit de bewaard gebleven verkoopboeken uit de jaren 1795, 1804 en 1818 zijn de namen van een aantal Utrechtse wederverkopers bekend: Desmalines (vader en zoon), Maas en Wetters³⁸. De winkelier Maas was vermoedelijk J. Maas, waarvan we weten dat hij was gevestigd in een pand in Achter de Dom. Zijn zoon zette de winkel en het behangers-ambacht door tot in de jaren '70 van de vorige eeuw. Van de overige winkeliers is verder niets bekend.

Kortom, er waren dus diverse mogelijkheden om papierbehang te kopen. Aan het

eind van de 18de en in het begin van de 19de eeuw waren er nog weinig winkeliers die behang in hun assortiment hadden opgenomen. Het waren dan ook vermoedelijk vooral handelsreizigers die, in opdracht van fabrieken of handelshuizen, in het aanbod voorzagen, door direct de klanten op te zoeken, daar waar de vraag zich voordeed. Zij konden het produkt goedkoper aanbieden dan gevestigde winkeliers en konden eenmalige aanbiedingen doen die stimulerend op de afzet werkten. Door deze handelswijze kwamen zij in conflict met de in Utrecht gevestigde winkeliers, die zich vanouds het recht voorbehielden om per stuk of lengtemaat verhandelde goederen binnen de stadsgrens te verkopen. Deze winkeliers wilden of zelf goederen importeren of als intermediair optreden tussen handelsreizigers en afnemers. Getuige het succes van de vertegenwoordiger van Napoleon Hirsch & Co. in 1851, lijkt het aannemelijk dat tot ver in de 19de eeuw de Utrechters behang bleven kopen bij de handelsreizigers, ondanks het feit dat de winkeliers het behang in hun assortiment opnamen.

De toename van het aanbod en de concurrentiestrijd moeten de prijzen van papierbehang naar beneden hebben gebracht, zodat nog voordat de machinale productie in de jaren '50-60 haar intrede deed, de prijzen konden dalen en papierbehang voor bredere lagen van de bevolking een bereikbaar goed werd. Op het einde van de 18de eeuw en in het begin van de 19de eeuw, toen het aanbod nog schaars was, de gevestigde winkeliers nog weinig continuïteit in hun aanbod hadden en de kosten van het papier nog hoog waren, kon het papierbehang alleen worden toegepast door de financieel draagkrachtige burgers.

Het behang toegepast in de woning

'We kwamen op een van de eerste lentedagen van 1820 op Nohan aan, in grootmoeders grote blauwe kales [calèche, open rijtuig], en ik zag mijn kamertje terug, waar werkluï bezig waren met schilderen en behangen, want mijn grootmama vond mijn gebloemde oranje behangsel te ouderwets voor de ogen van een jong meisje en wilde me met een frisse lila kleur verblijden. Maar mijn hemelbed, in de vorm van een lijkkoeft, werd gespaard en de vier mottige vederbossen ontsnapten opnieuw aan het vandalisme van de moderne smaak.'

George Sand, *De geschiedenis van mijn leven*.

Met de komst van het papierbehang kon de sfeer in een kamer sneller worden aangepast aan heersende modes en was het voor bredere sociale lagen van de bevolking mogelijk om hun wanden te behangen. Toch is het niet zo dat papier zo goedkoop was dat het ook door iedereen kon worden aangeschaft. Dat papierbehang in de 18de en in het begin van 19de eeuw een luxe-artikel was, blijkt wanneer we een verspreidingskaart met behangvondsten in Utrecht maken. Die kaart toont dat de vroegste behangsels voornamelijk zijn aangetroffen in hoekhuizen, grachtenpanden

of panden die anderszins een belangrijke plaats innamen binnen het stadsbeeld. Dit beeld wordt bevestigd door elders in Nederland gedane vondsten. Ook daar tref-
fen we 18de-eeuwse behangsels en wandbespanningen uit de eerste helft van de
19de eeuw vooral aan in grachtenpanden, landhuizen en kastelen. Vanaf de jaren
veertig van de 19de eeuw is het niet meer mogelijk een bepaald soort huizen aan te
wijzen waarin behangvondsten zijn gedaan. Vermoedelijk kon papierbehang toen al
door zeer veel mensen worden aangeschaft.

Voor deze ontwikkeling is een aantal redenen aan te geven. In de tweede helft van
de 19de eeuw nam de machinale produktie van papierbehang enorm toe. Een snel-
lere en goedkopere produktie leidde tot verlaging van de prijzen. Daarnaast verbe-
terden de distributiemogelijkheden; denk alleen maar aan de groei van de detailhan-
del en de opkomst van het warenhuis na 1850. Toch is het merkwaardig dat in een
eeuw waarin ook zeer veel armoede heerste, geld werd gespendeerd aan behang.
Wat kan de reden zijn geweest dat in de laatste twintig jaar van de vorige eeuw in
de meeste huizen in de stad op z'n minst één kamer was behangen? Wat maakte
behang blijkbaar zo belangrijk dat in 1857 een bewoner van het Planciusblok (socia-
le woningbouw voor arbeiders) in Amsterdam dreigde met vertrek als hij zijn
woning niet mocht behangen?³⁹

Het zou kunnen dat een bepaalde groep mensen in het papier een goedkope moge-
lijkheid zag zich te meten aan een sociaal hogere groep. Aan het behang kon een
zekere representativiteit worden ontleend die symbool was geworden voor de
gegoede stand. Vermoedelijk werd dan ook een 'mooie kamer' voorzien van
behang.

De aanschaf van de duurste wandbespanningsmaterialen, zoals leer en textiel, al dan
niet beschilderd, was immers voorbehouden geweest aan de rijken. Hetzelfde gold
tot 1840 voor het papierbehang.

Over het verlangen naar representatie bij de lagere sociale klassen, en de drang om
een 'mooie kamer' te bezitten doet N.L. Prak enkele constatering in 'Klein
behuisd, de wooncultuur van arbeiders in de 19e eeuw'⁴⁰. Wanneer bij de bouw
van arbeiderswoningen geen rekening werd gehouden met een 'mooie kamer', dan
offerden de bewoners daarvoor graag een slaapkamer op. In deze 'mooie' kamers
werden allerlei 'kostbaarheden' te pronk gesteld, terwijl tegelijkertijd aan de pri-
maire levensbehoeften soms nauwelijks voldaan kon worden⁴¹. Prak stelt dat
iemand, die weet dat hij of zij tot de laagste sociale klassen behoort, de behoefte
voelt zijn waardigheid op te houden door tekenen van representatie⁴². Hiermee in
overeenstemming is de constatering door Th. van Thijn dat in de jaren tachtig van
de vorige eeuw bezuinigd werd op voedsel ten gunste van andere uitgaven, waaron-
der ook woninginrichting. De groep die dit bestedingsgedrag overwegend vertoon-
de, bestond uit ongeschoolden met grote gezinnen in grote steden⁴³.

De toepassing van behang kon ook een meer functionele reden hebben. Een goed

Papieren leerimitatie in het pand Oudegracht 245, (eerste kwart 20e eeuw). Het motief is gebaseerd op 18e-eeuwse voorbeelden goudleerbehang. Foto auteur.

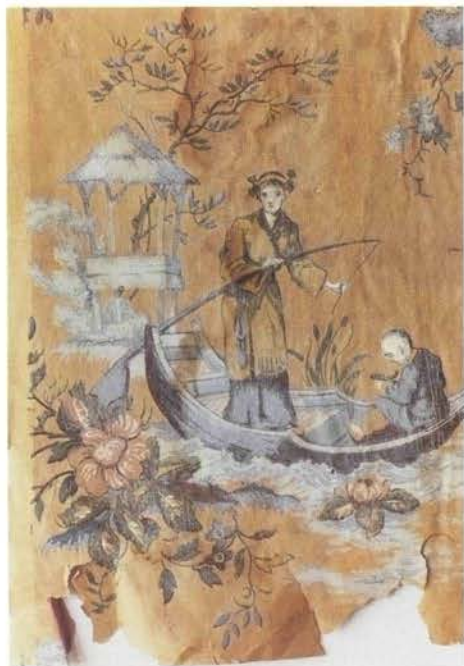
voorbeeld is het gebruik van papierbehang in bedsteden. In veel boerderijen waren alle kamers nog onbehangen, terwijl in de bedstede, die meestal van hout was, al wel behang was aangebracht. Het papier dichtte de naden, zodat wandluizen en dergelijke de bewoners niet langer lastig vielen en minder snel een aangenaam biotoop tussen de planken vonden.

Toen het papierbehang vanaf de tweede helft van de 19de eeuw steeds goedkoper werd, bood het een aantal voordelen boven textiel. Ten eerste kon het sneller en goedkoper worden gewisseld. Ten tweede was het, wanneer het direct op de muur werd geplakt, hygiënischer omdat zich in en achter het textiel sneller ongedierte nestelde. Uit 19de-eeuwse bouwkundige tijdschriften blijkt dat men naarstig naar oplossingen zocht om vocht in de muren te bestrijden, hetgeen een voorwaarde is om papier direct op de muur te kunnen plakken. Bij het aanprijzen van de verschillende vochtbestrijdingsmogelijkheden, waaronder natuurlijk de bouw van spouwmuuren, werd ook het aspect hygiëne genoemd. Zo staat er in het *Bouwkundig Weekblad* in 1884: 'Ook ter weering van gedruisch en koude, en ter gemakkelijke desinfectie, in geval van besmetting van vertrekken, (daar men het op de spouwmuur aangebrachte behangsel gemakkelijk kan verwijderen en de muur witten) werd het nut beaamd' ⁴⁴. Het gebruik van holle stenen zou ook vochtproblemen voorkomen en 'de reinheid vooral in woonhuizen bevorderen omdat daar, waar behangselpapier moet worden aangebracht, de behangsellatten en het linnen kunnen vervallen en het papier op den vlak bepleisterden wand kan worden aangebracht' ⁴⁵.

In Utrecht betaalde de gemeente in 1866 f 193,75 aan J. Hessing voor geleverd

behang, gordijnen en matrassen 'Voor de Wering van Epidemie, Cholera & inrigting van het Hospitaal' ⁴⁶. Gezien het voorgaande, lijkt het aannemelijk dat Hessing hier-voor papierbehang leverde en geen textiel ⁴⁷.

Tot slot is het interessant om na te gaan welke kamers werden behangen om zo iets te weten te komen over het gebruik van behang in relatie tot de functie van een kamer. Helaas is bij het behang in de Utrechtsche collectie in het verleden niet altijd genoteerd in welke ruimtes de restanten papierbehang zijn gevonden. Uit die gevallen waarbij het wel is gebeurd, blijkt dat de vroege behangsels vrijwel alle zijn aangetroffen in de grote kamers op de benedenverdieping en op de eerste verdieping. Papieren wandafwerkingen op de tweede verdieping en de zolders dateren meestal op zijn vroegst uit de tweede helft van de 19de eeuw. Het is een gelukkige omstandigheid, dat behang in de 18de en 19de eeuw nog als bijzonder genoeg werd ervaren om het te vermelden in de aankondiging van verkopen van huizen, onder andere gepubliceerd in de *Utrechtse Courant* ⁴⁸. Ook hieruit blijkt dat tot circa 1840, indien niet alle kamers waren behangen, dit meestal wel het geval was met de benedenkamers en de voorkamer op de eerste verdieping. Dit waren kamers waar men veel verbleef en gasten ontving. Mogelijk werden ze ook gezien als 'mooie' kamers. Tevens valt er een voorkeur te constateren voor het behangen van de kamers die voorzien waren van stookplaatsen. In 1819 werd bijvoorbeeld bij de verkoopacte van een pand aan de Maartensdam, de volgende beschrijving van het perceel opgenomen: 'Een huizinge, erve en grond staande en gelegen aan de Westzijde van de St. Maartensdam (tegen)over Groot Paushuizen wijk F no. 325' ⁴⁹.

Zijnde deze huizinge voorzien van twee beneden kamers beide behangen en met Schoorsteen, een behangen bovenkamer en een achterkamer mede met een schoorsteen, een Meidekamerkje en een Zolder, voorts een keuken met regen en Putwaterspompen en een turfzolder...' ⁵⁰.

Het behangen van alle kamers, dus ook slaapkamers en dienstbodenkamers vóór circa 1840, kwam alleen voor in de panden waarin zeer welgestelde burgers vertoefden. Een beschrijving van een dergelijk pand is opgenomen als bijlage I. Vanaf de jaren veertig kwam de zinsnede 'alle behangen' na een opsomming van de kamers steeds vaker voor. Dit getuige de advertentie in de *Utrechtsche Courant* van 1 december 1851: 'Te huur 1 mei 1852. Een huis, voorzien van 6

Papierbehang afkomstig uit het pand Leidseveer 25, (ca. 1900). Foto Chr. J. Kolman.

Noord-west zijde van het Vredenburg. In het lage pand naast hotel 'De Liggende Os' was het 'Utrechtsche Koffijhuis' gevestigd. In deze gelegenheid verbleef in 1851 een handelsreiziger van de firma Napoleon Hirsch & Co. om de inwoners van Utrecht in de gelegenheid te stellen een keuze te maken uit een assortiment stalen behang. Foto GAU, neg. nr. C 25,944.

Kamers, alle behangen en geplafonneerd, Keuken, Kelder, Zolder en Tuin. Gelegen aan de Wijkskade tegen het Bagijnen Bolwerk. Te bevragen bij C. Knipper op het Predikheerenkerkhof.

Besluit

Voor het ontstaan en de ontwikkeling van papierbehang waren Frankrijk en Engeland belangrijke landen. Vergeleken met deze landen was de produktie van Nederland tot in de twintigste eeuw gering en de import groot. De traditionele wandafwerkingsmaterialen, zoals leer en

textiel, bleven lange tijd populair. Terwijl papierbehang zeker al in de 17de eeuw werd geproduceerd, laat de toepassing op grotere schaal op zich wachten tot in de 18de eeuw. De niet te stuiten opmars van het papierbehang, waarbij alle andere wandafwerkingsmaterialen in het gedrang kwamen en het artikel door iedereen werd geaccepteerd, vond plaats in de tweede helft van de 19de eeuw.

Tot circa 1840 was papier voorbehouden aan de financieel draagkrachtige burgers. De wijze van aanbieden aan de consument en de hoge kosten van het materiaal waren daar de oorzaken van. Omdat in de stad nauwelijks papierbehang werd geproduceerd, waren de inwoners van Utrecht afhankelijk van de komst van handelsreizigers, en van de winkeliers die het nieuwe produkt in hun assortiment wilden opnemen. De voorkeur ging uit naar kleurrijke behangsels die dikwijls rijkere materialen dan papier imiteerden. Een toenemende import en een vergroting van het aanbod, leidden al vóór de machinale produktie in de jaren '50-60 tot een verlaging van de prijs, waardoor behangspapier een bereikbaar goed werd voor brede sociale lagen van de bevolking. Onder de laagste inkomensgroepen van de bevolking was het verlangen naar een 'mooie kamer', waaraan het gevoel ontleend werd tot een hogere sociale groep te behoren, vermoedelijk een bijkomende factor die tot een snelle acceptatie van het materiaal leidde.

Tegen het einde van de 19de eeuw wordt papierbehang dan ook door alle lagen van de bevolking toegepast. En iedere keer weer verdwenen er tijdens verhuizingen, verbouwingen of wanneer de bewoners daar zin in hadden, ooit mooi gevonden behangsels onder een nieuw laagje gedecoreerd papier. De oude ontwerpen en

kleuren werden onzichtbaar en de kamer ademde de sfeer uit zoals zij dat volgens de laatste mode behoorde te doen. Flarden hiervan worden nu soms teruggevonden: kleurige, saaie, uitbundige, kunstzinnige of lelijke overblijfselen uit het verleden die samen de Utrechtse Behang Collectie uitmaken.

Bijlage I

Een beschrijving van een luxueus pand uit de eerste helft van de 19de eeuw, ontleend aan een advertentie uit de *Utrechtsche Courant* van 6 februari 1835. In deze advertentie werd aangekondigd dat het hieronder beschreven pand een dag later in het "lokaal der verkooping" te Utrecht, Achter St. Pieter Wijk F no. 363, in het openbaar werd geveild en aan de meestbiedende verkocht.

'Eene groote, schoone, kapitale, welgeconserveerde en keurig betimmerde DUBBELE HEEREN HUIZINGE, met annexe Kelders en Kluizen aan de Gracht uitkomende, Erf, Plaats, Tuin, mitsgaders Stalling en Koetshuis; behoorende tot de aanzienlijkste der stad, staande en gelegen te Utrecht aan de Westzijde van de Nieuwe Gracht, aan de Runnebaan Wijk F. No. 243 ¹, op eene der fraaiste en meest gezochte standen in het midden der stad, strekkende van de Gracht tot en uitkomende aan het Hofplein. Dit huis is voorzien van eenen fraai gestucadoorden gang, bevoerd met wit marmeren steenen en bezet met dito plinten en lambris, aan welks einde eene groote, uitmuntend en boiserie betimmerde geplafonneerde Eetzaal, hebbende uitzigt in den tuin; bij het entree ter regter zijde, eene antichambre, behangen, gestucadoord, Nis en met eene daarop volgende Kamer, mede behangen en met Schoorsteen eene Suite uitmakende; eene met marmer bevoerde Binnenplaats, waarop eene Pomp, ter linkerzijde eene schoone, riant Voorkamer, behangen, gestucadoord en Schoorsteen met marmeren mantel, en met eene suberbe Zaal, welke smaakvol is behangen, geplafoneerd en voorzien van een Schoorsteen met marmeren mantel en vasten spiegel boven denzelfden, eene magnifiek Suite uijtmakende. -Achter de Eetzaal: twee Keukens met alle vereischten, diverse drooge bekluisde Kelders, afgezonderd voor wijn-, provisien-, brandstoffen, enz; -Aan het einde van den gang bevindt zich de Trap met lambris en marbre; het Bovenhuis hebbende almede eenen Gang, is verdeeld als volgt: vier Kamers van onderscheidene grootte en een Kabinetje: twee Kamers, twee dito en een Kabinetje; allen behangen, en de meeste met Stookplaatsen, gestucadoord of geplafonneerd, en in de opgemelde orde onderling gemeenschap hebbende; twee Provisiekamers; drie groote luchtige Droogzolders, waarvan een beschoten en

1. Het betreft het pand Nieuwegracht 19 (huidige nummering). Met dank aan het Utrechts Documentatie Systeem.

ingerigt tot eene Linnekamer; -Dienstbodenkamers, en Vlieringen. -Van den Tuin, welke in den Engelschen smaak is aangelegd en beplant met Heesters, en hebbende eene Voliere; -komt men in het spacieus Koetshuis, eene Badkamer; Bergkamer geschikt tot Oranjerie, Stalling voor vijf paarden, met de noodige Tuigen Kasten, Haverkisten, Pomp, Hooi en Fourage Zolders, Koetziens en Knechtskamer, eenen Kelder, Erf, Mestbak en uitgang op het Hofplein. -Zijnde de Kamers en Huizinge over het algemeen, ten ruimste voorzien van alle die gemakken en inrigtingen welke aan een huis van den eersten rang worden vereischt.'

Tabel I. Lijst van adressen in Utrecht waar behang is gevonden

Adres	XVIII	XIXa	XIXb	XIXc	XIXd	XX
Abel Tasmanstraat 17						x
Abraham Dolensteeg						x
Achter Clarenburg 1						x
Achter Clarenburg 2	x		x	x	x	x
Achter Clarenburg 5					x	x
Achter de Dom 28-30	x					
Agnietenstraat						x
Ambachtstraat 4						x
Andreasstraat 41						x
Annastraat					x	x
Bakkerstraat/Oudegracht			x	x		
Bemuurde Weerd 24					x	x
Brugstraat 1						x
Buurkerkhof 8					x	
Catharijnesingel						x
Domstraat						x
Donkerstraat 15	x	x				
Eligenstraat 45				x		
Ganzenmarkt 16	x	x	x	x	x	x
Geertekerkhof 2			x	x	x	x
Geertestraat						x
Hamburgerstraat 25	x					
Haverstraat			x	x	x	x
Haverstraat 74					x	x
Herenstraat 5	x	x	x	x	x	x
't Hoogt 1		x	x	x	x	
Jacobijnenstraat 2			x	x	x	x
Jacobijnenstraat 15						x
Jacobijnenstraat 16						x
Janskerkhof 1a					x	x
Janskerkhof 21						x
Jansveld 6					x	
Jeruzalemstraat 7				x	x	x
Jeruzalemstraat 8	x		x	x		
Keizerstraat 35	x			x	x	x
Kromme Nieuwegracht 26		x				
Kromme Nieuwegracht 25-31		x	x			
Kromme Nieuwegracht 29		x	x			
Kromme Nieuwegracht 30			x	x	x	
Kromme Nieuwegracht 31	x	x	x			
Kromme Nieuwegracht 33		x	x	x	x	
Kromme Nieuwegracht 43	x	x	x	x	x	x
Kromme Nieuwegracht 45			x			

Adres	XVIII	XIXa	XIXb	XIXc	XIXd	XX
Kromme Nieuwegracht 46					x	
Kwartelstraat 36					x	x
Lange Elisabethstraat						x
Lange Lauwerstraat 32				x	x	x
Lange Nieuwstraat 5					x	x
Lange Nieuwstraat 9				x	x	
Lange Nieuwstraat 69		x	x	x	x	x
Lange Nieuwstraat 77					x	x
Lange Nieuwstraat 99		x	x	x		
Lange Rozendaal 31						x
Lange Smeestraat		x	x			
Lange Smeestraat/Oudegracht				x		x
Leidseveer					x	x
Leidseveer 21				x	x	x
Leidseveer 25						x
Lichtegaard 7						x
Linnaeuslaan 83						x
Loeff Berchmakerstraat 4						x
Loeff Berchmakerstraat 42				x	x	x
Lucas Bolwerk 17					x	x
Mariaplaats	x	x	x	x	x	x
Mariaplaats 9		x	x	x	x	
Mariaplaats 11-13						x
Mariaplaats 14						x
Mariaplaats 17						x
Mariaplaats 22		x	x	x	x	x
Mariaplaats 53						x
Minrebroederstraat						x
Molenstraat 13						x
Mondestraat, van der 6						x
Neude 1				x		x
Nieuwegracht 10-12	x	x				
Nieuwegracht 29		x	x	x	x	x
Nieuwegracht 43			x	x	x	x
Nieuwegracht 55		x				
Nieuwegracht 64					x	x
Nieuwegracht 88			x	x	x	
Oud Kerkhof 8						x
Oudegracht 34		x			x	x
Oudegracht 42			x	x	x	x
Oudegracht 53					x	x
Oudegracht 58	x	x	x	x	x	x
Oudegracht 67		x	x	x		
Oudegracht 79		x		x		
Oudegracht 81		x		x		
Oudegracht 99						x
Oudegracht 113			x			x
Oudegracht 127					x	x
Oudegracht 140						x
Oudegracht 141						x
Oudegracht 166			x	x	x	x
Oudegracht 175						x
Oudegracht 179	x					
Oudegracht 181		x				x
Oudegracht 220						x
Oudegracht 240	x				x	x
Oudegracht 244		x	x	x	x	x
Oudegracht 262				x		x
Oudegracht 302					x	x
Oudegracht 304		x				

Adres	XVIII	XIXa	XIXb	XIXc	XIXd	XX
Oudegracht 307		x	x	x	x	
Oudegracht 328		x		x		x
Oudegracht 330			x	x	x	x
Oudegracht 334	x	x	x	x	x	x
Oudegracht 352			x	x	x	x
Oudegracht 357						x
Oudegracht 376				x	x	
Oudegracht 405					x	x
Oudegracht/Bakkerstraat			x	x		
Oudegracht/Lange Smeestraat		x	x	x		
Oudekamp 2					x	x
Oudekamp 5						x
Pausdam						x
Plompstorengracht 13 of 15		x	x	x	x	
Plompstorengracht 18				x	x	x
Predikherenkerkhof 1						x
Predikherenkerkhof 7						x
Ridderschapstraat 10			x			
Schoutenstraat 4		x				
Schoutenstraat 21	x	x	x	x	x	x
Springweg/Geertkerkhof			x	x	x	x
Springweg/Zilverstraat					x	x
Springweg 2	x		x	x		
Springweg 9	x	x	x	x	x	x
Springweg 12					x	x
Springweg 54		x		x	x	x
Springweg 69-71						x
Springweg 73			x	x		
Springweg 74-76					x	x
Springweg 102			x	x	x	x
Strosteeg 45			x	x		
Telingstraat 3						x
Trans	x					
Trans 6						x
Trans 10						x
Trans 13	x	x				
Tuinstraat						x
Twijnstraat 14				x		x
Twijnstraat 27						x
Twijnstraat 47						x
Vismarkt						x
Visscherssteeg 7-9					x	x
Voor Clarenburg 1						x
Voor Clarenburg 3				x	x	x
Voor Clarenburg 7		x	x	x	x	x
Voor Clarenburg 8						x
Voor Clarenburg 10			x	x		
Voorstraat					x	
Voorstraat 3				x		
Voorstraat 50						x
Vrouwjutenstraat 9					x	x
Wed 5-7		x	x	x	x	x
Willemstraat 49					x	x
Wittevrouwenstraat 42			x	x	x	x
Zilverstraat 34					x	x
Zilverstraat 42					x	x
Zuilenstraat 6	x	x	x			
Zuilenstraat 16		x	x	x	x	x

Tabel II. Tabel van behangselproducenten, behangselleveranciers en behangers in de 19de eeuw in Utrecht

	vóór 1850	1850	1860/1	1868/9	1881/2	1889/90	1897/8
producenten:							
Everdingen, T. van (1)	x (1811)						
Evsinger, H.(2)	x (1838)						
Eijtinger, H. (3)	x (1835)		x	x			
Garjeanne, P.A.(4)	x (1838)						
Gruter, J.F. (1)	x (1811)						
Keultjes, G.L. (1)	x (1811)						
Papierbehangselfabriek	x (1801)						
Wall, W.H. v.d. (1)	x (1811)						
Leveranciers:							
Antink, H.C.H.				x			
Boer, D.(5)	x (1835)						
Boers, A.H.*				x			
Bolwerk, N. (6)					x		
Bosselaar, D.E.					x	*	*
Bourier, P.J.# (7)	x						
Bree, C. van (8)	x (1807)						
Brink, J.P. v.d.*				x			
Desmalines jr. (9)	x (1818)						
Desmalines sr. (9)	x (1818)						
Dokkum, S.L. van*					*		*
Fleck, J.P.			x	x			
Grijs & van Rooijen*			x	x		*	*
Ham, M.J.C.			x	x			
Hessing, J.R.H.*			x	x			
Hulsebos, J.*			x				
Jaquet, P.(8)	x (1807)						
Jong, H.E. de					x		
Klinkvis, W.*				x			
Liefland, W.van (8)	x (1804)						
Leur, H. de*				x			
Maanen, E.A. van*		x	x				
Maas (9)	x (1818)						
Maas & Zn.*			x	x			
Muijzert, J.A.				x			
Napoleon Hirsch & co # (10)		x					
Neelmeyer, N.H.*			x	x			
Nieuwcassteel, J.van*			x	x			
Nieuwenhuijzen, W.L.*				x	*	*	*
Plasberg, gebr.			x	x			
Rutgers, J.C.*			x	x			
Rijn, Th. L. v.							x
Schwartz, F.A. & Co.					x		
Sinkel, A.*			x	x			
Snor, J.J.							x
Waanders, H.N.*			x				
Wetters (9)	x (1818)						
Wennekes, M. (6)				x			
Weijer, W. v.d. (11)		x					
Ywema, C.*						*	x
Ijzendoorn, J.W.A.v.*				x	*		

	vóór 1850	1850	1860/1	1868/9	1881/2	1889/90	1897/8
Behangers:							
Baarspul, A.			x	x			
Bakker, W.						x	x
Ballendux, gebr.							x
Ballendux, J.J.F.							x
Bartijn, W.P.			x	x			
Berg, A.M. v.d.				x			
Berkhof, M.F. v.d.		x	x	x			
Berkhof, M.T. v.d.					x	x	x
Berkhof, W.H. v.d.						x	x
Beusekom, G. van					x		
Boers, A.H.*		x	x	x			
Bolwerk, N.*				x			
Bosselaar, D.E.*				x	x		x
Bosselaar, J.M.						x	
Bosselaar, P.C.						x	x
Brink, J.P.*		x	x	x			
Brom, A.					x	x	x
Brom, P.J.		x					
Bruggen, E.D.		x					
Bruijn, W.B.H. de					x		
Combe							x
Corver, F.					x	x	
Dokkum, S.L.*				x			x
Dokkum-Van Maanen*					x		
Drinkenburg, C.H.					x	x	x
Edelkoort, J.J. jr.							x
Edelkoort, J.J. sr.							x
Elling & Co.							x
Embden, G.J. v.		x	x	x			
Etmans, H.T.				x			
Eusom-Haverman, C.J. v.							x
Eijtinger, (I2)	x (1833)						
Fuijt & Zn.J.C.							x
Gerrebout, W.					x	x	x
Geuzendam, C.ten				x	x		
Geuzendam, J.A. ten		x	x	x			
Grolman, J.P.		x	x				
Grijs & v. Rooijen *			x	x		x	
Hackman, S.H.				x		x	x
Ham, M.J.C.							x
Hamer, H.J.							x
Heetveld, A.J.							x
Heetveld, C.			x	x	x	x	
Heetveld, H.A.							x
Hellemans, A.		x	x	x			
Hellemans, H.A.					x	x	
Hengel, D. v.d.					x		
Hessing, J.R.H.*		x	x	x			
Heijl, J.J.							x
Hooge, A.W. van der				x			x
Hoogen, A. van der							x
Hoope, P.J. ten			x				
Horst, J.N. v.d.							x
Hulsebos, J.*		x	x				
Indermauer, G.		x	x	x	x	x	x
Janssen, H.						x	
Jansen, J.		x	x	x			
Klinkvis, W.*			x	x			

	vóór 1850	1850	1860/1	1868/9	1881/2	1889/90	1897/8
Kolenbrander, A.J.							x
Kuntz, A.							x
Lammers, B.			x				
Lammers, H.			x	x			
Landzaat, A.					x		
Leeuwen, C.A. van		x	x				
Leeuwen, E.J.					x		x
Leeuwen, J.D.					x		
Leeuwen, J.J. van				x	x	x	
Lemaire, J.							x
Lens, P.A.		x	x				
Lent, D. van					x		
Leur, H. de *		x	x	x			
Leur, P.J. de					x	x	x
Luca, D.C.	x (1842)	x	x				
Luijten, J.P.		x	x				
Maanen, A. van*		x	x				
Maarschalkerveerd, A.J.						x	x
Maarschalkerveerd, J.						x	x
Maas, J.(13)	x (1811)						
Maas & Zn. J.*			x				
Maas, W.G.		x		x			
Meegen, P. van					x		
Meessen, J.A.					x	x	x
Middelbeek, B.J.G.				x	x	x	x
Molenbeek, W.C.						x	x
Muijzert, J.A.*				x			
Neelmeijer, H.B.		x					
Neelmeijer, N.H.*			x	x	x	x	x
Nieuwcassteel, J. van*		x	x	x			
Nieuwenhoven, H.J.							x
Nieuwenhuijzen, D.							x
Nieuwenhuijzen, H.							x
Nieuwenhuijzen, W.L.*		x	x	x	x	x	x
Oosterbaan, F.J.			x				
Poel, G.H. van der			x	x			
Poel, L. van de							x
Ranshuijsen, H.L.F.					x		
Regter, J.				x			
Robben en Adriaans							x
Roos, A.J.J.						x	
Roos, H.J. de							x
Rutgers, J.G.*		x	x	x			
Rijn, J.O. van		x	x	x			
Rijn, Th.L. van jr.						x	
Rijn, Th.L. van sr.						x	x
Rijn, W.J.G. van		x	x				
Rijswijk, Gebr. van							x
Saveur, F.							x
Saveur, J.G.							x
Saveur, J.H.		x	x	x	x	x	x
Schaad, J.							x
Scheeuwe & Co.						x	
Schoonheim, J.C.				x			
Seijsener, G.				x	x	x	
Sikkel, W.A.N.					x		
Sinkel, A.*			x	x			
Spee, J.				x			
Stroom, D. v.d.				x			
Terlingen, J.B.							x

	vóór 1850	1850	1860/1	1868/9	1881/2	1889/90	1897/8
Tombrink, J.							x
Twist, A.			x				
Velthuisen, C.G.v.		x	x	x			
Verkerk, W.J.			x	x		x	
Vermeulen, A.B.							x
Vermeulen, P.J.		x					
Vermeulen, B.J.			x	x			
Visser, J.							x
Visser, N.				x			x
Viveen, B.							x
Vlis jr., J.L.							x
Vree, P.H.						x	x
Vries, C.L. de							x
Waanders, H.N.*			x	x		x	
Wegerif, H.							x
Wennekes, M.*				x			
Wit, E.J. de				x	x	x	
Wit, K.M. de							x
Ywema, C.*			x	x	x	x	x
Ijzendoorn J.W.A.*		x	x	x			
Zeijl, J. van			x				

x = persoon wordt genoemd in het adresboek van het er boven aangegeven jaar

= leveranciers van buiten Utrecht

* = persoon wordt genoemd onder zowel het kopje 'winkeliers in behangselpapier, tapijten, bedden, dekens, enz.', als onder 'kamer- en ledikantbehangers' en 'behangers en meubelstoffeerders'. Vanaf 1881 worden de winkeliers in behangselpapier niet meer apart genoemd. Indien hun naam nog wel voorkwam bij de behangers, is dit eveneens aangegeven door middel van *.

Tenzij aangegeven met een getal tussen haakjes, zijn alle namen afkomstig uit de adresboeken der stad Utrecht.

- (1) 'Huis-rijtuig-behangzelschilders en konstlakkerswinkel', *Utrechtsche Courant* 8 april 1811
- (2) R. Kattenwinkel, *De industrie van de stad Utrecht vanaf de Fransche tijd tot 1900*, 87, fabriek van plamuurdoek, wasdoek en gordijn-jalousien.
- (3) Schilder van papier- en doekbehangsel.
- (4) Kattenwinkel, op. cit., 62, Koninklijke Tapijt- en Passementfabriek.
- (5) Japansch Magazijn, *Utrechtsche Courant*, 18 september 1835.
- (6) *Utrechtsche Courant*, 25 januari 1875.
- (7) Stempel op het behang "Oudegracht 34, Utrecht" van Amsterdamse papierbehangselfabrikant/leverancier.
- (8) G.A. Utrecht, stadsarchief III, inv.nr. 301.
- (9) Archief van de firma Zuber te Rixheim, Z 80: du 09-03-1818 au 28-02-1821
- (10) *Utrechtsche Courant*, 16 mei, 21 mei, 4 juni 1851. 'Fabriek en Magazijn van behangselpapieren, randen en schoorsteenstukken' in Amsterdam.
- (11) *Utrechtsch Courant*, 4 april 1851.
- (12) *Utrechtsche Courant*, 26 april 1833.
- (13) *Utrechtsche Courant*, 20 maart 1811

Gebruikte afkortingen

BA	Bewaarde Archieven
GAU	Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
RA	Rechterlijke Archieven
SA	Stadsarchief

Bronnen

Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

Bewaarde archieven I:

inv.nr. 54, Gildeboek van de Marslieden, 1541-1767.

inv.nr. 55, Concept-reglement voor het voormalige Marsliedengilde, door Commissarissen ingezonden aan Burgemeester en Wethouders volgens hun aanschrijving van 8 augustus 1808.

inv.nr. 56, Verzameling stedelijke ordonnantiën betreffende het Marsliedengilde en de daaronder begrepen neringen, 1759-1790.

inv.nr. 63, Stukken betreffende de inbreuken op de ordonnantie van het Marsliedengilde door vreemde handelaren, 1617-1795.

Rechterlijke archieven:

inv.nr. 30, Stukken betreffende gerechtelijke en buitengerechtelijke verkopen van onroerend goed, 1811-1838.

Stadsarchief III:

inv.nr. 108, Request van uitdragers aan het gemeentebestuur, met bezwaren tegen de hun door commissarissen tot het erf-huis opgelegde verplichting om het door hen gekochte contant te betalen, 1804.

inv.nr. 112, Vier requesten aan het gemeentebestuur, met het verzoek om machtiging tot het uitoefenen van verschillende bedrijven, 1804-1807.

inv.nr. 135, Aantekeningen over enige van de voornaamste fabrieken en trafieken te Utrecht, volgens tabellen, ingevuld door verscheidene fabrikteurs en trafikeurs tot beantwoording van de vragen van de Agent van de nationale economie van de Republiek.

inv.nr. 301, Rekeningen van de uitgaven, door de stad Utrecht gedaan voor de huisvesting van de Franse generaals, 1804-1808.

inv.nr. 335, Opgave van de betalingen, gedaan door de kameraars voor de troepen, bureaus, hospitalen, passanten en voor arbeidslonen en materialen.

inv.nr. 345, Staat van het stads fournituren-magazijn, 1803.

inv.nr. 437, Notulen van het College van koophandel, fabrieken en handteringen, 1803-1808.

inv.nr. 438, Register met de ondertekeningen van de leden van de verschillende gezworene gilden onder de verklaringen van onderwerping aan de wetten voor de verschillende beroepen, 1798.

inv.nr. 439, Lijsten van de leden van de verschillende bedrijven, ingeschreven bij de provisionele commissarissen tot de voormalige gilden en bij het College van koophandel, 1799-1805.

inv.nr. 441, Lijsten van handelsbedrijven (gewezen gilden), met opgave van de aangestelde commissarissen, 1804.

inv.nr. 444, Opgaven van de bestuurders der voormalige gilden aan provisionele commissarissen tot de voormalige gilden en het College van Koophandel omtrent de inrichting van hun verenigingen, de gildeproeven, de bezittingen enz. 1803-1804.

inv.nr. 446, Lijst van oudeigens en uitgaven toebehorende aan verschillende gewezen gilden, 1803.

inv.nr. 447, Stukken betreffende de verkoop door provisionele commissarissen tot de voormalige gilden van ontvangstbewijzen van heffingen over de bezittingen van de gilden, 1799-1801.

inv.nr. 535, Inventarissen van geabandonneerde insolvente boedels, 1795-1809.

inv.nr. 610, Opgaven over het aantal en de toestand van de fabrieken te Utrecht. Augustus 1811. Met een concept van een daaruit opgemaakte statistiek, door de burgemeester te zenden aan de sous-prefect.

inv.nr. 657, Vier requesten aan de burgemeester, houdende verzoeken om admisie als uitdrager, 1809, 1810.

inv.nr. 661, Requesten aan de burgemeester en de provisionele burgemeester, houdende verzoek om machtiging tot het uitoefenen van verschillende neringen, 1808-1811.

inv.nr. 689, Request van verschillende winkeliers aan de burgemeester, houdende klachten over ene Samson, die zonder te Utrecht gedomicilieerd te zijn, zijden en wollen stoffen beneden fabrieksprijzen verkoopt.

inv.nr. 703, Vrachtlijst voor de schippers tussen 's-Gravenhage en Utrecht.

inv.nr. 748, Plan en bestek voor de inrichting van een lokaal voor het Tribunal de commerce, 1812.

inv.nr. 820, Originele verhuurcontracten van huizen behorende aan de stad, 1808-1813.

inv.nr. 911, Twee acten waarbij H. Ogert verhuurt aan Gecommitteerden tot de inkwartiering en kazernering een huis op de Mariaplaats, 1809, 1811.

Stadsarchief IV:

inv.nr. 1210, Opgaven omtrent de toestand van de te Utrecht bestaande fabrieken, trafieken en werkinkwinkels, 1816-1819.

inv.nr. 1211, Stukken betreffende de opgaven omtrent de staat van de nijverheid in de stad aan de minister.

Stadsarchief V:

inv.nr. 554, Aantekeningen betreffende de verhuring van enige percelen op het Bagijne bolwerk, 1866-1867.

inv.nr. 557, Staten behorende bij de begrotingen over de verhuring van gebouwde en ongebouwde eigendommen.

inv.nr. 569, Approximatieve opgave door de kameraar van de kosten van enigszins belangrijke stedelijke eigendommen besteed in 1858.

inv.nr. 586, Jaarlijkse verantwoordingen van verbruikte materialen en betaalde arbeidslonen aan verschillende stedelijke eigendommen, 1866, 1867.

Bibliotheek:

inv.nr. V E 19, Kramm, C. verschillende losse aantekeningen betreffende voorvallen en gebouwen te Utrecht.

inv.nrs. L 63 I C-1, *Utrechtsche Courant*, jrg. 1799, 1811, 1833, 1835, 1851, 1875.

inv.nrs. LXXIV E4-11, Adresboek der stad Utrecht, 1850, 1860, 1860-61, 1863-64, 1866, 1868-69.

inv.nr. 991 Adresboek der stad Utrecht, 1881-82, 1889-90, 1897-98.

inv.nrs. VB 15-18, *Statistieke aantekeningen betreffende Utrecht*, 1847-58.

inv.nrs. XLI A 8-13, *Den Nieuwen Utrechtschen almanach*, 1790-1838.

Literatuur

AGN

Algemene Geschiedenis der Nederlanden, dln. 10-13, Bussum, 1979.

Brugmans

Brugmans, I.J., *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*, 2 dln.; 's-Gravenhage, 1956.

Dolfin/Kylstra/Penders

Dolfin, M.J., Kylstra, E., Penders, J., *Utrechtse huizen binnen de singels*, 2 dln.; 's-Gravenhage, 1989.

Eeghen, Van

Eeghen, I.H. van, *De Gilden*, Bussum, 1965.

Eliëns

Eliëns, T.M., *Kunst, nijverheid, kunstnijverheid; Nederlandse nijverheidstentoonstellingen in de negentiende eeuw*, Zutphen, 1990.

Heesters

Heesters, J.H.P., *Vier eeuwen behang; De geschiedenis van de wandbespanning in Nederland*, Delft, 1988.

Hermesdorf

Hermesdorf, B.H.D., *De herberg in de Nederlanden*, Arnhem, 1977.

Jacqué

Jacqué, B., 'Approche économique des panoramiques établie à partir des archives de la manufacture J. Zuber & Cie', in: *Papiers peints panoramiques*, Parijs, 1990, 72-101.

Kam

Kam, J.B., *De versiering van onze woning*, Haarlem, 1886.

Kattenwinkel

Kattenwinkel, R., *De industrie van de stad Utrecht vanaf de Franche tijd tot 1900*, z.pl., 1952.

Klep

Klep, P.M.M., ed., *Wonen in het verleden*, Amsterdam, 1987.

Knuijt 1989-1

Knuijt, M.J.F., *Succesvol Surrogaat; Een studie naar het acceptatieproces van papierbehang als wandafwerkingsmateriaal in het Nederlandse woonhuis (1765-1900)*, toegespitst op de stad Utrecht, 2 dln.; doctoraalscriptie RU Utrecht, 1989.

Knuijt 1989-2

Knuijt, M., 'Oud-Amelisweerd, Koningslaan 9, Bunnik', *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht*, 1989, 65-71.

Knuijt 1991-1

Knuijt, M.J.F., 'Productie en distributie van papierbehang', in: *Achter het behang; vierhonderd jaar wanddecoratie in het Nederlandse binnenhuis*, De Bilt, 1991, 67-84.

Knuijt 1991-2

Knuijt, M.J.F., 'Stijl en gebruik van papierbehang in de 18de en 19de eeuw', in: *Achter het behang; vierhonderd jaar wanddecoratie in het Nederlandse binnenhuis*, De Bilt, 1991, 85-110.

Koldewey/Knuijt/Adriaansz

Koldewey, E., Knuijt, M. en Adriaansz, E., *Achter het behang; vierhonderd jaar wanddecoratie in het Nederlandse binnenhuis*, De Bilt, 1991.

Monde, Van der

Monde, N. van der, *Tijdschrift voor Geschiedenis, oudheden en Statistiek van Utrecht*, 1-12 (1835-1846).

Nouvel

Nouvel, O., *Papiers peints français*, z.pl., 1981.

Nouvel-Kammerer

Nouvel-Kammerer, O., ed. *Papiers peints panoramiques*, Parijs, 1990.

Olligs

Olligs, H., *Tapeten, ihre Geschichte bis zur Gegenwart*, 3 dln.; Braunschweig, 1970.

Prak

Prak, N.L., 'Klein behuud, de wooncultuur van arbeiders in de 19de eeuw', in: *Wonen in het verleden, 17e-20e eeuw*, Amsterdam, 1987, 249-258.

Scholten

Scholten, F., ed., *Goudleer Kinkarakawa; De geschiedenis van het Nederlandse goudleer en zijn invloed in Japan*, Zwolle, 1989.

Schade

Schade, C., *Woningbouw voor arbeiders in het 19de-eeuwse Amsterdam*, Amsterdam, 1981.

Strouken/Zeijden, Van der

Strouken, I., en Zeijden, A. van der, eds., 'Tussen plafond en plint; Cultuurgeschiedenis van het behang', *Volkscultuur, tijdschrift over tradities en tijdsverschijnselen*, 9 (1992).

Struick

Struick, J.E.A.L., *Utrecht door de eeuwen heen*, Utrecht, 1984.

Thijn, Van

Thijn, Th. van, 'Het algemeen karakter van het tijdvak 1875-1895', in: AGN, XIII, 78-89.

Voorst tot Voorst, Van

Voorst tot Voorst, J.M.W. van, *Tussen Biedermeier en Berlage; Meubel en interieur in Nederland 1835-1895*, 2 dln.; Warmond, 1992.
 Wiskerke
 Wiskerke, C., *De afschaffing der Gilden in Nederland*, Rotterdam, 1938.

Noten

- 1 Met dank aan N.C.M. Maes en Chr. J. Kolman.
- 2 De verhalen over Woutertje Pieterse verschenen in 1862, 1864, 1873 en 1874 in de bundels *Ideeën*. In 1890 zijn de diverse fragmenten voor het eerst als één geheel gepubliceerd. Gebruikt is de 2de druk van uitgeverij Veen B.V. Utrecht/Antwerpen, 1985, 224.
- 3 Gevelouteerd behang is een wandafwerking waarop met wolpluis, scheersel of gemalen haren motieven zijn aangebracht. Hiervoor werd op de drager de voorstelling eerst in lijn aangebracht. Daarna werd het materiaal met behulp van een zeef of in een stuifkast bestoven. Het resultaat is een behang dat gedeeltelijk een fluweelachtig uiterlijk heeft.
- 4 Zie voor meer informatie over de productie en de import van papierbehang in Nederland Knuijt 1991-I.
- 5 De technische aspecten van het produceren komen in dit artikel niet aan de orde. Over dit onderwerp is wel het nodige gepubliceerd. Olligs, III, 9-71, geeft een duidelijk overzicht. Het in 1992 verschenen *Bulletin de la Société Industrielle de Mulhouse* geeft in het themanummer 'Technique et Papier Peint' de meest recente stand onderzoek weer.
- 6 Heesters.
- 7 Koldewij/Knuijt/Adriaansz.
- 8 Het artikel is een bewerking van het derde hoofdstuk van mijn doctoraalscriptie. Knuijt 1989-I, I, 40-56.
- 9 Secretariaat van de Stichting Historische Behangsels en Wanddecoraties in Nederland: Drotestraat 22, 3958 BK Amerongen, tel: 03434-57416.
- 10 Jacqué 98. Eén van de grootste producenten van panoramische behangsels, de firma Zuber te Rixheim, exporteerde in de jaren 1810, 1820 en 1830 respectievelijk 17, 14 en 4% van haar totale productie panorama-behangsels naar Nederland.
- 11 P.J. Bourier begon zijn carrière als tekenaar bij de behangfabrikant Desseny de Fonteney in Amsterdam. Vervolgens vestigde hij zich als zelfstandig ondernemer in dezelfde stad in het gebouw "De Eendracht" aan de Overtoomse weg. Wegens toenemend succes, verhuisde hij in 1785 naar de Reguliersbreestraat en daar noemde hij zijn bedrijf "De Gouden Bal". Vanaf die tijd komen we zijn naam geregeld tegen in advertenties in de *Amsterdamsche Courant*. Tevens bezat Bourier een winkel in Rotterdam, waar 'alle soorten van meubelpapieren...randen, lambriseringen, schoorsteen- en deurstukken, pilasters als meer anderen, als ook papieren van de laagste pryzen' te verkrijgen waren. In 1843 werkten 23 volwassenen en 17 kinderen bij het bedrijf in Amsterdam. In de werkplaats werd het papier met de hand gedrukt. Voor de productie van circa 20.750 rollen behang die jaarlijks het atelier verlieten, beschikte Bourier over vier tafels om te satineren, negen druktafels, een handcilindertafel, een handverfmolen en een kruitwasserij. In totaal bleven P.J. Bourier en zijn zoon S.P.J. Bourier ruim zestig jaar als ondernemers werkzaam in de behangfabricage.
- 12 Citaat overgenomen uit Voorst tot Voorst, Van, I, 243. Oorspronkelijk gepubliceerd in 1877 in *Het familieblad*.
- 13 Kam, 164-166.
- 14 De naam H. Eijtinger komt voor in de adresboeken van Utrecht jrg. 1860-61, 119, 1863-64, 27, 1866, 434, 1868-69, 146, GAU, LXXIV E 8-11.
- 15 *Utrechtsche Courant* 8 april 1811, GAU, collectie kranten L 63 I C-i.
- 16 GAU, SA III, 135.
- 17 GAU, SA III, 610.
- 18 GAU, SA III, 610, 87. Mogelijk is H. Evsinger dezelfde persoon als de eerder genoemde schilder H. Eijtinger. Kattenwinkel, 70, noemt een plamuurdoekfabriek van Eytinger in de Zadelstraat 11.
- 19 Kattenwinkel, 62. Citaat uit een in 1838 ingevulde vragenlijst door de firma P.A. Garjeanne en Zoon. De naam Garjeanne kwam gedurende de 19de eeuw geregeld voor in verband met tapijten. P.A. Garjeanne en zoon namen deel aan de kunstnijverheidstentoonstellingen in Haarlem (1825) en Brussel (1830) met onder andere Doornikse, Engelse en Venetiaanse tapijten. In Haarlem was eveneens een P.A. Garjeanne uit Hilversum vertegenwoordigd met een Schots kleed en een Doorniks tapijt. G.J. Garjeanne uit Utrecht was present op de tentoonstellingen in Delft (1849) en Arnhem (1852). Ook in Amersfoort en Delft kwam de naam voor. Zo toonde bijvoorbeeld G.P.A. Garjeanne uit Delft in 1877 een ontwerp voor een wandtapijt met het wapen van koningin Sophie. De bovenstaande gegevens zijn ontleend aan Eliëns, 175.
- 20 *Utrechtsche Courant* 21 mei 1851. De volledige advertentie luidt: 'NAPOLEON HIRSCH en CO., Warmoestraat No. 71 te Amsterdam, hebben de eer hiermee te berigten, dat hun Reiziger zich alhier bevindt met eene uitgezochte schoone collectie Fransche BEHANGSELPAPIEREN, RANDEN en SCHOORSTEENSTUKKEN, zoowel in het Goud als gesattineerd, alsmede MATTEN, tot buitengewone lage prijzen. Hij is te spreken en te ontbieden in het Logement het Utrechtsche Koffijhuis, bij de Wed. G. DE GROOT, Vreeburg Lt.D, No. 108.'
- 21 *Utrechtsche Courant*, 4 juni 1851.
- 22 Hermesdorf, 167-178.
- 23 Van de 29 in het adresboek uit 1850 genoemde behangers/meubelstoffeerders zijn er volgens het adresboek van 1860-61, 8 tevens winkelier.
- 24 *Utrechtsche Courant*, 4 april 1851: 'PAPIER-HANDEL. Op heden ontvangen eene aanzienlijke partij Roijaal en Oliphants PAPIEREN voor Kamerbehangers, welke tot zeer lage prijzen verkrijgbaar zijn bij W. van de WEIJER, Elizabethstraat.' *Utrechtsche Courant*, 25 januari 1875: 'Door vertrek naar elders mijne KAMER- en LEDIKANTS-BEHANGERS-AFFAIRE quiteerende, bedankt de ondergeteekende voor het vertrouwen zoo ruimschoots sedert jeren hem geschonken en beveelt zijn opvolger

- in uwe begunstiging aan. M. WENNEKES. Mij refereerende aan bovenstaande kennisgeving, neem ik de vrijheid mij bij de clientele aan te bevelen, de verzekering gevende te trachten in alles het vertrouwen door mijn voorganger genoten waardig te toonen. Utrecht 1875. N. BOLWERK.' Ter vergelijking: in de Gouden Gids van 1992/93 staan 11 behangers en 17 winkeliers vermeld voor de stad Utrecht, terwijl het aantal inwoners met ca. 181.000 is toegenomen. Het aantal inwoners van de gemeente Utrecht is in 1992 ca. 231.000. In 1850 was het aantal inwoners ca. 50.000. Zie Struick, 339.
- 25 GAU, BA I, 56.
- 26 GAU, BA I, 55.
- 27 Ibidem.
- 28 *Utrechtsche Courant*, 13 december 1799 en 18 september 1835.
- 29 De volledige advertentie luidt: 'JAPANSCH MAGAZIJN van D. BOER. Op het Bagijneplein te Utrecht, weder geopend wordende op Maandag den 21. September 1835. De ondergeteekende heeft het genoegen te berigten dat hij wederom is gearriveerd met eene uitmuntende sorteering Japansche, Chineesche, Turksche, Engelsche, Fransche, Duitsche en andere vreemde goederen, dewelke met een aantal van de modernste soort vermeerderd zijn, als: Zeer fijn vervaardigde, zoo antieke als moderne gouden, zilveren, ijvoren, Lak- en andere werken, Kleine Meubelstukken, bijzonder geschikt tot het doen van Cadeau's bij gelegenheidsfeesten. Verlakte en andere Schermen. Porcelainen, zoo als antieke als moderne. Vele soorten van allerliefste vogeltjes met derzelver Kooijen, Polstokken van Japansch-Bamboes. Eene fraaije verzameling van Japansche Bloemzaden. Keurige Chineesche Teekeningen op rijstpapier. Echte Chineesche of Oost-Indische Inkten. Groene Chineesche Bamboesgordijnen welke beschilderd zijn. Raamhorren in soorten. Carpetten, Schilderijen, Tafelkleeden, Chineesch Behangselpapier en Bloemtafeltjes, Schaak- en Dampspelen met fraaije verlakte Borden. Pijpen, Tabaks- en Snuifdoozen. Vischhengels, Wandelstokken en Parasols; alsmede Cabaaijen, Shawls, Foulards, Chineesche Floschzijde, Handschoenen, Flacons, Waaiers, Werkdoozjes, Schrijf- en Reis- Cassetten en Koffers. Paradijsvogels, Theekistjes, Thee, Waschkaarten, Kinder-Speelgoed en Schommeltjes. Bastieljes en completee Serviezen; wijdens Pendules en Vazen. Overheerlijke Confituren en ingelegde Waren, onder anderen: de zoo beroemde Cijlonsche Gember en Japansche Medicijn-Rijst, de opregte Mandarin-Soija, het Atia-Bamboes, de Caijenne-Peper, Vogelnestjes, Kerrij, Limoensap, Engelsche peperment, Limon-Drops enz. Turksche Rozen-Olie, Pommades (d'huile), Zepen, Eau de Cologne, de la Vende en de la Haije; en overigens alles wat tot het Toilet wordt vereischt.' In dezelfde advertentie meldt D.Boer dat een 'luisterrijk Japansch en Chineesch panorama' bij hem te bezichtigen is voor 25 cent. Vlak bij Utrecht, in het landhuis Oud-Amelisweerd te Bunnik zijn twee kamers met 18de-eeuws Chinees papierbehang behangen, hetgeen een bijzonderheid is voor Nederland. Zie voor informatie over deze behangsls: Knuijt, 1989-2.
- 30 Eliëns, 150-151.
- 31 Dit blijkt voornamelijk uit de adresboeken van de stad Utrecht 1850-1900 en de archiefstukken GAU, SA III, 301, en SA V, 586.
- 32 GAU, SA V, 586, I, 28. Het resterende bedrag werd besteed aan: 'Kramerij en spijkers; ijzer en kolen; lood, zink en tin; verw en glas; steenkalk; hout; verschot; timmerwerk; metselwerk; smidswerk; leidekkerswerk; verwwerk; arbeiderswerk'.
- 33 GAU, SA V, 586, I, 27. Het resterende bedrag werd besteed aan: 'Kramerij en spijkers; teer; gereedschap; metselwerk; leidekkerswerk'.
- 34 GAU, SA V, 586, II, 31. Het resterende bedrag werd besteed aan: 'Kramerij en spijkers; ijzer en kolen; lood en zink; verw en glas; hout; metselsteen; kalk en tras; meublement; gereedschap en verscheiden; timmerwerk; metselwerk; steenhouwwerk; smidswerk; lood en zinkwerk; verwwerk; herstellingen; stucadoorswerk; schoorsteenwerk; stoelenwerk; strooizandwerk'.
- 35 GAU, SA III, 301. S. Muller Fz., *Catalogus van het archief, derde afdeling 1795-1813* (Utrecht, 1884) 38-39: 'Volgens het Règlement pour l'administration des troupes Françaises, vastgesteld 3 October 1801 volgens art. 9 en 10 der "articles convenus" tusschen den Franschen en Nederlandschen staat d.d. 29 Augustus 1801 werd aan de Fransche generaals eene som uitgekeerd, waarvoor zij zich eene woning moesten huren. [...] Hoewel onverplicht was de stad echter gewoon voor den kommandant eene uitzondering te maken; zij voorzag "uit politieke redenen en om te minder onaangenaamheid te hebben" de gehuurde woningen op hare kosten van meubelen.'
- 36 GAU, SA III, 301a, eerste rekening, 1804.
- 37 Aan de hand van *Den Nieuwen Utrechtschen Almanach en Statistieke aantekeningen betreffende Utrecht* is steekproefsgewijs geprobeerd een overzicht van de marktprijzen in Utrecht in de 19de eeuw te verkrijgen. Voor het begin van de 19de eeuw heeft dit geen resultaat opgeleverd. Pas in de *Statistieke aantekeningen* van 1847 wordt de eerste tabel met marktprijzen opgenomen.
- 38 Bedrijfsarchief van de firma Zuber te Rixheim Z 80: 'du 09-03-1818 au 28-02-1821.' In de lijst met namen staat ook nog de naam Fievez dit de Malines. Vermoedelijk is dit dezelfde persoon als Desmalines. Met dank aan Ph. de Fabry.
- 39 Schade, 65.
- 40 Prak, 249-258.
- 41 Prak, 255.
- 42 Ibidem.
- 43 Thijn, Van, 79-80.
- 44 'Spouwmuren', *Bouwkundig Weekblad*, (1884) 72.
- 45 'Verslag van de vergadering der afdeling Leeuwarden, gehouden 9 februari 1883', *Bouwkundig Weekblad*, (1883), 56.
- 46 GAU, SA V, 586, I, 2.
- 47 Zie voor meer informatie over de (functionele) toepassing van papierbehang Knuijt 1991-2.
- 48 GAU, RA, 30.
- 49 Het gaat hier om het pand Pausdam 3 (huidige nummering). Met dank aan het Utrechts Documentatie Systeem.
- 50 GAU, RA, 30, deel I.

'Heer ghy neemt uselven by der noes'

Prediking voor de leken in de stad Utrecht

in de vijftiende eeuw

R. H. Pegel

Om de leken in de middeleeuwse samenleving te onderrichten in religieuze zaken, om hen voor te lichten over christelijke zeden en moraal én om hen voorschriften te geven over hoe zij zich in het aardse leven dienden te gedragen, stond de kerk een probaat middel ter beschik-

Harry Pegel studeerde geschiedenis en mediëvistiek aan de Rijksuniversiteit Utrecht en de University of Cambridge en is thans onder meer werkzaam als coördinator voor onderzoek naar middelnederlandse preken bij de Medieval Sermon Society in Leeds. Daarnaast bereidt hij een doctoraatsonderzoek voor, over een onderwerp op het terrein van de handschriftelijke overlevering van geestelijke letterkunde in de volkstaal.

king: de preek. De vraag of en in hoeverre een dergelijk normatief communicatiemiddel tussen (geestelijke) overheid en volk effectief was, kan men pas stellen na kennis te hebben genomen van de inhoud van eventueel bewaard gebleven sermoeuen, en wanneer men zich verdiept

heeft in de omstandigheden waaronder de prediking plaatshad. Over dergelijke omstandigheden in de stad Utrecht in de vijftiende eeuw - waar, wanneer, op welke wijze en door wie werd er voor de leken gepreekt? - wordt in deze bijdrage nader ingegaan. Daarnaast zal de vraag gesteld worden of, naast de kerkelijke, ook de wereldlijke overheid als stimulator van de volksprediking een bijdrage leverde aan dit aspect van de zielzorg over de Utrechtenaren.

Hoewel zij in de middeleeuwen verreweg het machtigste en meest verbreide communicatiemiddel is geweest, kan de prediking als onderwerp van studie nu niet bepaald terugblikken op een lange traditie. De enorme invloed die sommige predikanten hadden op hun gehoor is weliswaar onderkend - Brugman's preken leven nog immer voort als gezegde - maar aan de prediking als middeleeuws 'massamedium' is tot voor kort slechts weinig aandacht besteed². Vooral in het buitenland is de aandacht van historici en historisch letterkundigen voor de middeleeuwse prediking de laatste decennia echter sterk toegenomen. Men realiseert zich dat de prediking aandacht verdient als communicatiemiddel tussen de hogere en lagere bevolkingsstrata, tussen 'culture savante' en 'culture populaire', en dat de sermoenen zelf een belangrijke bron zijn voor zowel de door kerk en staat voorgeschreven orde, als voor de dagelijks geleefde praktijk. Immers, juist in de prediking zien we hoe een stelsel van normen en waarden wordt doorgegeven van hoog naar laag, van kerk naar leken, van overheid naar onderdanen, door te wijzen op de onjuistheid van de in de dagelijkse praktijk gehanteerde levenswijze³. Daarnaast zijn sermoenen en de vormvoorschriften voor het maken ervan belangrijk vanwege het inzicht dat zij kunnen geven in de totstandkoming van letterkunde en vanwege het licht dat zij kunnen werpen op de schriftcultuur⁴.

Ondanks het belang ervan is de volkstaalprediking in de Nederlanden - met uitzondering van de activiteiten die de moderne devoten op dit terrein ontplooiden - nog nauwelijks bestudeerd. Slechts aan een gering deel van de sermoenen die aan ons zijn overgeleverd is aandacht besteed, terwijl naar de volkstaalprediking zelf naar mijn weten nog geen afzonderlijke studies zijn verricht⁵. We zijn - voor de Nederlanden althans - in feite nog in het stadium, waarin men de elementaire vraag moet stellen, of er eigenlijk wel regelmatig werd gepreekt. Ondanks het vele werk dat met name in het buitenland is verricht, wordt wel eens verondersteld dat de geestelijken die ambtshalve met de prediking voor de leken waren belast, slechts bij hoge uitzondering een sermoeen hielden. Dat is ook wel begrijpelijk, wanneer we ons realiseren dat van de produkten van hun kanselwelsprekendheid - voor zover ze ooit zijn opgetekend - zo goed als niets bewaard gebleven is. Bovendien gaat de aandacht van moderne wetenschappers vooral uit naar enerzijds de prediking van en voor geestelijken in het Latijn (in kloosters en aan universiteiten), en anderzijds naar de volkstaalprediking, die verricht werd door de leden van de bedelorden⁶.

Om nu toch iets te weten te komen over de prediking door parochiegeestelijken - die kwantitatief toch alle andere prediking overtroffen zal hebben - zal men zich tot andere bronnen moeten wenden. De verhalende bronnen laten ons immers in de steek; in parochiekerken gehouden sermoenen zijn nauwelijks bewaard gebleven, en historiografische bronnen melden alleen datgene wat opmerkelijk of uitzonder-

lijk was. Voor de gewone gang van zaken, het aantonen van een frequente prediking voor het volk in de parochiekerken, moeten we ons richten op de in de archieven bewaarde niet-verhalende bronnen. Dat is hetgeen we voor de stad Utrecht onderzocht hebben, en waarvan we de resultaten hier voor mogen leggen. De vraag is eenvoudig, maar essentieel: werd er in de vijftiende eeuw door de seculiere en reguliere geestelijkheid in de stad Utrecht regelmatig voor de leken gepreekt? We zullen deze vraag voor seculieren en regulieren afzonderlijk behandelen en bovendien - zover mogelijk - nagaan of er, behalve in de Utrechtse parochiekerken, ook in de klooster- en kapittelkerken voor de leken werd gepreekt.

Wat betreft de reguliere geestelijkheid beperken we ons tot de leden van de bedelorden (franciscanen, dominicanen, karmelieten en augustijnen); de rol van de moderne devoten laten we volledig buiten beschouwing. Hoewel aan hen vaak een pioniersrol is toebedeeld met betrekking tot de opleving van de volksprediking in de Nederlanden, zijn er toch veel aanwijzingen die anderszins doen vermoeden. Dit onderwerp vergt echter een gedegen studie naar het publiek van de door hen gehouden eenvoudige toespraken of 'collaties' ⁷, de mate waarin leken de frater- en zusterhuizen en de kloosters van de reguliere kanunniken bezochten, en niet in het minst naar de functie van de handschriften met middelnederlandse sermoenen en collaties die ons zijn overgeleverd uit de bibliotheekcollecties van de moderne devoten ⁸. Ook de in Utrecht gehouden volksprediken van de grondlegger van de moderne devotie, Geert Grote, en met name het hem door bisschop Floris van Wevelinckhoven opgelegde preekverbod in 1383, verdient een afzonderlijke behandeling ⁹.

Als laatste onderwerp zullen we nagaan in hoeverre de stedelijke overheid in Utrecht zich met de volksprediking bemoeide. Van een werkelijke scheiding tussen kerk en staat is in de middeleeuwen eigenlijk nooit sprake geweest, maar toch loont het de moeite eens te bekijken in hoeverre de wereldlijke macht zich voor de zielzorg over haar onderdanen interesseerde. Was er - zoals in de zestiende eeuw - sprake van intensieve bemoeienis van het Utrechtse stedelijke bestuur met prediking en zielzorg?

De volksprediking in de middeleeuwen

Alvorens in te gaan op de volksprediking in de stad Utrecht tot 1500, moeten drie elementaire vragen beantwoord worden: wat is een preek, wie mocht er preken, en wanneer moest er gepreekt worden? De eerste vraag is vooral van belang voor de waardering van de aan ons overgeleverde preken als tekstgenre, om de preek als geschreven tekst te kunnen onderscheiden van andere teksten en van de preek als mondelinge voordracht, de predikatie. Voor ons onderwerp is een simplificatie wel te rechtvaardigen: het sermoen of de preek is een redevoering die gehouden is vanaf de kansel voor een groep geestelijken of leken, ter onderwijzing, vermaning of

vertroosting, of de tekst van die rede in welke schriftelijke vorm ook ¹⁰.

Wat betreft de tweede vraag kunnen we, onder verwijzing naar de inleiding van ons artikel over de zestiende eeuwse prediking in Utrecht, evenzeer kort zijn. De prediking tot de leken mocht én moest gedaan worden door geestelijken die een aandeel in de zielzorg hadden: in de vroege middeleeuwen de bisschoppen en vanaf de achtste eeuw ook de pastoors van parochiekerken. Naast paus, bisschoppen en pastoors, bezaten sinds 1300 in theorie alle priesters het recht om te preken, maar alleen wanneer zij daartoe toestemming hadden gekregen van de bisschop van het desbetreffende diocees. Alleen leden van de bedelorden hadden sinds de jaren veertig van de dertiende eeuw een pauselijke volmacht tot uitoefening van de *cura universalis*, tot het uitvoeren van zielzorgtaken waar en wanneer zij dat wensten. Twee restricties werden hun in theorie opgelegd: zij mochten in de parochiekerken alleen preken met toestemming van de pastoor ¹¹, en hun sermoenen elders alleen houden op tijdstippen dat er in de parochiekerken zelf niet werd gepreikt. In de praktijk bezaten de bedelmonniken - althans in de vijftiende eeuw - wat minder vrijheid. De uitoefening van de zielzorg in hun eigen kloosterkerken werd aan banden gelegd door het sluiten van contracten met de parochiegeestelijkheid, terwijl ook regelmatig de toestemming van de bisschop van het diocees vereist was.

Op de derde vraag kunnen we een simpel antwoord geven: wanneer de leken de kerkdiensten bijwoonden. Hoewel in principe op alle dagen van het jaar gepreikt kon worden, waren de parochiegeestelijken ambtshalve gehouden op alle zon- en belangrijke feestdagen een sermoeen voor hun parochianen te houden.

Het was immers juist op deze zon- en feestdagen dat de leken verplicht waren mis en preek in de kerk bij te wonen. In de middeleeuwen werd een reeks van kerkelijke geboden geformuleerd, waaraan een ieder moest voldoen. Van consolidatie van deze geboden is in deze periode geen sprake geweest, en ook het aantal kon sterk wisselen. De drie belangrijkste waren evenwel onveranderlijk de plicht tot het wekelijks bijwonen van de mis, de biecht en het communiceren ¹². De plicht tot het bijwonen van de mis op zondag werd natuurlijk gerechtvaardigd door het derde der tien geboden, de Sabbatsviering. Men diende dus in ieder geval op zondag, en eigenlijk op alle kerkelijke feestdagen de kerk te bezoeken. Dat was geen loze regelgeving, al werd er in bijzondere situaties meer op gelet, zoals tijdens het Utrechtse Schisma.

De kerkelijke overheid hield zich natuurlijk intensief bezig met de zondagsviering door de leken. Zo werd de stichting van buurt- of hulpkapellen mede ingegeven door het streven de parochianen een kortere weg naar de mis te bieden. Maar daar bleef het niet bij: in de vijftiende eeuw verschenen vele in het Middelnederlands geschreven werken die bedoeld waren de leken enig geloofsonderricht te geven. Veel van dergelijke werken handelden over de tien geboden en sneden de zondagsviering aan. Daarin werd precies uit de doeken gedaan hoe men de zondag diende

te vieren: niet langer slapen dan op werkdagen, mooie kleren aan en naar de kerk, voor metten, hoogmis, preek, vesper en complete¹³. Wie dus preek of mis hinderde met woord of werk, of verzuimde voortdurend aanwezig te zijn, zondigde zwaar tegen het derde gebod. Dat de verplichte zondagsviering niet altijd kon worden gerespecteerd, lijdt echter geen twijfel.

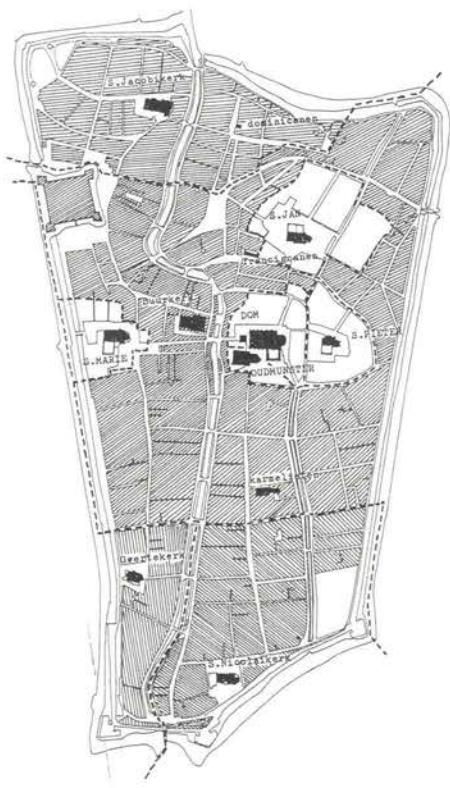
De bronnen

Voor het onderzoek naar de prediking in drie van de vier Utrechtse parochiekerken hebben we voornamelijk gebruik gemaakt van de financiële administraties, de zogenaamde kerkmeestersrekeningen. De Geertekerk moeten we hier buiten beschouwing laten, omdat de oudste, nog bewaard gebleven rekeningen uit de zestiende eeuw stammen. De kerkmeesters waren leken die het materieel beheer van de parochiekerken, de kerkfabriek, in handen hadden. Zij incasseerden pachten en renten, legaten en grafkosten, betaalden het onderhoud van het kerkgebouw, de lijfrenten en de salarissen van het lagere kerkpersoneel, en droegen zorg voor onderhoud en aanschaf van liturgische paramenten en boeken. De jaarlijks opgemaakte kerkmeestersrekeningen hebben - alle waardevolle informatie ten spijt - ook hun beperkingen¹⁴. Voor ons onderwerp is vooral van belang dat de rekeningen geen inzicht geven in de financiën van de pastoors. Niets vinden we over de inkomsten uit extra prediking die zij ondernamen buiten de eigen kerk, noch over de bekostiging van de geregelde prediking op zon- en feestdagen door predikanten van de parochie. Er kunnen zich immers incidentele gevallen hebben voorgedaan, waarbij de pastoor de geregelde zondagse prediking aan derden overliet, en hen daarvoor betaalde. Voor niet residerende pastoors was dat zelfs een structureel probleem, dat opgelost werd door het aanstellen van een door de pastoor persoonlijk betaalde vervanger, de vice-cureit. Dit gebeurde niet alleen inzake de prediking: de pastoor betaalde ook zelf voor de dagelijkse missen waartoe hij wegens zijn ambt verplicht was, maar die hij door andere priesters liet uitvoeren. Dergelijke zaken vinden we dan niet terug in de kerkmeestersrekeningen. Alleen de extra preken die niet tot de ambtsplicht van de pastoor behoorden, en welke door derden (particulieren, broederschappen) gefundeerd waren, staan vermeld, mits de kerkmeesters de fondsen beheerden¹⁵.

Voor de prediking door reguliere geestelijken en in de kapittelkerken, evenals voor de bemoeienis van de stedelijke overheid met het kerkelijk leven, is geen systematisch onderzoek in archiefbronnen verricht. Voor de reguliere geestelijken is vooral gebruik gemaakt van secundaire literatuur¹⁶, en voor de prediking in de Utrechtse kapittelkerken van de gedrukte bronnen¹⁷. Voor het optreden van de stedelijke overheid konden de uitgegeven gedeelten uit de stads- en rechtsboeken worden benut, naast enkele archiefstukken¹⁸.

De Utrechtse parochiekerken en hun leiders

De stad Utrecht telde in de middeleeuwen vier parochiekerken: sinds de tiende eeuw stond er de aan Maria gewijde Buurkerk, in de twaalfde eeuw kwamen daar de Jacobi- en Nicolaïkerken bij, en in het begin van de dertiende eeuw tenslotte werd de Geertekerk gesticht.¹⁹ Aan het hoofd der parochiekerken stonden de pastoors. In drie van de kerken waren dat er twee, alleen de Geertekerk moest het met één pastoor doen. Zij droegen zorg voor de *cura animarum*, de zielzorg over de parochianen. De uitoefening ervan was zowel een recht als een plicht van de pastoor, en kwam dus in iedere parochie voor. Zij behelsde het toedienen van sacramenten, de prediking en de catechese, in die volgorde van belangrijkheid. Inzake de sacramenten moet opgemerkt worden dat hier in de middeleeuwen sterk de nadruk op lag. Als bedienaar van sacramenten was de pastoor ten strengste verplicht elke dag de mis op te (laten) dragen, bevattende het belangrijkste sacrament: de eucharistieviering. Ook bij het dopen, het huwen en het toedienen van het

- = parochie van de Buurkerk
 = parochie van de S. Jacobikerk
 = parochie van de S. Nicolaaskerk
 = parochie van de S. Geertekerkerk

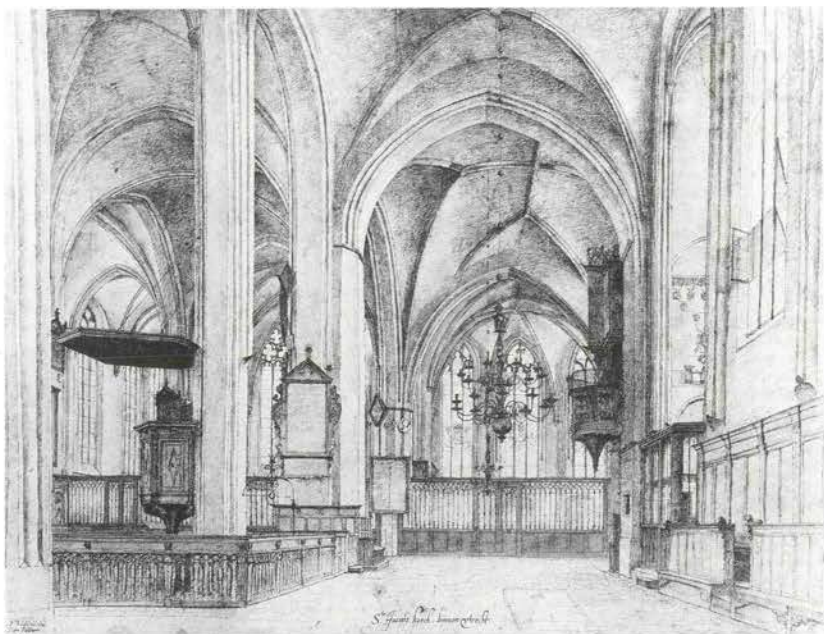
sacrament der stervenden speelde de pastoor een grote rol. Tenslotte had de pastoor als priester de plicht de biecht af te nemen en het recht absolutie te schenken, een taak waarbij van de kant van de geestelijkheid geen sprake van verwaarlozing lijkt te zijn geweest. Vooral deze aandacht voor het ritueel - voor de meeste parochianen ondoorgrondelijk, en niet in het minst vanwege het veelvuldige gebruik van het Latijn - heeft op de lange duur onder de parochianen 'een verlangen naar versobering en hervorming' doen ontstaan, mede omdat er aan de andere zielzorgtaken nogal eens wat schortte ²⁰. De prediking werd in de late middeleeuwen evenwel door de kerkleiding zelf belangrijk genoeg geacht; vele pastoraalhandboeken noemen de prediking na eucharistieviering en biecht als de belangrijkste priesterlijke taak ²¹. In hoeverre de praktijk strookte met de theorie, zullen we in het verloop nog zien. De catechese werd door pastoors deels verwaarloosd; zij lieten veel van dit werk over aan ouders, peetouders en

Een plattegrond van de stad Utrecht rond 1530, met daarop aangegeven de vijftiende-eeuwse parochiegrizen, de kapittelimmuniteiten en de drie bedelordenkloosters (tekening door Hugo de Lanoy Meijer).

onderwijzers, en beperkten zich tot het onderzoek naar de kennis van het geloof tijdens het biechthoren, tot het zingen van credo en paternoster in de volkstaal tijdens de mis, en tot catechetische prediking.²²

De pastoors, vanwege de uitoefening van de zielzorg van wezenlijk belang voor het contact tussen kerk en leken, stonden evenwel niet hoog op de hiërarchische ladder van het instituut kerk. Zij werden voorgedragen voor hun beneficium door de lieden of instellingen die het patronaatsrecht over de parochie uitoefenden. Dit patronaatsrecht kon liggen bij kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders, bij kerkelijke instellingen, en zelfs bij leken. De patroon van een parochie droeg een kandidaat voor aan degene die het collatierecht bezat (in het bisdom Utrecht waren beide rechten verenigd)²³, en deze collator onderzocht de geschiktheid van de kandidaat en stelde hem aan²⁴. Vóór de installatie had vanaf de veertiende eeuw nog de *proclamatio* plaats, het afroepen van de naam van de kandidaat op drie achtereenvolgende zon- of feestdagen. Dit gebeurde vanaf de kansel door een andere pastoor, een vicecureit of een vicaris van de kerk, om de parochianen de mogelijkheid te geven eventuele bezwaren naar voren te brengen²⁵. Gebeurde dat niet, dan werd de pastoor aangesteld, en was hij vanaf dat moment verantwoordelijk voor het geestelijk welzijn van zijn parochianen²⁶.

Het onderzoek naar de geschiktheid van een kandidaat voor een ambt had in de middeleeuwen niet veel om handen. In principe werd - wanneer er niet reeds sprake was van een academische graad - voorafgaande aan de priesterwijding een klein examen afgelegd, terwijl bij de aanstelling slechts gekeken werd of de kandidaat niet in strijd met het canonieke recht leefde (minimum leeftijd, ongehuwd, van onbesproken gedrag). Verder kwam het regelmatig voor dat een aanstelling tot pastoor reeds plaatsvond vóór de priesterwijding, zodat de toetsing van kennis dan nog gebrekkelijker was. Immers, wijdelingen die geen lid van een kloosterorde waren, of niet in het bezit waren van een eigen vermogen, moesten vóór hun wijding aan kunnen tonen reeds in het bezit te zijn van een beneficium waardoor zij in hun onderhoud konden voorzien. De eisen die bij het wijdingsexamen werden gesteld, waren overigens laag: passieve kennis van het Latijn, op de praktijk gerichte kennis van de sacramenten en enige kennis van catechetische leerstukken²⁷. In hoeverre de Utrechtse pastoors voldoende opgeleid waren voor een goede uitoefening van hun taak, blijft een open vraag. Pas in de 15e eeuw is er - in de Buurkerk - sprake van pastoors met een universitaire graad, maar in hoeverre zij die nodig hadden voor de prediking en de catechese is onduidelijk; een meestertitel in de vrije kunsten was nuttig voor een goede kennis van het Latijn en een zekere welsprekendheid. Bezat men die geleerdheid niet, dan betekende dat nog niet dat men geen goede zielzorger kon zijn: een weinig Latijn en enkele nuttige hulpmiddelen konden het woord de nodige overtuigingskracht geven, betrokkenheid met de parochianen en een goede instelling deden de rest²⁸.

Een gewassen krijt- en pentekening van de Jacobikerk door Pieter Saenredam (1636), met zicht op het koor vanuit het zuidelijke zijschip. Tussen de eerste en tweede pijler van links zien we de vroeg-renaissancistische kansel en op de vierde pijler een (15e eeuw?) bord met daarop de tien geboden (zie noot 29). Uit: C. Hofstede de Groot, *Utrechtse kerken. Tekeningen en schilderijen van Pieter Saenredam* (Haarlem 1899) afb. 23 (foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht).

Het interieur van de kerken was geheel toegespitst op deze zielzorg. Naast het hoogaltaar op het koor en de broederschapsaltaren waren er vele attributen, die de vroomheid van de leken moesten bevorderen. Beelden en muurschilderingen, offerblokken en aflaatkisten, tekstborden met daarop de tien geboden en diverse gebeden, en natuurlijk een preekstoel²⁹. Deze kansel werd regelmatig onderhouden, verhoogd of verstevigd, waarvoor de parochianen soms een bedrag schonken³⁰. Van verwaarlozing was dus geen sprake, van geregeld gebruik wel. Verder leren we uit de bronnen dat er vóór de hervorming geen vaste banken in het kerk-schip stonden. Alleen tijdens de prediking werden er - althans in de Buur-, Nicolaas- en Jacobikerken - losse stoelen en banken tevoorschijn gehaald, om geslenter en gepraat gedurende het sermoen te voorkomen³¹. Voor het overige zaten de meeste parochianen op strooien matten die de kerkvloer bedekten, op kussens of een enkele stoel of bank (vaak voor vrouwen). De broederschappen hadden vaak een eigen gestoelte bij hun altaar, stevig vastgeketend³².

De parochieprediking

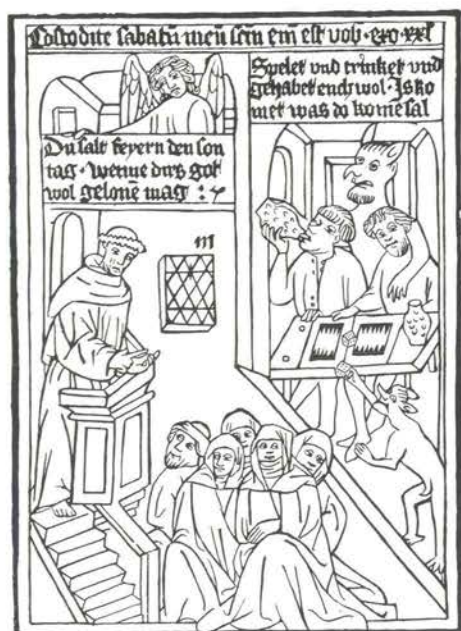
Enigszins ingeleid in de Utrechtse parochiekerken en de aldaar aanwezige omstandigheden kunnen we nu overgaan tot de bestudering van de prediking voor de 'ker-

spelluyden' door hun eigen geestelijke leiders. In deze paragraaf zullen we aandacht besteden aan de "geregelde" prediking, de prediking waartoe de parochiegeestelijkheid vanwege hun ambt verplicht was, en aan de "niet-geregelde" prediking, de extra gehouden sermoenen die niet tot het takenpakket van de seculiere geestelijkheid behoorden (waaronder de vasten- en passieprediking). Daarnaast besteden we enige aandacht aan de hulpmiddelen die de geestelijkheid ter beschikking stonden voor hun preektaak.

De geregelde prediking op zon- en feestdagen

Een belangrijke reden om het gebod op kerkgang te handhaven was de prediking. Immers, hetgeen God te vertellen heeft komt tot de mensen - behalve door openbaring aan profeten en inspiratie van apostelen en kerkvaders - 'mit openbaren predicatien, ende in dier manieren lert hi [God] daghelicx dat gelovige volc inder kerken overmits den heilighen predikers'³³. De vele stichtelijke werkjes waarin over de zondagsviering wordt gesproken, benadrukken meestal de plicht tot het bijwonen van mis én preek. Dat betekent enerzijds dat de kerk veel belang hechtte aan de aanwezigheid van leken onder het zondagse sermoen, anderzijds dat er ook werkelijk gepreekt werd. Er werd in zekere zin zelfs teveel gepreekt: we zullen nog zien dat contracten tussen pastoors en bedelordenkloosters meestal de restrictie inhielden, dat er niet gepreekt mocht worden tijdens het sermoen in de parochiekerk, maar dat gold ook voor de aan een parochiekerk onderhorige kapellen.

Een ander bewijs voor de prediking zijn de reacties erop. In een veertiende eeuwse dialoog tussen meester Eckhart en een leerling werden de geestelijken gehekeld, die in hun sermoenen de vroomheid van leken bestreden. Tijdens dergelijke sermoenen bleven reacties niet uit; een predikant die tijdens zijn sermoen een weerwoord kreeg reageerde fel: 'Sou 't mij niet onweert wesen dat mij een leec wedersegghen sal?'. In een ander geval werd een dominicaan die juist bezig was in zijn sermoen zijn toorn te uiten over een leek die hem in de rede was gevallen, wederom bekritiseerd, omdat hij het gedrag van deze leek tijdens zijn sermoen aan de kaak stelde. Ook hij reageerde: 'het waer alsoe onmoghelijc een leek in Gode rusten, als over dese kerke te springhen' (het dispuut betrof dus de lekenvroomheid)³⁴. Een duidelijk bewijs voor reacties tijdens de prediking levert ons een relaas over Geert Grote, de vader van de moderne devotie. Hij nam altijd een kist boeken mee op zijn preektochten, opdat toehoorders die hem niet op zijn woord geloofden, dan toch tenminste konden berusten in het gezag der kerkvaders. Dat wijst op reacties, evenals het feit dat Geert zich liet vergezellen door een notaris, die onmiddellijk proces verbaal kon opmaken, wanneer de predikant werd tegengesproken of gestoord³⁵. We mogen aannemen dat Geert zich op deze wijze wapende tegen reacties van de geestelijkheid, maar ook leken hebben zich tijdens of na zijn predikaties geroerd. Te Zwolle werd een burger zodanig opgeschrikt door de felheid

Een houtgravure uit een vijftiende-eeuws handschrift over de tien geboden (Heidelberg, UB: 438), waarin het derde gebod van de Sabbatsviering wordt uitgebeeld. Onder het opschrift 'Costodite sabatum meum sanctum enim est vobis, Exodus, xxi' ('Eerbiedigt mijn sabbat, want zij is u heilig, Exodus, 31 : 14') is links een engel afgebeeld, die oproept tot naleving van het gebod ('Du salt feyern den son tag, wenne dars got wol gelone mag'), terwijl de duivel rechts uitnodigt tot drank en spelen ('Spelet und trinket und gehabet euch wol, is komet was do kome sal') als alternatief voor het gehurkt aanhoren van het sermoen door de geestelijke linksonder. Uit: J. Geffcken, *Der Bildercatechismus des funfzehnten Jahrhunderts und die catechetischen Hauptstücke in dieser Zeit bis auf Luther* (Leipzig 1855) pl. 3 (foto: RAU).

waarmee Geert in zijn boetepreek opriep tot ascetische navolging van Christus, dat hij naar hem toeging en vroeg: 'Meester, waarom maakt gij ons zoo ongerust? Houd toch op met die prediking! Gij moet de mensen niet beangstigen en verschrikken.'. Geert antwoordde: 'Ik zou niet gaarne lijdzaam toelaten dat gij naar de hel gaat.'. De Zwollenaar: 'Laat ons dan tenminste in vrede

ter helle varen!'. Geert tenslotte: 'Toch niet. Indien gij mij niet wilt hooren, er zullen anderen zijn die gaarne naar mij luisteren.'³⁶ Tenslotte mag gewezen worden op enkele Utrechtse voorbeelden van reacties tijdens de prediking. In 1444 werd Jacop Linsen voor de stedelijke overheid ter verantwoording geroepen, omdat hij 'der cursor vanden Jacopinen [dominicanen] in sinen sermoen gestoort soude hebben mit onredeliken woirden en geberden'. Iets dergelijks overkwam ook Fye uit het 'Sunte Nicolaessteekchen' in 1498, omdat ze 'geseyt heeft tot enen priester onder 't sermoen: Heer ghy neemt uselven by der noes'³⁷!

Dat er gepreekt werd blijkt ook uit de klachten over het gedrag van de toehoorders. Het verbod op herbergbezoek gedurende de kerkdienst werd mede ingegeven door het feit dat sommige parochianen vóór de aanvang van de preek de kerk verlieten, om vlak voor het einde van de kerkdienst weer terug te keren. Dit was evenwel een kwaal met een lang verleden: reeds in de zesde eeuw liet bisschop Caesarius van Arles na de evangelielezing de deuren van de kerk sluiten, om te voorkomen dat de toehoorders onder de preek zouden vertrekken. Na hem werd de gehele middeleeuwen door geklaagd over dergelijk gedrag³⁸. Tijdens parochiale visitaties diende daarom niet alleen gevraagd te worden of men de kerkdienst bijwoonde, maar ook of de preek aangehoord werd³⁹. In een vijftiende eeuws handboek voor leken uit het regulierenklooster te Frenswegen, *Der leyen regule*, werd uit de doeken gedaan hoe men zich diende te gedragen in de kerk, en wat men achterwege moest laten. Men moest zó plaatsnemen in de kerk, dat men niet afgeleid kon worden door anderen. Men mocht zich niet omdraaien en geen lawaai maken 'noch myt suchten noch myt worden ... och nicht trappen och cloppen vor dyne

borst, noch blasen eder suchten'. Alleen tijdens de communie was het geoorloofd 'sunderlick gelat [te] maken'. Tijdens de preek moest men bovendien het aangezicht bedekken en niemand aankijken ⁴⁰.

Deze ge- en verboden geven ons enig inzicht in het gedrag van de parochianen tijdens de kerkdienst, en in de irritatie die daardoor opgewekt kon worden bij degenen die moeite deden voor hen een sermoen te houden. Belangrijker is, dat zij een - weliswaar indirecte - aanwijzing vormen voor de geregelde prediking op zon- en feestdagen ⁴¹. Voor de parochiekerken in de stad Utrecht zijn er bovendien meer directe aanwijzingen te vinden. Hoewel er geen pastoorshandboeken, visitatieverslagen of aanstellingscontracten van parochiegeestelijken bewaard zijn gebleven uit de middeleeuwen, kunnen we aantonen dat er geregeld werd gepreekt. Een directe aanwijzing geeft het interieur van de parochiekerken, maar ook misfundaties laten vaak iets doorschemeren. Soms begon de mis aan een broederschapsaltaar, of werd een priester wekelijks voor zijn mislezen beloond, na afloop van de zondagse preek. Vaak verplichtten de parochiegeestelijken zich 'des sonnendages ende alle andere heylige dage als zij predycken' een overledene te gedenken door een gebed. Een ander bewijs betreffende de geregelde prediking leveren de collecten. De meesters van de armenpotten in de parochiekerken gingen voor aalmoezen ten bate van de armen, kraamvrouwen of bedlegerige zieken, tijdens de preek rond met de nap. Daarenboven wekten de pastoors soms in hun sermoenen de vrijgevigheid van hun toehoorders op, wanneer de parochiekerk voor grote uitgaven stond, of maakten zij tijdens de preek een te verkrijgen aflat bekend. Overgeleverde instructies voor kerkpersoneel tenslotte, laten ook zien dat er regelmatig in de Utrechtse parochiekerken werd gepreekt ⁴².

De niet-geregelde prediking

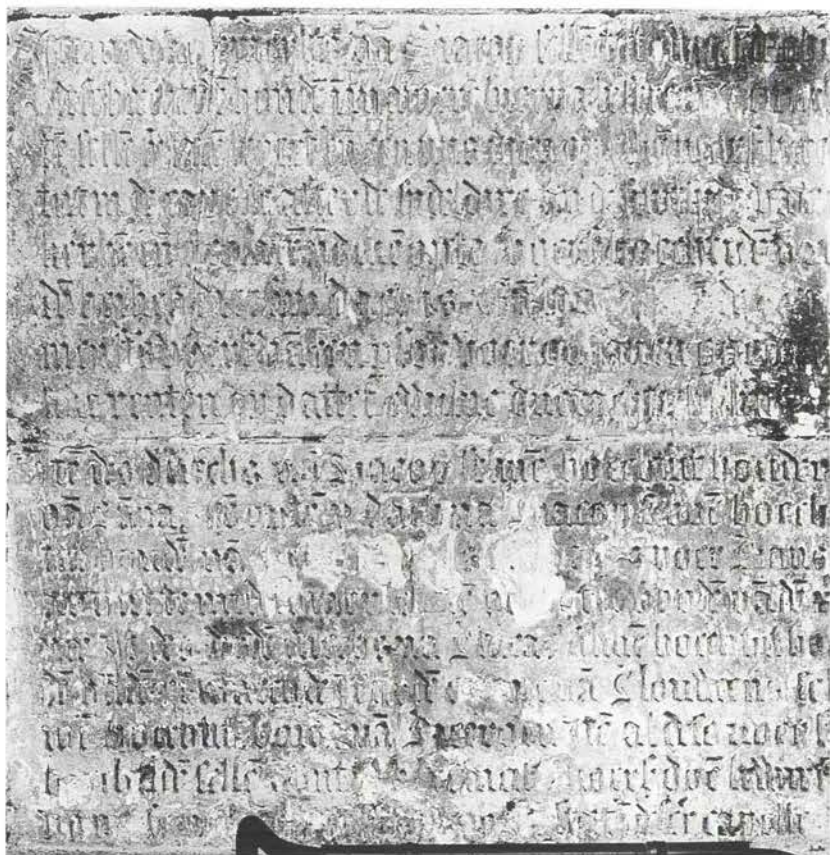
Zoals we in de inleidende paragraaf reeds zagen, zijn de kerkmeestersrekeningen vooral geschikt om de niet-geregelde prediking in parochiekerken aan te tonen. De niet-geregelde prediking is te beschouwen als het geheel van extra sermoenen dat gehouden werd naast de zon- en feestdagprediking waartoe de parochiegeestelijkheid ambtelijk was verplicht. Deze niet-geregelde prediking behelsde onder meer de passiepreek op Goede Vrijdag en de prediking in de veertigdaagse vastentijd voor Pasen buiten de zon- en feestdagen. Omdat deze vasten- en passiepreek niet tot het reguliere takenpakket van de pastoors behoorde, maar de vastentijd wel als preektijd bij uitstek werd beschouwd, werd zij regelmatig ondernomen door reguliere geestelijken. ⁴³

Daarnaast zijn er in de Utrechtse parochiekerken nog meer extra preken gehouden. Dergelijke extra preken werden door derden gefundeerd, wanneer het wekelijks sermoen van de pastoor niet volstond. Dat kon gebeuren in hulpkapellen waar niet in een geregelde prediking was voorzien, of in de parochiekerk zelf op bijvoor-

beeld doordeweekse dagen in de vastentijd voor Pasen of op patroonsdagen van broederschappen. In de Buurkerk is van dergelijke fundaties nauwelijks sprake geweest, hetgeen verklaart waarom er in de rekeningen geen uitgaven aan prediking zijn verantwoord. Het zou dus niet onvoorzichtig zijn te concluderen dat de parochianen van de Buurkerk het in de vijftiende eeuw niet nodig achtten extra preken te funderen, vanwege het feit dat het wekelijks sermoen van de pastoors voldeed. We merken echter twee uitzonderingen op. Uit de rekeningen van de broederschap der Ellendige Zielen, verbonden aan een altaar in de Buurkerk, blijkt dat pastoor Jacop tenminste eenmaal voor deze broederschap gepreikt heeft op een van haar hoogtijfeesten. In 1494/95 verdiende deze pastoor namelijk vier stuivers voor een sermoen op Allerzielendag ⁴⁴. Die preek werd hoogstwaarschijnlijk gewoon vanaf de kansel gehouden, want op de twee hoogtijdagen van de broederschap (Allerzielen en haar altaarwijdingsdag) werd ook de mis op het hoogaltaar gecelebreerd, en het evangelie verkondigd 'opt stoell' ⁴⁵. De tweede uitzondering is een meer structurele: in de ordonnantie van het Utrechtse smedengilde wordt bepaald dat op de feestdagen van Sint Eligius (15 juni en 1 december) in de Buurkerk over zijn legende gepreikt zal worden ⁴⁶. Uit beide uitzonderingen valt af te leiden, dat mogelijk ook bij de andere gilden en broederschappen verbonden aan de Buurkerk op hoogtijdagen de gewoonte bestond een sermoen te laten houden, zonder dat daarvan melding is gemaakt in de kerkmeestersrekeningen. Bestudering van gilden- en broederschsapsarchieven zou hieromtrent duidelijkheid kunnen verschaffen ⁴⁷.

In de Jacobikerk betrof het de extra prediking in kapellen in en buiten de kerk. Gedurende de gehele vijftiende eeuw werden er door de kerkmeesters van de Jacobikerk uitgaven gedaan ten behoeve van de Corneliskapel. Deze kapel, gelegen binnen de singel in de noordwesthoek van de stad, is volgens Van Riemsdijk te beschouwen als een hulpkapel van de kerspelkerk ⁴⁸. De inkomsten en uitgaven voor dit filiaal van de Jacobi werden in de rekeningen daarom apart genoteerd. In de Corneliskapel werden per week twee missen verzorgd en bovendien werd er op Sint Cornelisavond en -dag (13 en 14 september?) en Kerkwijdingsavond en -dag (5 en 6 november?) gepreikt ⁴⁹. Dat gebeurde waarschijnlijk door priesters van de Jacobikerk (we lezen meestal 'onse cappelaen'). Behalve het feit dat er gepreikt werd, kunnen we uit de rekeningen ook iets opmaken over de inhoud van de gehouden sermoenen. In de rekening over 1421 lezen we namelijk: 'Uutgheven van sinte cornelis ... Item men predicte in sinte corneliskapel noch op sinen dach met sinen avont legende ende daer voerghescreven' ⁵⁰. Er werd dus waarschijnlijk gepreikt over de legende van de martelaar Cornelius. Dat is overigens niet uitzonderlijk; we hebben al geconstateerd dat in de Buurkerk over de legende van Sint Eligius werd gepreikt, terwijl aldaar in de zestiende eeuw aan de legende van Sint Digna een sermoen werd gewijd.

In of omtrent het jaar 1460 vinden we in de rekeningen van de Jacobikerk opeens uitbetalingen wegens prediking op de feestdagen van Sint Christoffel (25 juli), Sint Anna (25 of 26 juli)⁵¹, tienduizend martelarendag (22 juni), en op een niet nader genoemde feestdag⁵². Er wordt echter niet vermeld waar deze sermoenen gehouden werden of door wie ze waren gefundeerd. In de volgende jaren komen deze preken telkens terug, terwijl vanaf 1461/62 daar bovendien een mis en preek op Sint Jeroen (17 augustus) aan toegevoegd wordt⁵³, en vanaf het volgende jaar een mis en preek op elfduizend maagdendag (21 oktober)⁵⁴. Het antwoord op onze vragen vinden we in de rekeningen van 1495/96: 'Item gegeven van die miss in nyn joffrou kanen cappell in onser kerck, lij stuvers facit -- vj gulden xiiij cromstert Item

Een plaque op de zuidmuur van de vroegere Mariakapel in de Jacobikerk, met de tekst van de preekfundatie door Nyne Kanen (zie noot 56). De tekst luidt: 'Item de kercmeisters van Sint iacop sellen tot ewiechen daghen $\perp$ dese hoechtiden houden in manieren hierna bescreven Ten iers $\perp$ ten sellen sy laten leveren ende een mis doen op ellic nabescreven hoech $\perp$ tiit in de capelle afterde syeldore an de suutsyde vander $\perp$ kerken ende oec laten prediken opte voerscreven hoechtiden van $\perp$ de heilich dies siin dach is () Item des daechs van Sint iacop selmen hoechtiit houden $\perp$ van Sint anna Item opten v dach na Sint iacop selmen hoech $\perp$ tiit houden van (Sint Christoffel) voer Sint ians $\perp$ avont te mitsomer selmen hoechtiit houden vanden X^{m} $\perp$ Martelaren Item des derden dachs na Sint lucas selmen hoechtiit hou $\perp$ den van den XI^{m} maechden Item opden (sevendend dag) van Sint louwrens sel $\perp$ men hoechtiit houden van Sint ieroen' (foto: RAU).

gegeven van vijff missen inde voirscreven cappell ende vijff sermoenen the laten doen nae Innehouet der stenen tafel die onder selfde cappell staet elck misse j stuver ende elck sermoen ij 1/2 cromstert⁵⁵. Die gedenksteen in de muur van de Jacobikerk is er nog steeds, en het opschrift stemt geheel overeen met de uitgaven aan prediking die we in de rekeningen aantreffen⁵⁶. Nyne Kanen had haar fundatie letterlijk voor eeuwen laten vastleggen; dankzij haar kunnen we alle uitgaven voor extra prediking in de vijftiende eeuwse rekeningen van de Jacobikerk plaatsen.

Over de extra prediking in de Nicolaïkerk valt het volgende op te merken. Reeds in 1429/30 wordt het houden van zes sermoenen beloond, terwijl in de rekening van 1433/34 deze sermoenen nader omschreven worden: op Sint Nicolaasavond en -dag, kerkwijdingsavond en -dag, Pinksteren en Kerstmis. Daar komt vanaf 1436/37 de prediking met Pasen bij, en vanaf 1439/40 op Maria Hemelvaart (15 augustus), het belangrijkste Mariafeest⁵⁷. Deze sermoenen worden van 1436 tot aan 1443 onafgebroken gehouden door heer Gherit Oemkijn. Wie Gerrit was, hebben we niet kunnen achterhalen, maar pastoor was hij zeker niet⁵⁸. Vanaf 1443 worden vervolgens reguliere geestelijken ingeschakeld om deze acht preken te houden⁵⁹. Deze gang van zaken, acht preken op de bovengenoemde dagen, doet zich vrijwel ongewijzigd voor tot 1465/66. Alleen in 1440/41 en 1442/43 werden de uitgaven van slechts vier of vijf preken verantwoord. De ontbrekende uitgaven zijn voor de sermoenen op Sint Nicolaasavond en -dag, voor Kerstmis en bovendien voor Maria Hemelvaart in 1442/43. We hebben hier geen andere verklaring voor dan onnauwkeurigheid van de kerkmeesters of de schrijver van de rekeningen. Het lijkt immers onwaarschijnlijk dat juist op feestdagen van de patroonheilige Sint Nicolaas deze extra sermoenen niet gehouden zouden zijn.

Vanaf 1465/66 wisselt het aantal preken tussen de zes en acht; soms wordt de preek op Paasdag niet vermeld, soms die op Kerstdag, soms beide. In het laatste kwart van de eeuw wordt de prediking in de Nicolaïkerk aanmerkelijk frequenter. Dat begint in 1477/78 met de vermelding van een passiepreek en twee sermoenen per week gedurende de Vasten (zes weken). De zes tot acht sermoenen op de hoogtijdagen van de Nicolaïkerk worden gecontinueerd, maar daar komen vanaf 1479/80 de overige Mariafeesten bij. Het jaar daarop preekt 'den doctoer [van de ...] brueders' zes sermoenen na de vespers, hetgeen ook in de volgende jaren wordt voortgezet⁶⁰. Tot het houden van deze laatste sermoenen werd mogelijk opdracht gegeven door een parochiaan, want in de rekening van 1481/82 lezen we het volgende: 'Item ontfangen van een ongenoemde persoene totten prediken des sonnendages inden vasten nader vesper -- vij 1/2 stuvers facit -- j arnoldus gulden'. Deze in het jaar 1480/1481 door de onbekende doctor voor het eerst, en nu door de franciscanen gehouden zes sermoenen vielen bij deze anonymus blijkbaar in de smaak⁶¹. Uiteindelijk wordt er in het jaar 1499/1500 een hoogtepunt bereikt door uitgaven voor prediking op zestien feestdagen, twaalf dagen in de Vasten en

Een bladzijde uit de kerkmeestersrekeningen van de Nicolaïkerk over het jaar 1500, met een zelden zo uitvoerige specificatie van de uitgaven aan prediking in deze parochiekerk (zie noot 63). Gemeentelijke Archiefdienst, Bewaarde Archieven II: 706-2f. 5v (foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht)

tenslotte de passiepreek op Goede Vrijdag⁶².

Hoe moeten we deze gang van zaken in de Nicolaïkerk beoordelen? Is er sprake van verzuim door de pastoors van hun preekplicht op belangrijke feestdagen, of zijn er op die dagen extra sermoenen gefundeerd, bijvoorbeeld in de middag? De prediking op woensdag en vrijdag in de zes weken voor Pasen, de sermoenen op de zes zondagen na de vespers in dezelfde periode en de passiepreek zijn zonder twijfel extraatjes op tijdstippen en dagen dat door de pastoors niet gepreikt hoefde te worden. Dat mag ook beweerd worden van de preken op Sint Nicolaasavond, op *Translatio Nicolai* (9 mei) en op kerkwijdingsdag en -avond⁶³. Dan houden we de sermoenen op zes Christusfeesten, vier

Mariafeesten, Allerheiligen en op Sint Nicolaasdag over. Dit zijn toch zeker niet de minste onder de feestdagen, zodat we mogen concluderen dat de pastoors op deze dagen verplicht waren te preken. Nu zijn er twee mogelijke verklaringen. Ofwel de pastoors hielden op deze hoogtijdagen netjes in of na de hoogmis hun sermoen, en zijn de uitgaven voor gefundeerde prediking in de middag of na de vespers. Ofwel er werden voor deze belangrijke feestdagen door de kerkmeesters bijzondere predikanten aangezocht, om in de plaats van de pastoors goed in het gehoor liggende sermoenen af te steken. Tegen de eerste veronderstelling kunnen we inbrengen dat van fundatoren nergens sprake is, en archiefstukken die getuigen van dergelijke fundaties door mij niet gevonden zijn⁶⁴. Tegen de tweede valt het feit aan te voeren dat de bedelmonniken niet de enigen waren die in de Nicolaïkerk preekten: ook Gherit Oemkijn, heer Peter, meester Hubert en heer Jan van Heerstraten traden als predikanten op⁶⁵. Daarenboven vinden we in het instructieboekje van het kerkpersoneel van de Nicolaïparochie al deze extra preken opgesomd: 'dit sijn die sermoenen die die kerck toe behoort the doen' (mijn cursivering)⁶⁶.

Wanneer we nu het voorgaande resumerend beschouwen, dan mogen we wel stellen dat van verzaking van de prediking door de parochieclerus geen sprake is geweest. We zien daarentegen een groeiende interesse voor de prediking, in de Jacobi- en Nicolaïkerken resulterend in de fundatie van extra preken, en in een toe-

nemende rol van de reguliere, welsprekende geestelijken. In de Buurkerk werd dat niet nodig geacht, waarschijnlijk omdat de pastoors zelf in staat waren 'vele goede sermoenen te doen', en bovendien omdat de parochianen van de Buurkerk zeer eenvoudig op de hoge feestdagen de preken in de in hun eigen kerspel gelegen kathedraal en kapittelkerken konden bijwonen. Voor de parochianen van de Nicolaïkerk was de weg naar de kathedraal en de kapittelkerken een stuk langer. In de Jacobikerk waren de parochianen ook tevreden over de welsprekendheid van hun pastoors, en achtte alleen Nyne Kanen het nodig een vijftal preken te laten houden. De rol van de reguliere geestelijken in de prediking in de parochiekerk zelf is daarom gering, behalve in de Corneliskapel. In de Nicolaïkerk daarentegen was men gewend aan de rhetoriek der bedelmonniken en breidde men hun aandeel in de parochieprediking steeds verder uit, mogelijk wat minder onder de indruk van de kwaliteiten van de pastorale preek op zondag ⁶⁷.

Tot besluit moeten we nog opmerken dat de geestelijken van de Utrechtse parochies ook buiten hun eigen kerken als predikant optraden. Zo lieten de pastoors van de Jacobikerk sinds 1494 hun kapelaans op vijf dagen van het jaar in het Anthoniusgasthuis preken, wanneer aldaar een aflaat te verdienen viel ⁶⁸. Ook van de pastoors uit de Buur- en Geertekerken is iets dergelijks bekend. Zo celebreerde de pastoor van de Buurkerk de missen en hield hij sermoenen op de vier hoogtijdagen van het Heilig Kruisgasthuis in 1490, terwijl de dominicanen tot aan 1496/97 elke zondag de mis lazten. Vanaf dat jaar trad een eigen gasthuispriester op ⁶⁹. Daarenboven is het van pastoor Roelof van de Weteringhe uit de Geertekerkerk bekend dat hij - net als de karmelieten - in de kapel van het Sint-Bartholomeusgasthuis wel eens de hoogmis celebreerde en in de middag preekte. In 1473/74 en 1497/98 deed hij dat op patroonfeest- (beloken Pasen) en kerkwijdingsdag (24 augustus), en kreeg hij als beloning een pint wijn ⁷⁰.

Preekhulpmiddelen ⁷¹

Voor de geestelijkheid was er een arsenaal aan teksten beschikbaar, om haar te helpen met de prediking en de catechese. In de boekencollecties van kloosters en parochiekerken - voor zover de inhoud ons bekend is - waren veel preekhulpmiddelen aan te treffen. Voor de bedelmonniken werd het bezit van boeken juist gerechtvaardigd door hun onmisbaarheid als voorbereiding op de prediking ⁷². Er werden zelfs lijsten opgesteld van boeken die in elke kloosterbibliotheek aanwezig dienden te zijn. Ook het uiterlijk van de handgeschreven boeken die de fraters bezaten, wijst op een gebruik door rondtrekkende, predikende bedelmonniken: ze waren namelijk uitzonderlijk klein. Er bestonden bundels modelpreken-in-zakformaat, bijbeltjes die om de hals werden gehangen, brevieren in de vorm van buidelboekjes die aan het koord van hun kleed hingen, en zo meer. Verder deden de bedelmonniken er van alles aan om hun boeken, hun bronnen voor studie en predi-

king, zo goed mogelijk te ontsluiten. Zij pasten op grote schaal technieken als indexerend en refererend toe, gebruikten arabische cijfers voor hun verwijzingen en in hun concordanties, en wendden op grote schaal alfabetisering en bladnummering aan om het vinden van teksten waaraan gerefereerd werd te vergemakkelijken. Zeer belangrijk voor deze groep geestelijken die uiterst mobiel was vanwege prediking en studie, waren de 'centrale catalogi' die zij opstelden. Dergelijke catalogi, waarvan wij ons het nut maar al te goed realiseren, gaven een overzicht van schrijvers en hun werken, voorzien van een of meer vindplaatsen in de klooster- en kerkbibliotheken in een bepaald gebied.

Ook in de bibliotheken die aan sommige parochiekerken waren verbonden, en in de privécollecties van de parochiegeestelijkheid, treffen we veel boeken aan die gebruikt werden als voorbereiding op de preek. Het meest verbreid waren de zogenaamde modelpreken, verzamelwerken van sermoenen die met geen ander doel waren geschreven dan te dienen als preekhulpmiddel voor geestelijken. Meestal waren zij daarom geordend naar de liturgische kalender, met preken voor alle zon- en feestdagen, of voor de dagen in de vastentijd voor Pasen of de Advent. Soms treffen we bundels aan met preken die uitsluitend voor een bepaalde bevolkingsgroep bestemd waren, zoals vrouwen, kooplui, of kruisvaarders (de *ad status*-preken). Hun titels geven vaak sprekend hun doel weer: *sermones praedicabiles* ('predikwaardige sermoenen'), *abiiciamus* ('opdat wij achteloos opdreunen'), *panis pauperum* ('brood voor de armen'), en *dormi secure* ('slaap met een gerust hart')

gaven de pastoors de gelegenheid op zaterdagavond onbezorgd naar bed te gaan, omdat zij voor de volgende morgen slechts een bestaande preek schets dienden uit te werken en te vertalen.

Wanneer geen gebruik gemaakt werd van deze kant-en-klare hulpmiddelen, maar eigen preken werden gecomponeerd, dan stonden er weer andere gereedschappen tot de beschikking van de predikant. Wanneer men uit de bijbel of uit de liturgische werken waarin delen van deze tekst waren opgenomen (brevieren, psalteria, en dergelijke) wilde citeren, dan kon men gebruik maken van speciaal voor de predikant opgestelde

Een gedrukte bundel modelpreken voor de heiligendagen van het kerkelijk jaar, die parochiegeestelijken de mogelijkheid bood rustig te gaan slapen zonder zich zorgen te hoeven maken over de voorbereiding van het te houden sermoeen (Hagenau 1492). Exemplaar uit de Utrechtse Universiteitsbibliotheek, plaatsnummer E oct 933² rar (foto: UB Utrecht).

en geautoriseerde tekstboeken, concordanties, woordenboeken, en alfabetische lijsten met betekenissen van bijbeltermen (*distinctiones*). Ook de vaak aangehaalde commentaren op de bijbel van vroeg-christelijke kerkvaders en middeleeuwse theologen werden in bloemlezingen (*florilegia*, *rosaria*) verzameld ten behoeve van de predikant. Verder waren er theorieën over de prediking, de *artes praedicandi*. Zij gaven voorschriften over de opbouw van een preek, over welk type preek voor welk publiek het meest geschikt was, en over het gebruik van *exempla*.

Deze *exempla* waren van groot belang voor de prediking tot de leken; het waren illustrerende verhalen ter ondersteuning van het betoog met het doel de toehoorders te stichten, te verstrooien of regelrecht aan het lachen te maken. Vanaf het begin van de dertiende eeuw, vanaf de opleving van de volksprediking met de komst van de bedelmonniken, werden deze *exempla* toegepast in preken. De fraters hadden snel door dat deze illustrerende anekdotes zeer geliefd waren bij hun toehoorders, en hen in staat stelden hun stichtende boodschap over te brengen op een anders moeilijk aan zich te binden gehoor. Door spannende verhaaltjes, pakkende volkswijsheden, metaforen op basis van tot de verbeelding sprekende fenomenen uit de natuur, en dergelijke stichtende en tevens vermakelijke anekdotes, kon men de aandacht van het vaak ongeïnteresseerde publiek vasthouden. Met een goed *exemplum* kon men de toehoorders niet alleen doen luisteren, maar ook naar believen doen lachen of huilen. Verstrooiing van het publiek kwam het onderricht in moraal alleen maar ten goede, en doorbrak de monotonie van de preek. Satirische verhalen over sappigheden in de relatie tussen mannen en vrouwen, over domme boeren en hebzuchtige geestelijken vonden immers gretig aftrek, en konden eventueel de te vermijden zonden en na te streven deugden illustreren⁷³. *Exempla* werden daarom beschouwd als zeer geschikt voor de volksprediking; het publiek waarvoor zij bestemd waren, werd vaak omschreven als eenvoudig en in geloofszaken onwetend: de leken.

Een blik in de boekencollecties van de Utrechtse parochiekerken en bedelordenkloosters zou ons aanwijzingen kunnen geven over het gebruik van preekhulpmiddelen, maar die wordt ons niet gegund. Van de bibliotheken van de parochiekerken en de bedelordenkloosters is na de beeldenstormen van 1566 zo goed als niets bewaard gebleven: in de middag van 25 augustus 1566 trokken de beeldenstormers naar de Buurkerk en werden 'allen die boecken van der kercke aen stucken gescheurt. Treckende soe voorts mit een groote furie ende gedruys naer St. Jacobskercke, ende van daer nae den Minderbroeders ende Predikerbroeders, doende alomme van gelijcke, verbrandende haerlieder librariën ende boecken, soe in den geestelycken als weerlicken rechten ende andere faculteyten, een groote schat werdich wesende; ende opdat die te beter branden souden, hebben allen die boteren ende olie, die in den conventen was daerinne geworpen'⁷⁴. Van de biblio-

theek van de karmelieten is helemaal niets bekend, hoewel het klooster toch een belangrijk studiecentrum moet zijn geweest ⁷⁵.

De Utrechtse parochiekerken bezaten zoals elke kerk een aantal liturgische boeken, nodig voor de kerkdiensten, die ofwel op het koor aan een lessenaar geketend of in een 'scappreel' opgeborgen, ofwel in een aparte ruimte werden bewaard. De Buur- en Jacobikerken (vóór 1415) bezaten daarnaast in ieder geval een aparte 'librije', respectievelijk in 1393 genoemd en vóór 1415 aanwezig, waarschijnlijk voor de niet-liturgische boeken ⁷⁶. Nu geven de kerkmeestersrekeningen een aardig zicht op het bezit van liturgische boeken, want er werd veel gerepareerd, opnieuw ingebonden, verlucht en aangekocht. De financiering van en de zorg voor deze liturgische werken was blijkbaar aan de kerkmeesters toevertrouwd: de boeken waren gemeenschappelijk kerkbezit. Niet-liturgische werken worden in de rekeningen niet genoemd, omdat de organisatie van de librije niet in de handen van de kerkmeesters lag. Daarenboven waren dergelijke boeken vaak privébezit van de geestelijken. Zo schreef en bezat een pastoor van de Buurkerk het instructieboekje voor priesters over misviering en catechese, dat later in het bezit van de zestiende eeuwse pastoor en wijbisschop Joachim van Oprode kwam ⁷⁷, en beschikte pastoor Aernt Elias van de Nicolaïkerk over een pastoorshandboek dat hij aan de Utrechtse karthuizers van Nieuwlicht schonk. Het handschrift bevatte een aantal werken die van groot nut voor de uitoefening van de zielzorg konden zijn, zoals preken, bijbelcommentaren, verzamelingen *exempla* en handleidingen voor de mis ⁷⁸.

De volksprediking door reguliere geestelijken

In de voorgaande paragraaf hebben we een essentiële component van de volksprediking behandeld: de prediking door de seculiere geestelijken in parochiekerken. Wat betreft de rol van de reguliere geestelijkheid weten we dat sinds de uitvaardiging van de bul *Super cathedram* in 1300 eigenlijk alleen de bedelmonniken in staat werden gesteld een belangrijk aandeel in de volksprediking op zich te nemen. Deze paragraaf gaat daarom voornamelijk over hen. Na een inleidend woord over hun opkomst en verbreiding, zullen we ingaan op hun aandeel in de volksprediking in parochiekerken en in hun eigen kloosters.

De bedelmonniken

Zij voorzagen daarbij in een behoefte. Het reeds in de zesde eeuw geconstateerde verzuim van de kerk om zorg te dragen voor een effectieve en regelmatige volksprediking, was in de elfde en twaalfde eeuw aanleiding voor allerlei vrome lieden om - geheel in overeenstemming met de kerkelijke hervormingsgezindheid in deze periode - een evangelisch-apostolisch ideaal van armoede en verkondiging van God's woord na te streven. Veel van dergelijke rondtrekkende en predikende per-

Het pastoorshandboekje van Aernt Elias. (zie noot 78). Onderaan het afgebeelde folium (11r) lezen we: 'pertinet ad carthusienses prape Traiectum inferius ex donacione magistri Helie pastoris sancti Nycholai Traiectensis'. Handschrift nr. 174 uit de Utrechtse Universiteitsbibliotheek, plaatsnummer I L 14 (foto: UB Utrecht).

sonen en groepen werden, vanwege het feit dat de kerkelijke overheden de uitingen van hervormingsgezindheid aan de bestaande structuren onderhorig wilden maken, buiten de kerk gesteld. De meest bekende voorbeelden daarvan zijn de kathaarse en waldenzer sekten.

Het was met name paus Innocentius III die de behoefte aan volksprediking doorzag, en constateerde dat hier voor een evangelisch-apostolische beweging een rol van belang was weggelegd. Hij was het dan ook, die in 1210 de nieuwe steunpilaar van de kerk herkende in de persoon van Franciscus van Assisi. Deze gebeurtenis markeert het begin van de bedelorde der franciscanen. Franciscus en zijn volgelingen trokken als bedelende 'Wanderprediger' rond tijdens een kritieke fase in de ontwikkeling van de relatie tussen de kerk en de leken ⁷⁹, en voorzagen in

een behoefte aan praktische prediking, aan morele en catechetische onderwijzing door middel van ongedwongen, eenvoudige preken voor het volk. Het succes van de franciscanen is slechts ten dele te verklaren uit hun armoedeideaal, want dat was in de twaalfde eeuw al sterk verspreid gemeengoed. Het was juist de combinatie van actieve pastorale zorg (*vita activa*) en het in ere houden van bestaande kloosteridealen (*vita contemplativa*), zoals de naleving van de armoedegelofte, die de populariteit veroorzaakte.

Dit armoede-ideaal werd ook aangehangen door Dominicus de Guzman, wiens bedelorde der dominicanen in 1216 erkend werd door de kerk. In dat jaar gaf paus Honorius III aan Dominicus toestemming een bedelorde te stichten, waarvan de leden met volksprediking en geloofsverdediging (bijvoorbeeld tegen de katharen) werden belast. Hoewel zij vanaf het begin de nodige aandacht gaven aan de volksprediking, hebben de dominicanen zich nooit zo sterk gericht tot het volk als de franciscanen. Het waren vooral dominicanen die aan wereldlijke hoven waren verbonden, die vanaf het begin de theologische studie van groot belang achtten, die - voldoende dogmatisch geschoold - vooral als ketterbestrijders optraden (als waakhonden van de heer, *domini canes*). Zij vertegenwoordigden eerder een aristocratisch dan een democratisch element binnen de bedelorden ⁸⁰.

Een initiaal aan het begin van psalm 72 ('Quam bonus...') uit een dertiende-eeuw Engels psalterium (f. 90^v, waarop een franciscaan is afgebeeld die voor vier toehoorders een preek houdt. Uit: E. G. Miller, 'Psautier historié du XIIIe siècle exécuté pour l'abbaye de Wilton et conservé à la bibliothèque du Royal College of Physicians, Pall Mall East, a Londres', *Bulletin de la Société Française de Reproductions de Manuscrits à Peintures*, 4 (1914-1920) pl. LV c (foto: UB Utrecht).

Ook de andere twee grote 'biddende' orden, de karmelieten (1238) en de augustijner heremieten (1256), hielden zich intensief bezig met de zielzorg. In de dertiende eeuw ontstond zo een door de kerkleiding getolereerde stroom van reguliere geestelijken, die het armoedeideaal nastreefden en speciale aandacht besteedden aan de prediking voor de leken. Zij vervulden zo een taak die aan de parochiegeestelijkheid was toebedacht, maar waren daarbij niet gebonden aan de grenzen van een parochie of diocesis. Zij bezaten het recht om overal de zielzorg uit te

oefenen, en hoefden in eerste instantie niet, zoals ieder ander, eerst preekverlof van de bisschop te verkrijgen. De leden van de bedelorden trokken vooral in groten getale naar de steden, enerzijds omdat hier voldoende mensen geconcentreerd waren, om al bedelend in de eerste levensbehoeften te kunnen worden voorzien, anderzijds omdat juist hier een mentaliteit leek te heersen die zich met de idealen van de 'nieuwe apostelen' kon verenigen. Hun kloosters ontstonden daarom vooral in de steden⁸¹.

De bedelmonniken preekten in eerste instantie al rondreizend door het diocesis, maar vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw werden zij door de parochiegeestelijken meer en meer geweerd uit hun kerken. Dat werkte de definitieve vestiging van hun kloosters in de steden in de hand, waar zij hun eigen kerken bouwden. Deze kerken waren aangepast aan de prediking. In gebieden waar prediking in de open lucht door het klimaat werd tegengewerkt, verrezen grote 'preekshuren', kerken met ruime schepen en slanke zuilen, zodat het sermoeen vanaf de kansel door zoveel mogelijk mensen zo goed mogelijk te volgen was⁸². Was het kerkerschap niet ruim genoeg, dan werd ook wel in de refter of op het kerkhof gepreekt⁸³.

In de loop van de veertiende eeuw stagneerde de sterke groei van de bedelorden. Dat werd enerzijds veroorzaakt door verzadiging, anderzijds door afnemende populariteit. Na omstreeks 1320 werden er vrijwel geen nieuwe kloosters meer gesticht, omdat er geen economische ruimte meer was. De leden van de bedelorden waren afhankelijk van aalmoezen en elk klooster had daarom een vastomlijnd werkterrein, het termijng gebied (*terminus* of *praedicatio*), waarbinnen alleen de eigen

kloosterbroeders op zoek naar materiële ondersteuning mochten rondtrekken⁸⁴. Daarnaast was de kritiek van de seculiere geestelijkheid sterk toegenomen, omdat de bedelmonniken niet meer zo strikt hun armoedegeloofte naleefden. De parochiegeestelijkheid liep meer en meer inkomsten mis doordat bepaalde zielzorgelijke taken zoals begravenissen en biecht hen uit handen werden genomen. Toen steeds meer conflicten tussen pastoors en bedelordenkloosters ontstonden, werden er contracten afgesloten die de werkterreinen afbakenden⁸⁵. Dat dergelijke overeenkomsten vooral vanuit financieel oogpunt werden afgesloten, mag blijken uit het feit dat hierin altijd sprake was van begrafenisrechten en biechthoren. Soms werden er ook clausules betreffende de prediking opgenomen, maar aangezien daaraan over het algemeen geen hoge inkomsten verbonden waren, ging het de parochieclerus hierbij vooral om indamming van de populariteit der bedelorden. Werd het leden van de bedelorden toegestaan in parochiekerken te preken, dan betrof het vooral de hoogtijdagen, wanneer de toeloop in de kerken groot, en daarmee de omvang van de gulle gaven ruim waren. Juist in de vastenperiode, waarin een beroep werd gedaan op de boetvaardigheid van de parochianen, lijkt de rol van de in de parochiekerk predikende bedelmonnik groot te zijn geweest⁸⁶.

Ook de populariteit van de bedelorden bij de leken nam af, naarmate de verslapping van hun apostolische idealen toenam. Zolang zij inspeelden op de behoefte aan volksprediking en lieten zien dat niet alle dienaren van de kerk in rijkdom baadden of daarnaar streefden, konden de bedelorden rekenen op een grote sympathie. Toen zij het echter met het nakomen van de armoedegeloofte steeds minder nauw namen, en de bedelorden steeds meer een gevestigd element in kerk en maatschappij gingen vormen, nam hun populariteit af, tot deze uiteindelijk in de zestiende eeuw in vijandschap omsloeg⁸⁷. Een mogelijke verandering in de aard der volksprediking door de bedelorden kan daarin ook een rol hebben gespeeld⁸⁸. De bedelorden waren in de veertiende eeuw geen nieuwigheid meer, er was sprake van toeneemend materialisme en verslapping van de oorspronkelijke idealen (die vooral bij de franciscanen voor de nodige interne verdeeldheid zorgden), maar hun sterke verbreiding in de dertiende eeuw getuigt in ieder geval van het feit dat zij in die periode een behoefte wisten te vervullen. Toch bleven zij - zeker nadat de orden erin geslaagd waren een striktere naleving van hun oorspronkelijke regels te bewerkstelligen - ook in de late middeleeuwen de motor achter de volksprediking, vaak tegengewerkt, maar ook vaak getolereerd door de seculiere geestelijkheid⁸⁹.

In parochiekerken en kapellen

In 1489 verscheen er een klein boekje over de negen kwelduivels die het een pastoor moeilijk maakten zijn taken te volbrengen. In deze *Epistola de miseria curatorum* lezen we het volgende: de negende kwelduivel is de predikant. Hoe beter in de geloofsleer gevormd, des te groter is de bedreiging die van hem uitgaat. Hij

beschouwt zich bij het volk geliefd, geringschat de pastoor en vindt dat hij door hem en de kapelaan als een leider moet worden vereerd. Als hij zelf niet bezig is verrukkelijke spijzen en dranken te nuttigen, dan beschuldigt hij de pastoor daarvan in zijn prediking voor het gehele volk⁹⁰. Voor een pastoor was een predikant blijkbaar te geleerd, te populair, te hoogmoedig, te hypocriet, en te bedreigend voor het inkomen. De parochiegeestelijken beschouwden de reguliere geestelijken die in hun kerk of parochie een deel van de zielzorg overnamen, blijkbaar soms als een last. We hebben gezien dat zij door het sluiten van contracten veelvuldig trachtten de invloed van deze buitenstaanders op de parochiale zielzorg, en daarmee het afkomen van de inkomsten, in te dammen. Veel van dergelijke contracten betroffen het opleggen van restricties aan de zielzorg die in de kerken van de reguliere gemeenschappen zelf werd uitgevoerd. Een deel regelde de uitvoering van diensten (mislezen, biechthoren, preken) die door reguliere geestelijken werden verleend in parochiekerken en kapellen.

Overeenkomsten van de laatste categorie zijn slechts sporadisch overgeleverd⁹¹, maar we weten dat ze bestaan hebben omdat bedelmonniken regelmatig in de parochiekerken en kapellen optraden. Behalve mislezen en biechthoren werd er ook veelvuldig gepreikt. Dat gebeurde meestal niet op gewone zondagen, maar juist op hoogtijdagen, in de Advent en in de vastentijd voor Pasen⁹². Soms namen reguliere geestelijken de geregelde prediking op zondagen waar, maar dat gebeurde alleen bij ziekte of afwezigheid van de pastoor. Het is vooral de prediking in de vastentijd, en dan met name de passieprek op Goede Vrijdag die door leden van de bedelorden in parochiekerken werd verricht. Dat was blijkbaar de normaalste zaak

van de wereld: wanneer een beeldsnijder de spreekwoordelijke, passieprekende vos op een misericorde wilde uitbeelden, wat was dan duidelijker dan een vos in franciscaner habijt⁹³?

Ook in Utrecht traden leden van de bedelorden op in parochiekerken en kapellen. Althans, in de uit de vijftiende eeuw bewaarde kerkmeestersrekeningen van de Jacobi- en Nicolaïkerken komen regelmatig uitgaven aan prediking door bedelmonniken voor. Blijkens de Buurkerkrekeningen speelden de leden van de Utrechtse

Een houtgravure uit de *Epistola de miseria curatorum seu plebanorum* (Leipzig 1489), waarop een pastoor afgebeeld is, omringd door negen kwelduivels ('diabolici'). De figuur direct rechtsboven zijn hoofd is hoogstwaarschijnlijk de negende plaag, de predikant (zie noot 90). Verder zijn afgebeeld de collator, de koster, de dienstboode, de kerkmeester, de boer, de officiaal, de ibsschop en de kapelaan.

bedelordenkloosters slechts een rol als begunstigden van testamentaire schenkingen⁹⁴, en kregen dominicanen en franciscanen elk jaar een bedrag uitgekeerd 'tot horen hostyen'⁹⁵. Hoewel een optreden van met name franciscanen en karmelieten in de Buurkerk verwacht kon worden - hun kloosters lagen immers binnen deze parochie - kunnen we geen enkele aanwijzing in de rekeningen vinden dat bedelmonniken een aandeel hadden in de zielzorg⁹⁶. De enige buitenstaander wiens prediking door de kerkmeesters werd beloond, was de dominicaanse wijbisshop Joost Borre in 1455 (zie beneden, n. 138). In de Jacobikerk was dat anders. Het waren hier vooral de dominicanen - wier klooster in deze parochie gelegen was - die de parochiegeestelijkheid bijstonden in misviering en prediking. Zo namen zij in de Corneliskapel regelmatig de diensten waar, maar van een structurele regeling was hierbij geen sprake. Eerder lijken zij de parochiegeestelijken in noodgevallen een handje te hebben geholpen met preken en mislezen⁹⁷. Contractueel waren de dominicanen sinds 1460 gebonden tot het lezen van een wekelijkse mis in de Mariakapel in de kerk en in de kapel op het Ellendige Kerkhof buiten de Catharijnepoort⁹⁸.

Het aandeel van de bedelmonniken in de Nicolaïkerk was nog groter. We hebben gezien dat er in de kerkmeestersrekeningen regelmatig betalingen voor extra preken werden verantwoord. Een groot deel daarvan kwam - in ieder geval sinds 1443 - de bedelmonniken ten goede. Tot 1468 - het jaar waarin het Utrechtse karmelietenklooster gesticht werd - werd de extra prediking steeds ter hand genomen door broeders van wie niet bekend is aan welk klooster zij verbonden waren. In 1467/68 lezen we in de rekeningen echter het volgende: 'Item gegeven ter mynrebrueder doemen die preker wan j Arnoldus gulden', en: 'Item ontfangen van Aernt Zem totten preken j Arnoldus gulden v cromstert'⁹⁹. Bedenken we daarbij dat in dit jaar alleen de preken op Sint Nicolaasavond en -dag in de rekeningen werden opgevoerd, dan kunnen we deze drie gegevens als volgt combineren. De extra sermoenen die met grote regelmaat door ons alleen van naam bekende broeders werden ondernomen, werden in 1467/68 gestaakt. Een parochiaan, Aernt Zem, ervaarde het gemis van de extra prediking als storend en besloot de kerkmeesters financieel te hulp te komen, waarop de kerkmeesters de franciscanen benaderden met het verzoek een predikant te leveren. Ze beloonden de franciscanen voor hun willig oor, waarop de laatsten dan toch tenminste de twee laatste sermoenen van het jaar kwamen houden (het boekjaar begon op Kerstdag). Tot 1485/86 ondernamen de franciscanen de extra sermoenen in de Nicolaïkerk, maar in hetzelfde jaar preekte de gardiaan voor het laatst en werden de laatste sermoenen gehouden door 'die doctoer van die vrouwen broeders' (karmelieten). Deze namen vanaf dat moment regelmatig de prediking op zich¹⁰⁰.

Volledigheidshalve zij gewezen op het feit dat ook de fraters die in de termijngelieden van de Utrechtse bedelordenkloosters werkzaam waren, hun bijdrage leverden

aan de volksprediking in parochiekerken buiten Utrecht. Zo is van de dominicanen bekend dat zij de parochiegeestelijkheid bijstonden in zielzorg en prediking in het Oversticht (zie beneden, n. 156), in Gouda en in Dordrecht ¹⁰¹. Ook de franciscanen en karmelieten bezaten uitgestrekte termijngeschieden en zullen daarbinnen de parochiegeestelijkheid hebben bijgestaan, maar expliciete vermelding van prediking hebben we niet aangetroffen ¹⁰².

Tenslotte moeten we nog opmerken dat voor het optreden van bedelmonniken in parochiekerken ook de toestemming van de bisschop in het Utrechtse diocesis zo niet vereist, dan toch zeer gewenst was. In 1344 immers gebood bisschop Jan van Arkel de pastoors in zijn diocesis om de 'geestelijken ... die niet tot de vier bedelorden behoren, en enkele bedelmonniken die niet door ons zijn ontvangen of door hun superieuren aan ons zijn voorgesteld, [en die zich] zonder onze goedkeuring en toestemming ... met prediking voor het volk, het afnemen van de biecht en het schenken van absolutie bezighouden' niet in hun parochies toe te laten ¹⁰³.

In de kloosters

De andere categorie overeenkomsten met parochiegeestelijken betrof de regeling van de zielzorg in de kloosters zelf. Ook daar kwamen leken en werd er begraven, biecht gehoord, mis gelezen en gepreekt. Om nu een toevloed van leken naar de kloosterkerken te voorkomen, werd meestal kort na de vestiging door de seculiere geestelijkheid van de desbetreffende parochie een contract met beperkende voorwaarden opgelegd. De inhoud behelsde meestal een verbod op klokluiden als aankondiging van een misviering, op het vieren van de vespers wanneer in de parochiekerk gezongen zou worden, op begravenissen, op biechthoren vlak voor de hoogtijdagen, en op de prediking ten tijde van mis of sermoeven in de parochiekerk. Naast dit "standaardpakket" konden er soms aanvullende bepalingen worden opgenomen. Soms moesten de kloosterlingen in hun sermoenen - en dan met name aan het begin van de veertigdaagse vastentijd - de leken wijzen op hun plicht minstens eenmaal per jaar bij hun pastoor te biecht te gaan ¹⁰⁴. Soms werd het hun verboden de kerkdeuren open te laten staan tijdens mis of preek ¹⁰⁵. En dat alles opdat het volk niet werd weggehaald uit de parochiekerk ¹⁰⁶.

Overeenkomsten tussen de Utrechtse seculiere en reguliere geestelijkheid betreffende de volksprediking in de kloosters zijn niet bewaard gebleven ¹⁰⁷. Toch hebben zij bestaan. In 1395 werd immers door de vicaris-generaal van bisschop Frederik van Blankenheim, Willem van Renen, een uitspraak gedaan over een conflict tussen de dominicanen en franciscanen enerzijds en de pastoors van de Buur- en Jacobikerken anderzijds. Het betrof hier een conflict over door de fraters én de pastoors verscheidene malen op de kansel gehouden preken, over het horen van de biecht en over andere, niet nader genoemde geschilpunten tussen beide partijen. De precieze aard van het conflict wordt niet vermeld, maar Willem van Renen

bepaalde dat beide partijen voortaan in vrede met elkaar moesten leven, zich zouden moeten houden aan een niet nader uitgelegde oude overeenkomst, en daarenboven in hun kerken tijdens de preek hun kerkgangers in de volkstaal uit moesten leggen dat het geschil was opgelost 'behoudelic elkermale zijns rechts', hen verzoevende 'daer in te vreden' te zijn ¹⁰⁸. Er werd dus in ieder geval in deze twee bedelordenkloosters voor de leken gepreekt.

Verdere gegevens over de prediking in de bedelordenkloosters zijn schaars, te meer omdat van hun archieven weinig tot niets bewaard gebleven is. De enige informatie die ons over de franciscanen geboden wordt, is afkomstig uit de archieven van de broedersschappen die aan deze kloosterkerk verbonden waren. Nu is het bekend dat onder de broedersschappen de gewoonte bestond eens per week de mis bij te wonen aan hun eigen altaar in de kerk en regelmatig zielfmissen op te laten dragen voor het zieleheil der overleden broeders. Soms liet een broederschap wekelijks een extra preek houden, en soms werden door individuele leden voor zichzelf (en hun nakomelingen) zielfmissen gefundeerd. Zo ook was het de gewoonte bij de H. Kruisbroederschap in de minderbroederkerk. De franciscanen verplichtten zich in 1413 elke vrijdag en op de twee feestdagen van het H. Kruis een hoogmis te celebreren op het hoofdaltaar, elke dag na de terts een zielfmis op te dragen voor de overleden broeders en zusters aan het H. Kruisaltaar, en bovendien, bij het overlijden van een broederschapslid, een jaar lang elke zondag na afloop van de preek vanaf de preekstoel voor de overledene te bidden ¹⁰⁹. Deze gang van zaken wordt bevestigd door een vijftiende eeuwse fragment van een register van de H. Sacramentsbroederschap uit dezelfde kerk: daarin verplichtten de franciscanen zich na afloop van de zondagse preek een overleden broederschapslid gedurende een jaar te herdenken ¹¹⁰. Hieruit blijkt dus dat er aan het begin van de vijftiende eeuw in de minderbroederkerk elke zondag werd gepreekt, hetgeen ons niet meer hoeft te verbazen. Daarenboven mogen we verwachten dat in ieder geval broederschapsliden bij deze preek en de voorafgaande mis aanwezig waren, en er niet uitsluitend voor de kloosterlingen werd gepreekt.

De franciscanen verrichtten verder diensten voor broedersschappen uit andere kerken. Uit het vijftiende-eeuwse necrologium van de Kleine Kalandebroederschap in de Buurkerk weten we, dat de broeders op Witte Donderdag 's avonds naar het minderbroederklooster togen en aldaar met de fraters 'collaci' hielden om te gedenken dat Christus 'sijnre soppinghe' deed met zijn discipelen. De broederschapsliden hielden dus gezamenlijk met de fraters een avondmaaltijd om de voetwassing en het laatste avondmaal te herdenken. Mogelijk bleven ze naderhand om de nachtelijke passieprek aan te horen, maar daarover wordt niet gerept. Het necrologium bevat bovendien de statuten van de broederschap, opgesteld tussen 1415 en 1451. Hierin lezen we over de verplichtingen van de broederschap en de franciscanen bij het overlijden van een lid. Er zouden onder meer vijf zielfmissen

opgedragen worden, waarin Christus verzocht werd de ziel van de overledene te verlossen van de kwellingen in het vagevuur. Na elke mis zou bovendien door een franciscan geprekeet worden over de verlossing van de zielen uit het vagevuur ¹¹¹. Naast dergelijke overeenkomsten tussen franciscanen en broederschappen bestonden er ook afspraken met individuele personen inzake memoriediensten. Zo kwam Gerrit Zoudenbalch, lid van de bovengenoemde Kleine Kalandebroederschap, in 1413 met de fraters overeen, dat zij elk jaar op 31 mei een zielmis zouden celebreren voor zijn ouders en deze de zondag ervoor na de preek aankondigen. Uit de serie van schenkingen die Wouter van Colenberch in 1358 testamentair aan de franciscanen deed, blijkt iets dergelijks. Zijn executeurs-testamentair, de kerkmeesters van de Buurkerk, dienden elk jaar tijdens Sint Maarten in de winter de koster van de franciscanen een 'paer goeder metten boter' te geven, omdat hij moest zorgen dat deze memorie in stand gehouden en aangekondigd werd 'in den sermoen' ¹¹². In 1406 tenslotte werd overeengekomen elk jaar een zielmis voor jonkvrouwe Hildegont Maselants te celebreren en haar jaargetijde aan te kondigen na het sermoen. Haar naam werd daartoe opgetekend in de 'sonnendaechsche rolle' van de franciscanen. Als beheerders van de renten waarmee deze mis en het jaargetijde werden gefinancierd, traden de broeders van het Sint Barbara-gasthuis op ¹¹³.

Dat leken ook de diensten in de kloosterkerken van de dominicanen en de karmelieten bijwoonden, mag blijken uit de aanwezigheid van graftombes van leken en van aan de kerk verbonden broederschappen. Hoewel we geen aanwijzingen voor de volksprediking in beide kerken hebben gevonden, zal bestudering van de bewaard gebleven archiefstukken van de broederschappen hoogstwaarschijnlijk wel het een en ander aan het licht brengen ¹¹⁴. Van de karmelieten weten we tenslotte dat zij voor leken preekten in de kapel van het Bartholomeusgasthuis ¹¹⁵, en de Utrechtse dominicanen hielden een sermoen op de feestdag van Benedictus in het benedictijnerklooster Sint Paulus, wanneer daar voor de leken een aflat te verdienen viel ¹¹⁶.

De prediking in de Utrechtse kapittelkerken

De fraters van de Utrechtse bedelordenkloosters traden, behalve in klooster- en parochiekerken, ook op als predikanten in de kapittelkerken. We zullen zien dat tijdens die prediking in de kapittelkerken soms rekening gehouden werd met een publiek van leken. Met name op belangrijke feestdagen, wanneer er relieken getoond werden en processies gehouden, werd er in en buiten de kapittelkerken geprekeet voor het volk. Behalve van de bedelmonniken was ook de rol van de wijbisschoppen in deze volksprediking van belang ¹¹⁷. We zullen ons in deze paragraaf vooral bezighouden met de volksprediking in de Dom, omdat van deze kapittelkerk enkele bronnen uitgegeven zijn die nog uit de middeleeuwen stammen, en omdat

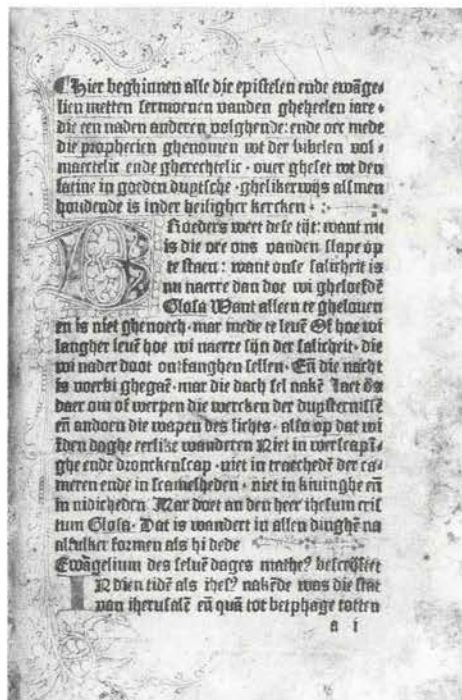
we zo meer zicht krijgen op de rol van bisschoppen en wijbisschoppen in deze volksprediking.

De Dom

De belangrijkste bronnen voor de prediking in de Dom zijn de *Ordinarius* (waarin omstreeks 1200 de liturgische handelingen voor de diensten in de kathedraal zijn vastgelegd), het *Rechtsboek* van Domkanunnik Hugo Wstinc (een in 1342 opgestelde codificatie van rechtsgebruiken naar aanleiding van twisten tussen de kanunniken over taken en beloningen), en de rekeningen van bisschoppelijke functionarissen en de Domfabriek¹¹⁸. De *Ordinarius* leert ons onder meer hoe de gang van zaken was wanneer de bisschop zelf de mis celebreerde op de hoogtijdagen van de Dom: Kerstmis, Pasen, Pinksteren, Maria Magdalena (22 juli, kerkwijdingsfeest) en Sint Maarten in de winter (11 november, patroonsfeest)¹¹⁹. Deze missen werden voorafgegaan door processies, als omlijsting van de intocht van de bisschop in de kerk, en opgeluisterd door reliekentoningen. Op deze hoogtijdagen werd er - als op alle andere zon- en feestdagen - in de Dom gepreekt, maar nu door de bisschop en voor het volk. De *Ordinarius* is zeer expliciet over de prediking op Paasdag, Maria Magdalena en Sint Maarten in de winter¹²⁰, maar ook voor Kerstmis mogen we deze praktijk wel als normaal beschouwen¹²¹. Met Pinksteren was de bisschop vaak afwezig, zodat de volksprediking op die dag mogelijk verwaarloosd werd¹²².

In de Utrechtse kathedraalkerk werd dus in ieder geval op vier van de vijf hoogtij-

dagen rekening gehouden met een lekenpubliek, door het houden van een preek in de volkstaal. De rol van de bisschop in deze volksprediking was in de late middeleeuwen waarschijnlijk gering¹²³, maar die van de leden van de bedelorden des te groter, vooral tijdens het jubelfeest van Maria Magdalena dat eens in de zeven jaar gehouden werd. Op deze kerkwijdingsdag toonden zij alle relieken die de Dom bezat (hetgeen ook gebeurde met Pasen en Sint Maarten in de winter), hetgeen een drukte van belang veroor-

Het titelblad van een gedrukte bundel Epistelen ende evangeliën metten sermoenen (Delft 1481) uit de Utrechtse Universiteitsbibliotheek, plaatsnummer Rar oct 272 (zie: Zielemans, 1978, 56 n. 27). Dergelijke preekbundels waren als stichtende lectuur bestemd voor onder meer leken en circuleerden met titels als Een nuttelic boec den kerstenen menschen. De aanbeveling aan de leken om het in de kerk aangehoorde sermoen goed te onthouden en er thuis deze Epistelen en de evangeliën nog eens op na te lezen, heeft mogelijk bijgedragen aan de enorme verspreiding van deze preekbundels in de volkstaal (foto: UB Utrecht).

zaakte. De stedelijke overheid moest op deze feestdag maatregelen nemen om de grote opkomst van de leken in goede banen te leiden ¹²⁴. Daarenboven luisterden de leken dan naar de door de bedelmonniken gehouden preken ¹²⁵. Leden van de bedelorden werden ook wel gevraagd voor de passieprediking in de Dom op Goede Vrijdag ¹²⁶, maar of dit langdurig sermoeën - onmiddellijk na de metten beginnend - ook door leken werd bijgewoond, is niet zeker ¹²⁷. We zagen reeds dat er van de passiepreek in de parochiekerken ook het nodige werk gemaakt werd, zodat er weinig reden was de Dom op dit vroege uur te bezoeken. Toch blijkt uit de fabrieksrekeningen van dezelfde kathedraal over het jaar 1468, dat gedurende de hele vastenperiode voor Pasen de klokken werden geluid om het volk te manen de sermoenen bij te wonen ¹²⁸.

Ten laatste zij gewezen op het feit dat in de Domkerk of in de kapittelzaal van de Dom ook een preek tijdens de opening van de jaarlijkse diocesane synodes werden gehouden. In de *Ordinarius* lezen we dat de bisschop gewoon was in de week van Pinksteren een synode te houden met afgevaardigden van alle geestelijke instellingen van zijn diocees. Op de eerste dag van de synode werden alle leken verwijderd en hield de bisschop een preek voor de aanwezige geestelijken ¹²⁹. Al snel lijkt echter de gewoonte te zijn ontstaan voor deze openingspreek een spreker uit te nodigen: rond 1240 preekte abt Jaricus van het Friese premonstratenzer klooster Mariëngaard voor de verzamelde geestelijkheid, en in 1383 was dat Geert Grote. Uit de vijftiende eeuw kennen we tenslotte een aantal bedelmonniken die de preek gehouden zouden hebben ¹³⁰. De synodepreken werden in Utrecht waarschijnlijk niet bijgewoond door leken, maar zij zijn indirect wel van belang voor de parochieprediking. Enerzijds werd immers in de synodepreken de geestelijkheid gemaand de ambtelijke plichten conscientieus uit te voeren (zie boven, n. 28), en anderzijds werden de synodale besluiten door de pastoors in hun zondagse prediking afgekonddigd en toegelicht ¹³¹.

De bronnen leren ons dus dat vooral op de grote christelijke feestdagen van Pasen, Pinksteren en Kerstmis, en op de kerkwijdings- en patroonfeestdagen van de Dom rekening werd gehouden met een lekenpubliek. In de andere kapittelkerken is op dergelijke feestdagen waarschijnlijk ook voor een publiek van leken gepreekt. Voor volksprediking buiten deze bijzondere dagen hebben we evenwel geen enkele aanwijzing gevonden. Op de gewone zon- en feestdagen werd natuurlijk wel gepreekt, maar niet aantoonbaar voor het volk of in de volkstaal ¹³². We moeten ons echter realiseren dat de prediking op de hoogtijdagen, en dan met name de passiepreek op Goede Vrijdag, door de fraters ook vaak in de parochiekerken werd ondernomen (mogelijk met uitzondering van de Utrechtse Buurkerk). Aangaande het bezoek van leken op deze dagen aan de kapittelkerken mogen we daarom niet veronderstellen dat heel Utrecht naar de luisterrijke vieringen in de kapittelkerken uittrok. Dat zal in meerdere mate het geval zijn geweest gedurende de omvangrijke reliekentontin-

gen in de Dom tijdens het jubelfeest van Maria Magdalena en op Sint Maarten in de winter, tijdens de vele processies¹³³, en gedurende bijvoorbeeld de aflaatprediking van kardinaal Nicolaas van Cusa op het Janskerkhof in 1451¹³⁴, maar het bijwonen van de nachtelijke passiepreek zullen de meeste parochianen toch wel in hun eigen kerk gedaan hebben. Het lekenpubliek in de kapittelkerken moeten we waarschijnlijk zoeken onder de notabelen, de 'comites' die de jaarlijkse synoden bijwoonden, de leden van de broederschappen uit diezelfde kapittelkerken en de bewoners van de immuniteiten¹³⁵.

Prediking door de (wij-)bisschop

Uit het voorgaande bleek al, dat de bisschop zelf zich als prelaat bedroevend weinig met de prediking voor het volk bezighield. Aan het begin van de dertiende eeuw had de man het al te druk met de uitoefening van zijn wereldlijke macht om zich met dit aspect van de zielzorg bezig te houden, en er is geen reden om aan te nemen dat deze situatie zich in de loop der eeuwen wijzigde. Een van zijn plaatsvervangers sinds het begin van de veertiende eeuw daarentegen, de wijbisschop, preekte wel degelijk¹³⁶. Mogelijk lag het aan hun afkomst (zij waren vaak reguliere geestelijken, vooral afkomstig uit de bedelorden), dat deze wijbisschoppen de bisschoppelijke prediktaak op zich namen. Zeker is in ieder geval dat in 1421 bisschop Frederik van Blankenheim de dominicaan Matthias van Budua als wijbisschop en commissaris-generaal het recht gaf om in Groningse en Friese parochiekerken te preken en te visiteren¹³⁷. Een andere wijbisschop, de dominicaan Joost Borre (voorheen prior van het Utrechtse klooster), hield in 1455 een passiepreek in de Buurkerk: 'Item gescenct den wijbiscop van dat sermoen te doen op goeden vriedach te huescheit [als douceurtje] aen wijn - j gl. j cr.'¹³⁸. Ook van zijn opvolger, de karmeliet Goswinus Hex mogen we een actieve prediking verwachten in zijn functie als wijbisschop¹³⁹. We hebben echter geen aanwijzingen kunnen vinden voor prediking na zijn aanstelling in 1469. Wel preekte hij tijdens de reliekentoning op 22 juli 1466 in de Dom, en in 1464/65 voor het volk in de Sint Pieter¹⁴⁰. Bisschop David van Bourgondië gaf in 1478 Goswinus' confrater en medestichter van het Utrechtse karmelietenklooster, Johannes van Riet, als nieuwe wijbisschop toestemming om in alle kerken van het diocees te preken, biecht te horen en zelfs de *casus episcopales*, de zonden waarvoor alleen de bisschop absolutie kon schenken, te absolveren. Dat deze eerste prior van het Utrechtse karmelietenklooster kundig in de kanselwelsprekendheid was, blijkt verder uit zijn auteurschap van minstens drie preekbundels¹⁴¹. In 1502 tenslotte liet bisschop Frederik van Baden blijken de vaardigheid te preken in de volkstaal van groot belang te vinden voor een wijbisschop. Zo schreef hij aan de vijf kapittels bij de aanstelling van de augustijn Adriaan van Appeltern, dat deze nieuwe wijbisschop 'oick bequaem is unse undersaten dat woert Goidts toe preken'¹⁴².

De stedelijke overheid en het geestelijk leven

De bemoeienis van stedelijke overheden in Utrecht en elders met de zielzorg in het algemeen en met de prediking in het bijzonder, was schering en inslag in de zestiende eeuw. In deze eeuw van kerkelijke hervorming begunstigde en ondersteunde de Utrechtse raad sommige reguliere en seculiere geestelijken, juist vanwege hun aandeel in de volksprediking. Zij verbood verder de hervormingsgezinde prediking en de verkoop van reformatorische sermoenenbundels. Zij maande de stedelingen aan de preken in hun parochiekerken bij te wonen, of legde dat als straf op¹⁴³. In deze paragraaf zullen we bekijken in hoeverre de wereldlijke overheden zich in de late middeleeuwen bezig hebben gehouden met de prediking in kloosters en parochiekerken en met het geestelijk leven in het algemeen.

De stedelijke overheid en de reguliere geestelijkheid

Interesse voor de volksprediking door de bedelmonniken kwam vooral voort uit de betrokkenheid van de stedelijke overheden met de doorvoering van de observantie in de vijftiende eeuw. Hulp aan monniken die een strikte naleving van hun orderegels nastreefden (observanten), bij het stichten van nieuwe kloosters¹⁴⁴, of bij het verdrijven van niet tot hervorming bereidwillige kloosterlingen, werd verleend door stedelijke bestuurders en door de Bourgondische vorsten. De wereldlijke inmenging ging zelfs zo ver, dat kloosterbewoners soms voor de lokale magistraten moesten verschijnen om strikte navolging van hun eigen regel te beloven. De beroemde franciscaan Johannes Brugman werd in 1455 door de stedelijke overheden van bijvoorbeeld Kampen en Deventer gesteund in zijn pogingen de observantie door te voeren. In Kampen trad de magistraat op tegen de prediking van Brugman's franciscaanse tegenstanders, en verzocht het provinciaal kapittel van de observanten om goede predikanten naar de stad te sturen¹⁴⁵. De stad Deventer nodigde Brugman uit om te komen preken, en betaalde daartoe zijn reiskosten en zijn verblijf in het heer Florenshuis van die stad. In Amsterdam was hij in 1462 minder welkom; zowel de stedelijke overheid als de parochiegeestelijkheid en de franciscanen werkten hem tegen. Hoewel zij wisten dat Brugman hoge bescherming genoot (zijn missie werd gesteund door Jelis Crabellijn, raadsman van de Bourgondische hertog Karel de Stoute), boden zij verzet en verzochten twee priesters om de sermoenen van Brugman bij te wonen en daarvan verslag te doen. Uit die verslagen blijkt dat de raad en de geestelijken Brugman als een oproerkraaiar beschouwden, die met zijn 'misselijke woorden' de geestelijke stand aanviel en met zijn preken trachtte 't volck te commoveren tegens den oversten vander stede'¹⁴⁶. De wereldlijke overheden speelden dus regelmatig een actieve rol bij de doorvoering van de observantie in (lieft reeds bestaande) bedelordenkloosters. De goede relatie die zij onderhielden werd uitgedrukt in schenkingen van wijn, maaltijden en

zelfs geld, of in verzoeken aan derden ten bate van de hervormde kloosters. Van hun kant namen de observanten de volksprediking ter hand, of droegen zorg voor de geestelijke begeleiding van door de wereldlijke macht ter dood veroordeelden. Zo ook in Utrecht. De doorvoering van de observantie bij de Utrechtse franciscanen en dominicanen verliep echter traag, en - bij de laatsten - zonder steun van de wereldlijke macht. Tussen 1481 en 1483 bestond er immers een conflict tussen stadsbestuur en bisschop David van Bourgondië in het bredere kader van de partijstrijd tussen Hoeken en Kabeljauwen¹⁴⁷. De stedelijke overheid steunde daarom de hervormingspogingen van de Utrechtse dominicanen niet (Bourgondiërs en observanten stonden immers op goede voet met elkaar), zodat de observantie pas na dit conflict werd doorgevoerd¹⁴⁸. De observantie werd bij de franciscanen pas in het begin van de zestiende eeuw doorgevoerd, maar in die periode werden de fraters ten volle door de Utrechtse overheid gesteund¹⁴⁹. Het in 1468 gestichte karmelietenklooster behoorde vanaf het begin tot de hervormingsbeweging. De stedelijke overheid had de stichting juist goedgekeurd op voorwaarde dat de karmelieten zich hielden aan hun regel¹⁵⁰. Daarenboven trachtte zij in 1475/76 bij het provinciale ordebestuur Johannes van Riet, de eerste prior van het in 1468 gestichte karmelietenklooster, voor haar stad te behouden¹⁵¹. In 1497 stuurde de raad zelfs een brief aan de graaf van Bentheim, met het verzoek om de karmelieten te helpen bij de aanschaf van bouwmaterialen voor hun nog steeds niet voltooide klooster¹⁵². De interesse van de Utrechtse raad in het kloosterleven bleek verder uit de materiële begunstiging van de bedelmonniken¹⁵³, en uit de steun die zij ondervonden in hun conflicten met andere kloosters over de termijngebieden. Zo werden de dominicanen tijdens het bestuur van de Lichtenbergse partij in de raad (sinds 1415, geliëerd aan de Hoeken) gesteund in hun pogingen de termijnen in Holland en Gelre terug te krijgen. Deze waren hen rond 1423 waarschijnlijk afgenomen nadat Holland, Zeeland en Gelre onder Kabeljauws bestuur kwamen¹⁵⁴. In het licht van de pogingen van de Utrechtse raad (en de Nederstichtse ridderschap) om samen met de IJsselsteden van het Oversticht de kandidatuur van bisschop-postulaat Rudolf van Diepholt te steunen¹⁵⁵, moeten we dan ook de (ongedateerde) brief zien die hij in deze periode aan burgers en geestelijken van diverse plaatsen in het Oversticht stuurde. Hierin verzocht zij hen de Utrechtse dominicanen, die werkzaam waren met 'prediken, missen doen, [en] biechten in hulpen uwer cureyten' in de Overstichtse termijnen (Twente, Drente en Salland), te tolereren in hun landen en hen 'der prediker oirden bede' te gunnen¹⁵⁶. De verwerving van termijngebieden door het jonge karmelietenklooster in 1488-1493 werd ook intensief ondersteund door de Utrechtse raad; de bestuurders zonden met succes brieven naar de generaal van de orde en naar het provinciaal kapittel¹⁵⁷. Bemoeienis met het kloosterleven in zoverre de zielzorg voor de leken daarmee gebaat was, blijkt eveneens uit de pogingen van de raad om na het interdict van bis-

schop-elect Zweder van Culemborg, in 1432 de dominicanen naar de stad terug te halen ¹⁵⁸. We hebben al geconstateerd dat de Utrechtse bestuurders zich bemoeiden met het conflict tussen de Utrechtse parochiekerken en bedelordenkloosters over de zielzorg (zie boven, noot 108, cf. ook n. 91). Bemoeienis van de overheid blijkt ook uit het optreden van de raad in 1452, toen hij de tertiarissen van het in de Buurkerkparochie gelegen Sint Ursulaklooster dwong, om tijdens de 'dyenst Gods' hun kerk open te houden 'zoedat eyn ygelic man ende wyff vry daer wt ende in gaen moigen'. Waarom de bewoonsters van dit klooster, die vijf jaar later overgingen tot de (strengere) orde van Augustijner regularissen, getracht hadden leken uit hun kerk te weren, is mij niet duidelijk geworden. Het is niettemin een duidelijk bewijs voor de bemoeienis van de stedelijke overheid met de zielzorg, waarbij we ons af kunnen vragen of de parochiegeestelijkheid met een dergelijk besluit blij geweest zal zijn ¹⁵⁹.

De stedelijke overheid en het geestelijk leven buiten de kloosters

Behalve met de zielzorg over de leken door kloosterlingen hielden de wereldlijke overheden zich ook met de zielzorg in parochiekerken bezig. Incidenteel betrof die bemoeienis de verplichte zondagsviering. Zoals we zagen hielden de kerkelijke overheden zich intensief bezig met de zondagsbesteding van de leken, maar ook de wereldlijke overheden wezen van tijd tot tijd op de plicht het derde gebod na te leven. Zij trachtten herbergen en taveernes onder de dienst gesloten te houden, openbare verkoop op zondagen te verbieden en het algemeen arbeidsverbod te handhaven ¹⁶⁰. In Utrecht mengde de overheid zich in de kerkgang van de leken ten tijde van het Utrechts Schisma, toen bisschop-elect Zweder van Culemborg de stad in 1427 onder interdict legde na de intocht van bisschop-postulaat Rudolf van Diepholt. We zagen al dat de raad Rudolf steunde en het hoeft ons niet te verbazen dat de bestuurders in 1428 overtreding van het derde kerkelijke gebod strafbaar stelden, door iedereen boven de leeftijd van twintig jaar te verplichten 'misse ende godsdienst' bij te wonen ¹⁶¹. Daarenboven werden de reguliere kanunniken de stad uitgejaagd, omdat zij de stedelingen opriepen het interdict te gehoorzamen ¹⁶². Wat betreft de prediking lijkt het Utrechtse stadsbestuur zich in de late middeleeuwen afzijdig te hebben gehouden. Dergelijke zaken hebben we althans in de veertiende en vijftiende eeuw niet aangetroffen ¹⁶³. Toch hield de stedelijke overheid zich intensief met het kerkelijk leven bezig, hetgeen nauwelijks verwondering mag wekken in een stad als Utrecht. Voor de kerk minder gunstige interventie door de stad was bijvoorbeeld het zich toeëigenen van de rechtsmacht in criminele zaken die vanouds tot de jurisdictie van de bisschoppelijke officiaal behoorde. Strafzaken die het huwelijk aangingen (overspel, sodomie, bigamie), vermogensdelicten (woeker) en geweldpleging tegen geestelijken, de berechting ervan trok de raad in de loop van de dertiende en veertiende eeuw naar zich toe ¹⁶⁴. Daarnaast werkte de

wereldlijke overheid de expansie van haar geestelijke evenknie tegen. Zo werd om de economische belangen van de gilden te beschermen getracht de ambachtsnijverheid in religieuze gemeenschappen (die van accijnzen en gildecontributies vrijgesteld waren) aan banden te leggen, en werd de toename van goederen in dode hand tegengegaan door het verbieden van verkoop of schenking van goederen aan religieuze gemeenschappen en door de stichting van nieuwe kloosters te ontmoedigen ¹⁶⁵.

Meer baat had de kerk bij de bestraffing door de stedelijke overheid van misdrijven gericht tegen de godsdienst, zoals blasfemie, bedelen of onbehoorlijk gedrag in de kerk, en het niet bijwonen van 'misse ende godsdienst'. Bestrijding van dergelijke delicten werd ingegeven door enerzijds de behoefte tot handhaving van de orde, en anderzijds door een vage angst dat zulke zonden God's wraak over de gehele gemeenschap zouden uitlokken ¹⁶⁶. Ook de uitvoering van de opgelegde straffen kwam vaak ten goede aan de kerk. Naast het opleggen van bedevaarten of het in hemd en broek voor een processie uitlopen, werd de gestrafte regelmatig een boete opgelegd, vaak in de vorm van kaarsen of was, ten bate van een kerk ¹⁶⁷.

Behalve in de rechtspraak intervenieerde de raad nog op andere terreinen in kerkelijke aangelegenheden. Dit betrof vooral bemoeienis met de Buurkerk die als eerste stadskerk ten nauwste met de stedelijke gemeenschap verbonden was. In of voor deze parochiekerk werden beraadslagingen (buurspraken) gehouden, resoluties van de wereldlijke overheid afgekondigd ('ter clocken ghecondicht') ¹⁶⁸, de toren herbergde de raads- of banklok van de stad, evenals torenwachters in dienst van de stad, op het kerkplein werden wekelijks markten gehouden (waarbij men vóór de aanleg van de Choorstraat met vee en al door de kerk trok naar het plein), in de kerk werden sommige archiefstukken van de stad bewaard, en aan de kerk was de raadskapel verbonden ¹⁶⁹. Verder legde de overheid de handel op het kerkhof en in de kerk aan banden, en bemoeide zich met conflicten over grafsteden en zetels in de kerk. Ook handhaafde zij de orde wanneer de kerk druk bezocht werd, zoals in 1424 toen wijbisschop Matthias van Budua op haar verzoek gratis het vormsel toe kwam dienen ¹⁷⁰. Voor alle parochiekerken golden verder de resoluties die de raad nam over kerkbezoek, begrafenissen en doopplechtigheden ¹⁷¹. Daarnaast stelde de raad kerkmeesters aan en gaf hij een geleide aan buitenstaanders die de stad bezochten om de eerste mis van een priester bij te wonen, of vanwege een te verkrijgen aflat ¹⁷². Een laatste - zijdelingse - betrokkenheid van de raad bij de zielzorg is interessant genoeg om mee te delen. In de kameraarsrekeningen uit 1462/63 lezen we: 'Item gegeven ... eenen jode die kersten geworden was enen gouden Rodolphusgulden' ¹⁷³; of de raad hier handelde uit vrome dankbaarheid dan wel uit financieel-economische motieven, blijft een raadsel.

Besluit

We hebben ons in het voorgaande afgevraagd of er in het vijftiende-eeuwse Utrecht regelmatig voor de leken werd gepreekt. Een bevestigend antwoord is op zijn plaats, nu we hebben gezien dat de geregelde prediking door de Utrechtse parochiegeestelijken niet werd verzaakt. Daarenboven is er in de Jacobi- en Nicolaïkerken sprake geweest van een toenemend aantal extra sermoenen en een prominente rol van leden van de Utrechtse bedelordenkloosters in deze prediking. De afwezigheid van extra gefundeerde sermoenen en van predikende bedelmonniken in de Buurkerk, hebben we trachten te verklaren door te wijzen op een mogelijk afdoende kundigheid van de parochiegeestelijken op dit terrein, en op het feit dat de parochianen van de Buurkerk zeer eenvoudig de sermoenen in de dichtbij gelegen kapittel- en kloosterkerken konden bijwonen.

We hebben immers kunnen constateren dat ook buiten de parochiekerken, in de kapellen van kloosters en gasthuizen en in de kapittelkerken, tijdens de prediking rekening gehouden werd met een publiek van niet-geestelijken. Ook hebben we kunnen constateren dat de volksprediking die sinds het vroege christendom tot een van de geestelijke taken van de bisschop behoorde, in de late middeleeuwen waargenomen werd door de wijbisschop; mogelijk werden nieuwe wijbisschoppen om die reden uit de gelederen der bedelmonniken gerecruteerd.

Wat betreft de Utrechtse stedelijke overheid hebben we vast kunnen stellen, dat een directe invloed van het wereldlijke bestuur op de prediking voor het volk in de late middeleeuwen niet is aan te tonen. Toch mogen we concluderen dat van inmenging in kerkelijke aangelegenheden wel degelijk sprake was. Niet alleen trachtte de overheid haar greep op terreinen waar de kerk een concurrerende positie innam, te vergroten (rechtspraak, nijverheid, vermogensbeheer), maar zij intervenieerde eveneens in puur religieuze aangelegenheden, zoals het geestelijk welzijn van haar burgers. Dat zij zich zoals in de zestiende eeuw goed bewust was van het propagandistische effect van de prediking, en van het sermoeen als nuttig instrument in normeringsoffensieven, daarvan blijkt nog weinig in het laat-middeleeuwse Utrecht.

Gebruikte afkortingen

AAU	Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht.
BGMN	Bijdragen voor de geschiedenis van de provincie der minderbroeders in de Nederlanden.
BMHG	Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht.
FGMN	Franciscana. Bijdragen tot de geschiedenis van de minderbroeders in de Nederlanden.
FL	Franciscaans leven.
GAU	Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht.
JOU	Jaarboek Oud-Utrecht.
MOU	Maandblad Oud-Utrecht.
NS	Neerlandia seraphica. Van het leven en werken onzer provincie.
OGE	Ons geestelijk erf. Driemaandelijks tijdschrift voor de geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden.
RAU	Rijksarchief Utrecht.
RGP	Rijks Geschiedkundige Publicatiën.
UED	H. ten Boom e.a. (eds.), <i>Utrechters entre-deux</i> . Stad en Sticht in de eeuw van de reformatie 1520-1620 (Delft 1992). Bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis, nr. 4.
UKS	R.E.V. Stuip & C. Vellekoop (eds.), <i>Utrecht tussen kerk en staat</i> (Utrecht 1991). Utrechtse bijdragen tot de medievistiek 10.
WHG	Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap.
WVOV	Werken der Vereniging tot Uitgave der Bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht.

Bronnen

Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

Stadsarchief, eerste afdeling:

inv.nr. 13, Raadsdagelijks boek (RDB) 1402-1414.

inv.nr. 14, register op het RDB en de rechtsboeken *Liber albus*, *Liber hirsutus minor*, *Liber rufus*, en *liber rosa*, (eind 15e eeuw).

inv.nr. 16, Buurspraakboek (BSB) 1385-1402.

inv.nr. 19, register van uitgaande correspondentie, 1419-1436.

inv.nr. 32, kopieboek van Tylman Momfelen van Usselaer (1478), waarin een deel van een cartularium van de Buurkerk.

inv.nr. 586, cartularium van de Buurkerk (15e eeuw).

inv.nr. 626, rekeningen van de tweede kameraar 1461-1464.

Bewaarde archieven, eerste afdeling:

inv.nr. 173, statuten en necrologium van de Kleine Kalandbroederschap in de Buurkerk (15e eeuw).

inv.nr. 174, afschrift van nr. 173 uit 1693.

inv.nr. 196, rentebrief tussen de H. Kruisbroederschap in de Buurkerk en de prior van de dominicanen, Thomas Everardsz. van Dordrecht, waarin o.m. het lezen van zielenmissen geregeld wordt (1490).

inv.nr. 206, statuten van de Sacramentsbroederschap in de Buurkerk (1e helft 15e eeuw).

inv.nr. 310, necrologium van de O.L. Vrouwebroederschap ter nood Gods in de Nicolaaskerk (15e eeuw).

inv.nr. 347, fragment van een register van de Sacramentsbroederschap in de minderbroederskerk (begin 15e eeuw).

inv.nr. *1362, contract tussen de Nicolaïpastoors en het Maria Magdalenaconvent (1465).

Bewaarde archieven, tweede afdeling:

inv.nr. 3, register van de vaste inkomsten en uitgaven van de Buurkerk (ca. 1540).

inv.nr. 43, kladrekeningen van de kerkmeesters der Buurkerk 1420-1501.

inv.nr. 47, kerkmeestersrekeningen van de Buurkerk 1435-1501.

inv.nr. 47bis, idem 1489/90.

inv.nr. 53, twee kwitanties van Dirk uten Ham en Willem van Cralingen, prioren van de Utrechtse dominicanen (1476 en 1480).

inv.nr. 321, misfundatie uit te voeren door de franciscanen (1406).

inv.nr. 342, idem (1358).

inv.nr. 374x, instructieboekje voor het lagere kerkpersoneel van de Jacobikerk (1579).

inv.nr. 386, contract tussen de Jacobipastoors en de St. Antoniusbroederschap (1494).

inv.nr. 423, kerkmeestersrekeningen van de Jacobikerk 1383-1501.

inv.nr. 423x, kladrekeningen idem 1429-1490.

inv.nr. 576, misfundatie uit te voeren door de dominicanen (1460).

inv.nr. 688xx, instructieboekje voor het lagere kerkpersoneel van de Nicolaïkerk (ca. 1500).

inv.nr. 704, fragment van een goederenlijst van de Nicolaïkerk (1508).

inv.nr. 706, kerkmeestersrekeningen van de Nicolaïkerk 1427-1501.

Rijksarchief Utrecht

Bisschoppelijk archief, inv.nr. 10, *liber officiorum* van Frederik van Blankenheim f. 35r-36r.

Archief van het kapittel van St. Jan, inv.nr. 162, fabrieksrekeningen 1464-1491.

Idem, Oudmunster, inv.nr. 499, fabrieksrekeningen 1466-1469.

Idem, St. Pieter, inv.nr. 191, fabrieksrekeningen 1464/65.

Literatuur

Adrichem, 1931

Adrichem, Donatus van, 'De broedersschappen bij de middeleeuwse minderbroeders te Utrecht', in: *Collectanea franciscana Neerlandica* (deel II). Uitgegeven bij het eeuwfeest van de komst der minderbroeders in Nederland en van de stichting eener eigen Provincia Germaniae Inferioris 1228-1529-1929 ('s-Hertogenbosch 1931) 321-343.

Alberts e.a. (eds.), 1969

Alberts, W. Jappe, C.A. Rutgers & E. Roebroek (eds.), *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht. Tweede deel, tweede stuk (rekeningen 1480/81-1506/07)* ('s-Gravenhage 1969, RGP, grote serie nr. 129).

Asch van Wijck, van, 1853

Asch van Wijck, A.M.C. van (ed.), 'Oudste kameraars-rekening der stad Utrecht (1380)', in: *Codex diplomaticus Neerlandicus. Verzameling van oorkonden, betreffende de vaderlandsche geschiedenis* 2e serie, deel II, afd. 1 (Utrecht 1853) 77-158.

Axters, 1939

Axters, Stephanus, 'Dominikaanse zielzorg in de Nederlanden der dertiende eeuw', *OGE*, 13 (1939) 149-184.

Axters, 1950-1960

Axters, Stephanus, *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden* (Antwerpen 1950-1960).

Berents, 1976

Berents, Dirk Arend, *Misdaad in de middeleeuwen. Een onderzoek naar de criminaliteit in het laat-middeleeuwse Utrecht* (Utrecht 1976). Stichtse Historische Reeks 2.

Berg, van den, 1914

Berg, Pieter Willem Johannes van den, *De viering van den zondag en de feestdagen in Nederland vóór de hervorming* (Amersfoort 1914).

Bergh-Hoogterp, 1990

Bergh-Hoogterp, Louise Elisabeth van den, *Goud- en zilvermeden te Utrecht in de late middeleeuwen* ('s-Gravenhage/Maarssen 1990).

Boer, de, 1958

Boer, Bertilo de, 'De minderbroeders van Utrecht in het Utrechtse schisma', *BGMN*, 10 (1958) 253-259.

Bredero, 1987

Bredero, Adriaan H., *Christenheid en christendom in de Middeleeuwen. Over de verhouding van godsdienst, kerk en samenleving* (Kampen/Kapellen 1987).

Brugmans (ed.), 1904

Brugmans, H. (ed.), 'Utrechtsche kroniek over 1566-1576', *BMHG*, 25 (1904) 1-258.

Bruinvis, 1893

Bruinvis, C.V., 'Het klooster der H. Maria van Nazareth te Alkmaar', *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, 18 (1893) 1-28, 193-196.

d'Avray, 1985

d'Avray, D.L., *The preaching of the friars. Sermons diffused from Paris before 1300* (Oxford 1985).

Dijk, van, 1984

Dijk, R.Th.M. van, 'Geert Grote, enkele tractaten', in: *Moderne devotie. Figuren en facetten. Tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote 1384-1984. Catalogus* (Nijmegen 1984) 82-84.

Dodt, 1838-1848

Dodt van Flensburg, J.J., *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht* (Utrecht 1838-1848).

Epiney-Burgard, 1970

Epiney-Burgard, Georgette, *Gerard Grote (1340-1384) et les débuts de la dévotion moderne* (Wiesbaden 1970). Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, 54.

Evertse, 1984

Evertse, André, *De stad Utrecht en de bedelorden in de vijftiende eeuw* (scriptie middeleeuwse geschiedenis RU Utrecht, 1984).

Gelderens, van, 1980

Gelderens, H. van, '«Gi sult uiter stat trecken ...» godsdienstige gevolgen van het Utrechtse schisma (1423-1449) en de houding van de bevolking', *JOU*, (1980) 26-42.

Graft, van de, 1926

Graft, C. Catharina van de, 'De armenpotten van de St.-Nicolaas- en de St.-Geertruidakerk te Utrecht', *JOU*, (1926) 84-113.

Heel, van, 1937

Heel, Dalmatius van, 'De exemptie der minderbroeders te Utrecht', *NS*, 11 (1937) 394-402.

Heel, van, 1939

Heel, Dalmatius van, 'De tertiariissen van het Utrechtsche kapittel', *AAU*, 63 (1939) 1-382.

Heel, van, 1941

Heel, Dalmatius van, 'Overeenkomst tussen den pastoor van Alkmaar en de minderbroeders', *NS*, 15 (1941) 42-48.

Heel, van, 1942

Heel, Dalmatius van, 'Het minderbroedersklooster te Utrecht', *FL*, 25 (1942) 34-41, 87-92, 133-141, 226-235.

Heel, van, 1943-1945

- Heel, Dalmatius van, 'Het minderbroedersklooster te Kampen', *FL*, 26 (1943) 131-137; 27/28 (1944/45) 78-87, 127-139, 161-169. Ook verschenen in: *BGMN*, 1 (1947) 187-226.
- Heel, van, 1947
- Heel, Dalmatius van, *De minderbroeders te Gouda* (Gouda 1947).
- Heeringa (ed.), 1926-1932
- Heeringa, K. (ed.), *Rekeningen van het bisdom Utrecht 1378-1573* (Utrecht 1926-1932). WHG, 3e serie, nrs. 50, 59 en 60.
- Hinnebusch, 1951
- Hinnebusch, W.A., *The early English friars preachers* (Roma 1951). Institutum Historicum FF. Praedicatorum Romae ad S. Sabinae. *Dissertationes historicae* 14.
- Hofman, 1877-1879
- Hofman, J.H., 'De priester-broederschap in de vijf hoofdkerken te Utrecht', *AAU*, 4 (1877) 391-435; 6 (1879) 1-45, 161-200, 351-394.
- Hofman, 1892
- Hofman, J.H., 'Een tweetal wij-bisschoppen van Utrecht', *AAU*, 19 (1892) 149-155.
- Hombergh, van den, 1986
- Hombergh, F.A.H. van den, 'Brugman en de brede weg. De invoering der observantie te Gouda nader bekeken', *FGMN*, 41 (1986) 99-120.
- Hoogland, 1880-1881
- Hoogland, A.J.J., 'De dominicanen te Utrecht', *AAU*, 8 (1880) 183-211; 9 (1881) 178-246.
- Hoven van Genderen, 1991
- Hoven van Genderen, Bram van den, 'Kanunniken, kloosters en kerkgebouwen in laat-middeleeuws Utrecht', in: *UKS* (1991) 197-225.
- J., 1901
- J., 'Een necrologium der St. Servaas-abdij te Utrecht', *AAU*, 27 (1901) 104-180.
- Jonge van Ellemeet, de, 1939
- Jonge van Ellemeet, B.M. de, 'De Utrechtse Claaskerk', *JOU*, (1939) 89-111.
- Jongorius, 1989
- Jongorius, H.A.M., 'De broederschap der Ellendige Zielen aan de Buurkerk te Utrecht, 1436-1520', *JOU*, (1989) 9-36.
- Joosting & Muller (eds.), 1906-1924
- Joosting, J.G.C. & S. Muller Hz. (eds.), *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de middeleeuwen* ('s-Gravenhage 1906-1924). *WVOV*, nrs. 8, 11, 14, 16, 17, 19, 21.
- Kalveen, van, 1990
- Kalveen, C.A. van, 'Ontucht in de Paulusabdij', *MOU*, 63 (1990) 1-5.
- Kühler, 1907
- Kühler, W.J., 'De prediking van Geert Grote', *Teyler's theologisch tijdschrift*, 5 (1907) 51-87, 208-233.
- Langenberg, 1902
- Langenberg, Rudolf, *Quellen und Forschungen zur Geschichte der deutschen Mystik* (Bonn 1902).
- Lem, 1991
- Lem, Constant A.M., 'De consuetudines van het collatiehuis in Gouda', *OGE*, 65 (1991) 125-142.
- Leur, de & van Klaveren, 1918
- Leur, C.L. de & G. van Klaveren Pz., *Catalogussen van de bij het stadsarchief bewaarde archieven. Indices* (Utrecht 1918).
- Lievens, 1963/64
- Lievens, R., 'Een sermoen van de latere Utrechtse wijbisschop Goswinus Hex', *Spiegel der letteren. Tijdschrift voor Nederlandse literatuurgeschiedenis en voor literatuurwetenschap*, 7 (1963/64) 44-50.
- Matthaeus, 1704
- Matthaeus, Antonius, *Fundationes et fata ecclesiarum, praesertim quae Ultrajecti, et in ejusdem suburbii, et passim alibi in dioecesi. Libri duo. In quibus chronica, acta publica, feudales aedium consuetudines, et alia inedita monumenta* (Leiden 1704).
- Meinsma, 1903
- Meinsma, K.O., *Middeleeuwsche bibliotheken* (Zutphen 1903).
- Menache, 1990
- Menache, Sophia, *The vox Dei. Communication in the middle ages* (New York/Oxford 1990).
- Moll, 1854
- Moll, W., *Johannes Brugman en het godsdienstig leven onzer vaderen in de vijftiende eeuw, grootendeels volgens handschriften geschetst* (Amsterdam 1854).
- Molle, 1857
- Moll, W., 'De negen kwelduivels der pastoors; uittreksel uit een boekwerkje der vijftiende eeuw', *Kerkhistorisch archief*, 1 (1857) 288-298.
- Moll, 1864-1871
- Moll, W., *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de hervorming* (Arnhem/Utrecht 1864-1871).
- Mulders, 1943
- Mulders, H.J.B., *Der Archidiaconat im Bistum Utrecht bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts. Eine rechtshistorische Studie zum kirchlichen Verfassungsrecht* (Utrecht/Nijmegen 1943).
- Muller Fz., 1883-1885

- Muller Fz., S. (ed.), *De middeleeuwse rechtsbronnen der stad Utrecht* ('s-Gravenhage 1883-1885). WVOV, 1e reeks, nr. 3.
- Muller Fz., 1885/I
- Muller Fz., S., 'Stukken betreffende de Groote en Kleine Kalende-broedersschappen te Utrecht', *BMHG*, 8 (1885) 117-153.
- Muller Fz., 1885/II
- Muller Fz., S., *Recht en rechtspraak te Utrecht in de middeleeuwen. Inleiding tot de studie der Utrechtsche rechtsbronnen* ('s-Gravenhage 1885).
- Muller Fz., 1895
- Muller Fz., S., *Het rechtsboek van den dom van Utrecht door mr. Hugo Wstinc* ('s-Gravenhage 1895). WVOV, 1e reeks, nr. 18.
- Muller Fz., 1900
- Muller Fz., S., *Schetsen uit de middeleeuwen* (Amsterdam 1900).
- Muller Fz., 1913
- Muller Fz., S., *Catalogussen van de bij het stads-archief bewaarde archieven. Eerste afdeling. De aan de stad Utrecht behorende archieven* (Utrecht 1913).
- Muller e.a., 1917-1919
- Muller Fz., S. e.a., *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht (722-1528)* (Utrecht 1917-1919).
- Nolet & Boeren, 1951
- Nolet, W. & P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen* (Amsterdam 1951).
- Overvoorde & Joosting, 1896/97
- Overvoorde, J.C. & J.G.Ch. Joosting, *De gilden van Utrecht tot 1528. Verzameling van rechtsbronnen* ('s-Gravenhage 1896/97). WVOV, 1e reeks nr. 19.
- Owst, 1965
- Owst, G.R., *Preaching in medieval England. An introduction to sermon manuscripts of the period c. 1350-1450* (New York 1965).
- Owst, 1966
- Owst, G.R., *Literature and pulpit in medieval England. A neglected chapter in the history of English Letters & of the English people* (Oxford 1966).
- Pegel, 1991
- Pegel, R.H., «Daertoe wert eener uutvercoren die welcke metter tonghen can speelen», *prediking voor het volk in de Nederlanden in de 15e en 16e eeuw, in het bijzonder in de stad Utrecht* (scriptie middeleeuwse geschiedenis RU Utrecht, 1991).
- Pegel, 1991-1992
- Pegel, R.H., 'Sermon studies report. Dutch/Flemish', *Medieval sermon studies newsletter*, 28 (1991) 31-36; 29 (1992) 30-32; 30 (1992) 29.
- Pegel, 1992
- Pegel, R.H., 'Prediking voor de leken in de stad Utrecht, 1500-1580', in: *UED* (1992) 112-146.
- Pohl, 1902-1922
- Pohl, Michael Iosephus (ed.), *Thomae Hemerken a Kempis, canonici regularis ordinis S. Augustini, opera omnia* (Freiburg 1902-1922).
- Pollman, 1978-1983
- Pollmann, R.J., 'Jan Brugman en de observanten-beweging', in: *750 jaar minderbroeders in Nederland* (Utrecht 1978-1983). Binnenpandreeks nrs. 1, 4 en 7, 1, 91-102.
- Porteman, 1968
- Porteman, K., 'Van poeten en predikanten. Beschouwingen over het belang van de artes praedicandi voor het onderzoek van de middelnederlandse literatuur', in: *Liber alumnorum Prof. dr. E. Rombauts. Aangeboden ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag en zijn dertigjarig hoogleraarschap* (Leuven 1968). Werken op het gebied van de geschiedenis en de filologie, 5e reeks nr. 5, 79-94.
- Post, 1954
- Post, R.R., *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de reformatie, van ± 1500 tot ± 1580* (Utrecht/Antwerpen 1954).
- Post, 1957
- Post, R.R., *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen* (Utrecht/Antwerpen 1957).
- Rappard, van (ed.), 1880
- Rappard, F.A.L. van, 'De rekeningen van de kerkmeesters der Buurkerk te Utrecht in de 15e eeuw', *BMHG*, 3 (1880) 25-224.
- Rappard, van & Muller, 1911
- Rappard, F.A.L. van & S. Muller Fz. (eds.), *Verslagen van kerkvisitatien in het bisdom Utrecht uit de 16e eeuw* (Amsterdam 1911). WHG, 3e serie, nr. 29.
- Riemsdijk, van, 1882
- Riemsdijk, Th. H.F. van, *Geschiedenis van de kerspelkerk van St. Jacob te Utrecht* (Leiden 1882).
- Riemsdijk, van, 1888
- Riemsdijk, Th. H.F. van, *Bijdragen tot de geschiedenis van de kerspelkerk van St. Jacob te Utrecht* (Leiden 1888).
- Rijn, van, 1721
- R[ijn], H. v[an], *Oudheden en gestichten van Kennemerland, Amstelland, Noordholland, en Westvriesland [...]* (Leiden 1721).
- Robinson (ed.), 1979
- Robinson, F.N. (ed.), *The works of Geoffrey Chaucer* (Oxford/Melbourne/Cape Town 1979²).
- Roefs, 1949
- Roefs, Victor, 'Aantekeningen over het carmelietenklooster te Utrecht', *Carmel*, 2 (1949) 17-39.

- Ruitenbergh, 1979
 Ruitenbergh, G.M.W., 'Het Sint Bartholomeusgasthuis te Utrecht, 1367-1500', *JOU*, (1979) 8-53.
- Rutgers, 1970
 Rutgers, Carel Arnold, *Jan van Arkel, bisschop van Utrecht* (Groningen 1970).
- Schenkluhn, 1985
 Schenkluhn, Wolfgang, *Ordines studentes. Aspekte zur Kirchenarchitektur der Dominikaner und Franziskaner im 13. Jahrhundert* (Berlin 1985).
- Schoengen, 1941-1942
 Schoengen, Michael, *Monasticon Batavum* (Amsterdam 1941-1942).
- Scholten, 1990
 Scholten, Martha, *Het Heilig Kruisgasthuis te Utrecht 1408-1505* (scriptie middeleeuwse geschiedenis RU Utrecht, 1990).
- Séjourné, 1919-1921
 Séjourné, Paulus, *Ordinarius S. Martini Trajectensis* (Ultraiecti 1919-1921).
- Smits van Waesberghe, 1941-1942
 Smits van Waesberghe, M., 'De misverklaring van meester Simon van Venlo', *OGE*, 15 (1941) 228-261, 285-327; 16 (1942) 85-129.
- Storme, 1988
 Storme, H., 'Gedrukte preekboeken: een verwaarloosde bron voor de geschiedenis van godsdienst, mentaliteit en dagelijks leven', in: M. Cloet & F. Daelemans (eds.), *Godsdienst, mentaliteit en dagelijks leven. Religieuze geschiedenis in België sinds 1970* (Brussel 1988). Archief- en bibliotheekwezen in België, extranr. 35, 89-109.
- Strubbe & Voet, 1960
 Strubbe, E.I. & L. Voet, *De chronologie van de Middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden* (Antwerpen/Amsterdam 1960).
- Struick, 1971
 Struick, J.E.A.L., *Utrecht door de eeuwen heen* (Utrecht/Antwerpen 1971²).
- Taal, 1960
 Taal, Johannes, *De Goudse kloosters in de Middeleeuwen* (Hilversum 1960).
- Tenhaeff (ed.), 1946
 Tenhaeff, N.B. (ed.), *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht. Tweede deel, eerste stuk (rekeningen 1395-1480)* ('s-Gravenhage 1946). RGP, grote serie nr. 88.
- Tiele & Hulshof, 1887-1909
 [Tiele, P.A. & A. Hulshof], *Catalogus codicum manu scriptorum bibliothecae universitatis Rheno-Trajectinae* (Utrecht/Den Haag 1887-1909).
- Tongerloo, van, 1991
 Tongerloo, L. van, 'Bisdom en geestelijkheid', in: *UKS* (1991) 169-195.
- Tongerloo, 1992
 Tongerloo, L. van, 'Pastoors in veelvoud', in: *UED* (1992) 75-111.
- Troelstra, 1901
 Troelstra, Anne, *De toestand der catechese in Nederland gedurende de vóór-reformatorische eeuw* (Groningen 1901).
- Troelstra, 1903
 Troelstra, A., *Stof en methode der catechese in Nederland vóór de reformatie* (Groningen 1903).
- Velthuijsen, 1900
 Velthuijsen, B.P., 'De wederopleving van het katholicisme te Kampen', *AAU*, 26 (1900) 161-221.
- Verjans, 1940
 Verjans, Mattheus, 'Reinaert de Vos in minderbroedershabijt', *FL*, 23 (1940) 140-149.
- Verjans, 1952
 Verjans, Mattheus, 'Oude predikatie- en bedelparochies te Brussel en omliggende', *FGMN*, 7 (1952) 83-87.
- Visser, 1934
 Visser, W.J.A., 'Berichten over processien te Utrecht gehouden tusschen de jaren 1343-1573', *AAU*, 58 (1934) 209-219.
- Vooy, 1910
 Vooy, C.G.N. de, 'De dialoog van meester Eggaert en de onbekende leek', *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, NS 7 (1910) 166-226.
- Vries, de, 1899
 Vries, Tiemen de, *Overheid en zondagsviering* (Leiden 1899).
- Vroom, 1981
 Vroom, W.H., *De financiering van de kathedraalbouw in de Middeleeuwen, in het bijzonder van de dom van Utrecht* (Maarssen 1981).
- Wagenaar, 1911
 Wagenaar, C.W., 'De preekstoel van de Buurkerk', *Jaarboekje voor de Nederduitse Hervormde Gemeente te Utrecht*, 19 (1911) 117-122.
- Walvis, 1713
 W[alvis], J[gnatius], *Beschryving der stad Gouda - - -* (Gouda [1713]).
- Weijling, 1951
 Weijling, J.F.A.N., 'Bijdrage tot de geschiedenis van de wijbisschoppen van Utrecht', *AAU*, 70 (1951) 1-347.

Wenzel, 1984

Wenzel, Siegfried, 'Medieval sermons and the study of literature', in: Piero Boitani & Anna Torti (eds.), *Medieval and pseudo-medieval literature. The J.A.W. Bennett Memorial Lectures, Perugia, 1982-1983* (Tübingen/Cambridge 1984). Tübinger Beiträge zur Anglistik 6.

Wessels (ed.), 1932

Wessels, Gabriel (ed.), 'Batavia desolata carmelitana', *Analecta ordinis carmelitarum* 8 (1932) 368-584.

Wiarda, 1858

Wiarda, Jan, *Huibert Duifhuis, de prediker van St. Jacob* (Amsterdam 1858).

Wolfs, 1973

Wolfs, S.P., *Studies over Noordnederlandse dominicanen in de Middeleeuwen* (Assen 1973). Van Gorcum's Historische Bibliotheek 91.

Wolfs, 1984

Wolfs, S.P., *Middeleeuwse dominicanenkloosters in Nederland. Bijdrage tot een monasticon* (Assen 1984).

Zieleman, 1978

Zieleman, G.C., *Middel nederlandse epistel- en evangeliepreken* (Leiden 1978). Kerkhistorische bijdragen 8.

Noten

- 1 Dit artikel is voor een belangrijk deel gebaseerd op mijn doctoraalscriptie (Pegel, 1991). Wat betreft de prediking in Utrecht is het notenapparaat zo adequaat en volledig mogelijk gehouden, maar voor het overige is regelmatig naar deze scriptie (voor de beschikbaarheid, zie: Pegel, 1992, n. 1) verwezen. Voor de totstandkoming van deze scriptie en daarmee van dit artikel ben ik dank verschuldigd aan Louise van Tongerloo voor haar begeleiding en de vele verwijzingen die zij mij gaf.
- 2 Menache, 1990.
- 3 'Op een onrechtstreekse manier komen denkbeelden, argumenten en gedragingen van gewone mensen aan bod, in de mate dat ze door predikanten worden aangeklaagd, weerlegd of afgekeurd.' Storme, 1988, 108. Over de prediking als hulpmiddel in de bestrijding en de verspreiding van reformatisch gedachtegoed, zie: Pegel, 1992.
- 4 Wenzel, 1984; Porteman, 1968; Owst, 1966. Wat betreft de schriftcultuur, een actueel en geliefd onderwerp voor historisch letterkundigen, wordt ook meer en meer het belang van de preek onderkend: zie het werk van Mertens, genoemd in noot 8.
- 5 Belangrijk pionierswerk inzake de oorspronkelijk middelnederlandse sermoenen is verricht door de medio-neerlandicus Zielemans (1978), maar voor de prediking zelf zijn we aangewezen op de verspreide mededelingen in kerkhistorische handboeken (Post, 1954; idem, 1957; Moll, 1864-1871; Axters, 1950-1960; belangrijk is verder nog steeds: Wiarda, 1858). Voor een overzicht van recente publicaties over middelnederlandse sermoenen, zie: Pegel, 1991-1992.
- 6 Omdat van hun hand een onoverzienbare hoeveelheid (model-)preken bewaard gebleven is.
- 7 Pegel, 1991, 64-74. De leken waarvoor de broeders van het gemene leven en de reguliere kanunniken hun collaties hielden, lijken eerder gezocht te moeten worden onder de bewoonders van semi-religieuze vrouwengemeenschappen, de scholieren over wie de broeders de zielzorg uitoefenden, en de lekebroeders in de kloosters. De wekelijkse collatie 'pro communi populo' in het Goudse fraterhuis kan zelfs een zekere mate van uitzonderlijkheid niet worden ontzegd: Lem, 1991.
- 8 Over het 'collacien' bij de moderne devoten kunnen we nu reeds verwijzen naar de lezing over dit onderwerp door Dr. Th. Mertens, welke binnenkort gepubliceerd zal worden in de bundel van het in juni te Münster gehouden congres «Der Codex im Gebrauch». Ik dank hem op deze plaats dat hij mij reeds in een vroeg stadium van zijn tekst kennis liet nemen.
- 9 Pegel, 1991, 139-147.
- 10 Over het door middeleeuwen en moderne wetenschappers gemaakte onderscheid tussen preekvormen en -typen, zie: Zielemans, 1978, 1-48 en de aldaar genoemde literatuur; cf. Pegel, 1991, 6-14.
- 11 Nolet & Boeren, 1951, 109 n. 2.
- 12 Ook belangrijk waren het vasten en het vieren van de kerkelijke feestdagen, terwijl het respecteren van interdict en excommunicatie, en het opbrengen van de tienden de geboden tot het magische getal zeven aanvulden; Troelstra, 1903, 303-309. De in Utrecht te vieren 60 feest- en heiligendagen werden in 1346 door bisschop Jan van Arkel ten behoeve van de cureiten vastgesteld: Joosting & Muller (eds.), 1906-1924, V, 113-114; cf. Séjourné (ed.), 1919-1921, 60-76.
- 13 Berg, van den, 1914, 124-125. Dat leken aangeraden werd ook het zingen van de getijden bij te wonen, is curieus. Het lijkt in de 15e en 16e eeuw vrij normaal te zijn geweest dat ook in parochiekerken het officie werd gebeden of gezongen; soms alleen op hoogtijdagen, soms op alle zon- en feestdagen, soms zelfs elke dag. Soms alleen de vespers en metten, soms alle getijden. Dat aanwezigheid van leken niet alleen toegelaten, maar ook geprefereerd werd, blijkt uit dergelijke richtlijnen voor leken. Wat betreft de volksprediking in de kloosters kunnen we opmerken dat pastoors alleen de prediking toelieten tussen 12 en 2 uur, nadat het sermoen in de parochiekerk afgelopen was en vóór aldaar de vespers werden gezongen. Over het zingen van de getijden door 'imitatiekapittels' van vicarissen en pastoors in parochiekerken, zie: Post, 1954, 365-376, met name 375.
- 14 Uitvoeriger in: Pegel, 1991, vi-viii en xi-xii; Pegel, 1992, 114-116.
- 15 Voor de geregelde zon- en feestdagprediking is gebruik gemaakt van taakomschrijvingen van kerkpersoneel, misfundaties en ordonnanties van broederschappen. Zie de bronnenlijst en beneden, n. 19.
- 16 Over de Utrechtse bedelordenkloosters, zie: Schoengen, 1941; Evertse, 1984; Heel, van, 1942; Wolfs, 1984, 243-278; Hoogland, 1880-1881; Roefs, 1949; Wessels (ed.), 1932, 507-554. M.b.t. de augustijnse heremieten moet opgemerkt worden, dat we alleen aanwijzingen voor de aanwezigheid van een terminarius (uit het Dordtse klooster?) in Utrecht hebben aangetroffen in de 16e eeuw: Pegel, 1992, 126 n. 90, 128 n. 109; Dordt, 1838-1848, II, 34; GAU, SA I: 13, 1572 f.1v.

- 17 Séjourné (ed.), 1919-1921; Muller Fz. (ed.), 1895; Heeringa (ed.), 1926-1932, II; Tenhaeff (ed.), 1946; Alberts et al. (eds.), 1969.
- 18 Dодt, 1838-1848, II, 195-248, V, 55-119, 177-218; Muller Fz., 1883-1885, I; Asch van Wijck, van, 1853. Voor de archiefstukken, zie de bronnenlijst.
- 19 Muller Fz., 1900, 196-261; Vroom, 1981, 344-352, 482-485; Riemsdijk, van, 1882; idem, 1888; Jonge van Ellemeet, de, 1939; Joosting & Muller (eds.), 1906-1924, I, 255-256; II, 25-26 en 355-384. Voor de Jacobi zijn verder van belang de *Rekeningen en bouwstoffen* van Van Riemsdijk, in manuscript aanwezig in het Utrechtse gemeentearchief (collectie historisch werkmateriaal, inv. nrs. 379-384). Deze omhelzen transscripties van archiefstukken van zeer uiteenlopende aard betreffende de geschiedenis van deze kerk, en waren - althans voor mij - zeer nuttig, vanwege het feit dat de eerste band van de kerkmeestersrekeningen (1383-1424) niet raadpleegbaar was vanwege de slechte staat waarin deze verkeerde.
- 20 Post, 1954, 425. Cf. Troelstra, 1901, 72-73.
- 21 'Die priesterorde hoort toe dat heylighe lichaam te consacreren, ende biechte te horen ende te prediken', aldus bijvoorbeeld de *Spiegel des kersten gheloefts*, geciteerd in: Troelstra, 1901, 69.
- 22 Over de parochiale prediking als catechiserende prediking, zie: D'Avray, 1985, 82-88; Pegel, 1991, 35-43.
- 23 Mulders, 1943, 77 noot 2.
- 24 Ibidem, 47-48, 76-81, 85-87.
- 25 Ibidem, 81-85.
- 26 Over de pastoorsbenoeming, zie verder: Moll, 1864-1871, II i, 326-334; Nolet & Boeren, 1951, 323-327; Post, 1957, I, 316-317.
- 27 Ook het canoniek recht vereiste geen toetsing bij de (pastoors-) installatie, maar alleen bij de priesterwijding: Post, 1957, I, 316-317, II, 39-40, 280-281; Tongerloo, van, 1991, 179-181.
- 28 De Utrechtse pastoors moesten in ieder geval bekend zijn met de in het diocees te vieren feestdagen (zie boven n. 12), en in staat de sacramenten en de catechetische leerstukken uit te leggen: Joosting & Muller (eds.), 1906-1924, V, 72 en 78; cf. Tongerloo, van, 1991, 180.
- 29 Muller Fz., 1900, 196-234. Over de geboden- en gebedenborden, zie: Rappard, van (ed.), 1880, 184 en 195; Dодt, 1838-1848, VI, 328; GAU, BA II: 706-3, 1505 f. 3r.
- 30 Wagenaar, 1911, 118; Rappard, van (ed.), 1880, 133, 155-156, 164 en 167; GAU, BA II: 423, c. 1421 f. 3v, 1462/63 f. 14r, 1500/01 f. 10r; BA II: 706-1, 1441/42 f. 5v, 1479/80 f. 7v.
- 31 Aan de effectiviteit van deze maatregel mag worden getwijfeld: in 1565 droeg aartsbisschop Frederik Schenk van Toutenburg de pastoors en de bedelmonniken op in hun preken de parochianen te vermanen over het geslenter, het gepraat en gezwets, de vechtpartijen en de 'convivia' tijdens de kerkdiensten: Berg, van den, 1914, 55; Rappard, van & Muller (eds.), 1911, 4-5. In hetzelfde jaar verbood de stedelijke overheid dergelijk wangedrag tijdens officie, mis of preek: Pegel, 1992, n. 28.
- 32 Riemsdijk, van, 1882, 91-92; Muller Fz., 1900, 212; Rappard, van (ed.), 1880, 160 en 166. In de Jacobijkerk was de aanwezigheid van vaste banken zelfs verboden (Muller Fz., 1900, 211), net zoals overigens in de minderbroederkerk (Dодt, 1838-1848, V, 186; Heel, van, 1942, 41). Voor de meer kapitaalcrachtigen werden uitzonderingen gemaakt: de Buurkerk verkocht in 1393 zeven zitplaatsen 'an die zuetside van der kerc bi den predicstoel', voor 23 gelderse guldens per stoel; GAU, SA I: 586, p. 43. Ook de Utrechtse raad bemoeide zich met het interieur van de kerken: Muller Fz. (ed.), 1883-1885, I, 220; Dодt, 1838-1848, V, 178-179, 183; SA I: 13-2, 1412 f. 82v.
- 33 Aldus de *Expositie opt poter noster*, geciteerd in: Troelstra, 1901, 139.
- 34 Vooy, de, 1910, 191 en 200-201. De dialoog is een warm pleidooi voor lekenvroomheid en verdedigt het spreken - in geschikt gezelschap - over religieuze zaken door leken; ibidem, 175: 'Mer als si [goetwilleghen leken] quamen voer goede oetmoedeghe gheestelike menschen, soe moghen sy oft mochten sy *wilike collaciën van hemelschen saken*.' (mijn cursiv.). Opmerkelijk is daarenboven dat de leek in de dialoog duidelijk laat zien zijn kennis van religieuze zaken te hebben opgedaan tijdens het aanhoren van prediking: regelmatig spreekt hij over en reageert op aspecten (vervolg van begijnen, Mariaverering e.d.) die hem tijdens een of ander sermoeen ter ore zijn gekomen: ibidem, 189, 196-197, 199-201.
- 35 Epiney-Burgard, 1970, 183.
- 36 Kühler, 1907, 59 n. 3 en 69; naar: Pohl (ed.), 1902-1922, VII, 337-338.
- 37 Dодt, 1838-1848, V, 207; GAU, SA I: 16, 1498 f. 12r.
- 38 Owst, 1965, 181.
- 39 Berg, van den, 1914, 58.
- 40 Langenberg, 1902, 86-88. Er hebben overigens meer van dergelijke richtlijnen voor leken bestaan, vaak in combinatie met misverklaringen: Smits van Waesberghe, 1941-1942, 241.
- 41 Ook de beneden (n. 168) ter sprake komende afkondiging in de kerk tijdens of na de preek, het kerkgebed, wijst op die geregelde prediking. Om het tot kerkelijke zaken te beperken: pastoors kondigden in de preek de namen af van hen die door de kerk geëxcommuniceerd waren (Nolet & Boeren, 1951, 335), maakten aanstellingen van geestelijken bekend (GAU, BA II: 1261), baden voor de overledenen (beneden n. 42 en 109), maakten bekend voor welke zonden alleen de bisschop absolutie kon schenken (Joosting & Muller (eds.), 1906-1924, V, 67 en 107), wezen op het gevaar van bijgeloof (Post, 1957, I, 269), legden synodebepalingen uit (beneden n. 131, cf. n. 28), kondigden aflaten aan (beneden n. 68), maakten voorgenomen huwelijken bekend, etc.
- 42 Graft, van de, 1926, 89; Pegel, 1992, 117-119; Riemsdijk, van, 1882, 135, 252, 258 en 299-300.
- 43 Pegel, 1991, 33-35.
- 44 Jongerius, 1989, 27.
- 45 Ibidem, 18.
- 46 Overvoorde & Joosting, 1896/97, II, 387; Bergh-Hoogterp, van den, 1990, I, 79.

- 47 De financiering van beide gevallen is dus niet verantwoord in de kerkmeestersrekeningen, omdat het hier de beloning van de pastoors betrof, zonder dat de kerkmeesters als curatoren optraden. Overigens zijn in de registerboeken van de Buurkerk dergelijke preekfondaties niet aangetroffen: GAU, SA I: 32, ff. 83-96; SA I: 586; BA II: 3.
- 48 Riemsdijk, van, 1888, 39-40. Deze (gasthuis?) kapel wordt nergens vermeld in: Leur, de & van Klaveren Pz., 1918. Er stond echter een Corneliskapel in de noordwesthoek van de stad bij het Paardeveld, blijkens een midden- vijftiende eeuwse muurschildering in de Jacobikerk; zie de afbeelding in: Struick, 1971, 59. Daarenboven is er op een plattegrond uit 1560 een Cornelisgasthuis ingetekend op bijna dezelfde plaats, maar buiten de singel en stadsmuur: ibidem, 56. Stond de kapel tóch buiten de stadsmuur? In de rekeningen van 1462/63 lezen we: (GAU, BA II: 423, f. 8r) 'in sinte Cornelis cappelle op de singhel'.
- 49 GAU, BA II: 423 (c. 1404-1500/01), passim; GAU, BA II: 423x (1429/30), f. 11r. In de meeste gevallen werden de vier preken door vier verschillende personen gehouden en bovendien de missen door een vijfde persoon. De Corneliskapel had dus waarschijnlijk geen eigen kapelaan (of het moet degene geweest zijn die de missen celebreeerde); de diensten werden verzorgd door geestelijken uit de Jacobikerk. Daarenboven wisselen de namen bijna elk jaar. Het is mogelijk dat de kerkwijdingsdag op de feestdag van Sint Leonardus (6 november) viel, want in 1453/54 lezen we: 'heer peter onse cappelaen van dat // hi predicte op sinte lenaersdach' (f. 18r). De uitgaven voor de preken op kerkwijdingsdag en -avond worden overigens vanaf 1461/62 gestaakt voor de rest van de eeuw (de rekeningen uit de perioden 1463-66, 1467-69, 1470-91 en 1497-99 zijn evenwel verloren gegaan); alleen in 1494/95 wordt nog eens betaald voor het sermoeen 'opten kermisdach' (f. 12v). De predikanten kregen voor deze preken 'i mingele wijns': c. 1404/15, f. 23r.
- 50 GAU, BA II: 423, c. 1421 f. 8r-8v. De toevoegingen aan de vaak zwaar gehavende rekeningen van de Jacobikerk zijn voor mijn verantwoordelijkheid. De legende van Cornelius werd ook visueel uitgebeeld: 'Item van sinte cornelis legend te malen heb ic den meyster ghegheven derdenhalven rinssche gulden voer sijn loen'; GAU, BA II: 423x, 1490 f. 2r.
- 51 Scrubbe & Voet, 1960, 441: 'up Sente Annen avent, dat es Sente Jacobs ende Sente Cristofele dach, achter die noene'.
- 52 GAU, BA II: 423, c. 1460, f. 9v.
- 53 GAU, BA II: 423, 1461/62 f. 13v; de martelaar Jeroen is een typisch Utrechtse heilige: zijn naam werd algemeen gerubriceerd in Utrechtse kalenders. Zijn feestdag werd in 1429 door Zweder van Culemborg ingevoerd: Moll, 1864-1871, II iii, 252.
- 54 GAU, BA II: 423, 1462/63 f. 8r.
- 55 GAU, BA II: 423, 1495/96 f. 15r; cf. 1500/01, f. 11v.
- 56 Riemsdijk, van, 1882, 62.
- 57 GAU, BA II: 706-1, 1429/30 f. 6r, 1433/34 (niet gefolieerd) f. [5r], 1436/37 f. 6v, 1439/40 f. 9v.
- 58 Pastoors waren in deze jaren Jan Ram en Aernt Eliasz.
- 59 Dat was broeder Thomas van 1443/44 tot 1455/56, broeder Gherit van Leyen (dezelfde persoon als Gherit Oemkyn?) in 1445/46, broeder Hughe in 1458/59, broeder Reyner in 1465/66 en broeder Aelbert in 1473/74. N.B. een broeder Gerardus Oemken preekte in het cisterciënzerinnenklooster St. Servaas: J., 1901, 108.
- 60 Deze situatie - 18 sermoenen in de Vasten, de passiepreken, de preken op de Mariafeesten, de vier hoogtijden, en kerkwijdings- en patroondag - wijzigt zich nauwelijks; de specificatie is soms zeer uitvoerig, soms zeer beknopt. Een van de posten uit het jaar 1480/81 (f. 9r) is uitgegeven in: Dodt, 1838-1848, VI, 322; het genoemde jaar 1475/76 is echter onjuist. Zij nog opgemerkt dat, hoewel de overige preken met circa 2 cromstaarten per stuk worden beloofd, de passiepreken een zware opgave is: er wordt maar liefst rond de 20 cromstaarten voor betaald.
- 61 GAU, BA II: 706-2, 1481/82 f. 1r. Sinds 1492 werden deze preken niet meer gehouden; de 12 overige vastenpreken werden op elke woensdag- en vrijdagmorgen om 7 uur gehouden: 1499/1500 f. 8v.
- 62 Dodt, 1838-1848, VI, 326.
- 63 Dit zijn behalve voor de Nicolaïkerk geen belangrijke feesten, en zij komen niet voor op Jan van Arkel's lijst. Overigens lezen we in de rekeningen dat de preek op *Translatio Nicolai* 'na die vesper' wordt gehouden, en op kerkwijdingsdag 'nae den eeten': GAU, BA II: 706-2, 1499/1500, f. 9r, 1500/01 f. 5v. Ook weten we dat op kerkwijdingsavond een reliek ('heilichdom') werd getoond: 1445/46 f. 6r.
- 64 Daar moet evenwel bij opgemerkt worden, dat de broederschapsarchieven niet zijn onderzocht; de preken op de Mariafeesten zouden bijvoorbeeld door de Onze Lieve Vrouwebroederschap ter nood Gods verzorgd kunnen zijn. Waren de twee gulle gevers misschien broederschapleden/fundatoren? Wijst de opmerking 'nae den eeten' op een broederschapsmaaltijd?
- 65 Alleen van vicecureit Jan van Heerstraten en heer Peter is zeker dat zij aan de Nicolaïkerk verbonden geestelijken waren: Tongerloo, van, 1991, 184; Hofman, 1877-1879, 9, 13, 27, 31 en 39; GAU, BA II: 706-1, 1458/59 f. 6r. Over meester Hubert, zie: GAU, BA II: 706-2, 1492/93 f. 4v, 1494/95 f. 4r; cf. Jongerius, 1989, 27.
- 66 Pegel, 1992, 122.
- 67 De geringe rol die de reguliere geestelijken in de Jacobi- in vergelijking met de Nicolaïkerk speelden, evenals het feit dat er in de Jacobikerk geen sprake is van vasten- of passiepreken, kan erop wijzen dat ook de kerspellieden van de Jacobiparochie sneller geneigd waren op hoogtijdagen de prediking in kathedraal of kapittelkerken bij te wonen; de Jacobikerk lag ook dichterbij het Utrechts kerkenkruis dan de Nicolaïkerk.
- 68 Pegel, 1992, 118.
- 69 Scholten, 1990, 57.
- 70 Ruitenbergh, 1979, 42-43.
- 71 Veel uitgebreider in: Pegel, 1991, 75-107.
- 72 Wanneer in de vertelling van de deurwaarder uit de *Canterbury tales* een bedelmonnik bij de rijke boer Thomas komt bedelen, zegt hij: 'Nu help ons Thomas, omwille van Hem die de hel bevocht! Want anders moeten we onze boeken verkopen. En als men onze prediking moet ontberen, dan gaat heel de wereld ten onder.' ('Now help Thomas, for hym that harwed helle!')

For elles most we oure bookes selle. And if yow lakke oure predicacioun, thanne goth the world al to destruccioun.'; Robinson (ed.), 1979, 98.

- 73 De meer stichtelijke *exempla* over het voorbeeldig leven van kerk- en woestijnvaders, martelaren en heiligen zijn in ruimere mate bewaard gebleven dan hun humoristische soortgenoten, maar dat is eerder te wijten aan de vernietigende gestrengheid sinds de hervorming, dan aan een geringere verspreiding in de middeleeuwen (cf. Pegel, 1992, 117 n. 16). Toch bestond er reeds in de middeleeuwen verzet tegen het gebruik van de 'narratio jocosa', bijvoorbeeld bij Dante, *Paradiso*, Canto XXIX, 109-117: 'Christus zei niet tot de apostelen: "Gaaf en predikt onzin aan de wereld" [...] Maar de preken die men nu houdt, zitten vol geestigheden en fransen, en als de gelovigen maar flink lachen, dan zweld de predikant in zijn kap van ijdelheid. En dat is het enige dat men vraagt' [Non disse Cristo al suo primo convento: Andate e predicate al mondo ciance [...] Ora si va con motti e con iscede a predicare, e pur che ben si rida, gonfia il cappuccio, e più non si richiede.]. Vertaling van Frans van Doorn (Amsterdam, 1987).
- 74 Brugmans (ed.), 1904, 31. Over wat bewaard bleef, zie: Wolfs, 1984, 276.
- 75 Roefs, 1949, 26-27; Post, 1954, 499-500.
- 76 Meinsma, 1903, 91-92, 94, 96-97; Muller Fz., 1900, 224-225; Riemsdijk, van, 1882, 45; idem, 1888, 7, 16, 65; Pegel, 1992, 117 n. 12 en 13. Een notitie over de boekencollecties in de Utrechtse parochiekerken zal verschijnen in het *Maandblad Oud Utrecht*.
- 77 Tongerlo, van, 1992, 95; Pegel, 1992, 117 n. 12.
- 78 Hij was pastoor van 1429 tot 1473, blijkens de kerkmeestersrekeningen over die jaren (GAU, BA II: 706). Over dit handschrift, zie: Dijk, van, 1984, 82-84; Tiele & Hulshof, 1887-1909, I, 55-57, II, 22-23. Dit handschrift is typisch een handboek voor pastoors; het bevat o.m.: Geert Grote's *Sermo contra focaristas*, zijn *Protestacio*, zijn *Tractatus de locatione curae pastoralis*, zijn *Consilium de acceptatione curae ecclesiae*, Gerard van Vliederhoven's *Quatuor novissima*, preken van Aegidius van Assisi, Gregorius en Augustinus, de postillen van Nicolaas van Lyra, Jacobus de Cessolis' *Ludus scacorum moralisatus*, David van Augsburg's *Speculum monachorum*, delen uit Caesarius' *Dialogus miraculorum*, en werken als *Confessio fidei*, *Considerationes ad missam celebrandam*, *Speculum peccatorum*, en *De modo legendi horas canonicas*.
- 79 D'Avray, 1985, 25.
- 80 Bredero, 1987, 45. De dominicanen hebben zich bijvoorbeeld lang verzet tegen het vertalen van godsdienstige literatuur (w.o. prekenbundels) in de volkstalen: Axters, 1939, 157.
- 81 Over de relatie tussen stedelijk milieu en de aard van de prediking door de leden van de bedelorden, zie: D'Avray, 1985, 206-218.
- 82 Het utilitaire aspect (de ruime kerk als preekshuur en 'Grablegeort') was overigens niet de enige drijfveer achter de bedelordenarchitectuur (zie: Schenkluhn, 1985, 7, 31-33, 71, 231-233; Pegel, 1991, 47 n. 8), maar dat de bedelordekerk moest volstaan 'ad capiendos homines in predicationibus' was toch van groot belang: Axters, 1939, 151.
- 83 De Goudse franciscanen preeken wel op het kerkhof van de parochiekerk St. Jan: Walvis, 1713, II, 64. In Engeland zijn zelfs overdekte kansels bewaard gebleven, die voor dat doel op de kerkhoven (om die reden soms 'preaching yards' genoemd) werden gebouwd: Hinnebusch, 1951, 204 en afb. t.o. 192.
- 84 Uitzonderingen daargelaten; zo werd het de dominicaan en latere Utrechtse wijbisschop Judocus van Dale, *filius* van het Nijmeegse klooster, in 1480 toegestaan te werken in de aan het klooster van Zutphen behorende termijn van Deventer: Wolfs, 1984, 212 en 316.
- 85 Conflicten tussen bedelordenkloosters onderling over de vaststelling van de termijngelieden waren ook aan de orde van de dag (zie beneden, n. 154 en 157).
- 86 Wanneer in de *Canterbury tales* de waard de student uit Oxford uitnodigt zijn verhaal te houden, merkt hij op: 'Maar steek geen preek af, zoals de fraters doen tijdens de Vasten, om ons over oude zonden te laten treuren' ('But precheth nat, as freres doon in Lente, to make us for oure olde synnes wepe'); Robinson (ed.), 1979, p. 101, rr. 12-13).
- 87 Pegel, 1992, 129-130.
- 88 De eenvoudige, ongedwongen en in zekere zin anti-intellectuele sermoenen van dertiende-eeuwse franciscanen als Berthold van Regensburg en Anthonius van Padua werden later nauwelijks geëvenaard. Alleen de observanten - in de Nederlanden natuurlijk vooral vertegenwoordigd door Johannes Brugman - zoals Bernardino van Siena, vormen hierop een uitzondering: Pegel, 1991, 37 n. 86 en 49 n. 15.
- 89 Over deze observatiebewegingen die aan het einde van de 14e eeuw ingezet werden, zie: Post, 1957, II, 151-174.
- 90 Moll, 1857, 288-298, aldaar 298.
- 91 Uit 15e eeuws Kampen kennen we een overeenkomst die op initiatief van de stedelijke overheid werd gesloten: Velthuijsen, 1899-1900, aldaar (1900) 163-164. Cf. Taal, 1960, 99-100.
- 92 Pegel, 1991, 51-56 en passim; Verjans, 1952, 83-87.
- 93 Verjans, 1940, 140-149; Owst, 1965, 86 (afb.).
- 94 Evertse, 1984, 7-9, 16-17 en 48; Pegel, 1991, 155 n. 28.
- 95 Bv. GAU, BA II: 47-1, 1440/41 f. 20v; aangezien het misbrood niet door hen geleverd werd (Rappard, van (ed.), 1880, 84), bestaat de mogelijkheid dat zij betaald werden voor hun hulp tijdens de communie.
- 96 Zie echter beneden, noot 111.
- 97 GAU, BA II: 423, c. 1426 f. 5r, 1428/29 f. 22v, 1430/31 f. 16r, 1431/32 f. 17r, 1449/50 f. 22r, 1453/54 f. 22v, 1461/62 f. 15r, 1462/63 f. 8r. Cf. Pegel, 1991, 156-157.
- 98 GAU, BA II: 576. Een regest in: Wolfs, 1984, 272. De uitgaven voor deze missen zijn in de kerkmeestersrekeningen terug te vinden. De door Nynke Kanen rond 1460 gefundeerde preken in de Mariakapel werden, zoals we boven (n. 55) reeds zagen, gehouden door de parochiegeestelijkheid zelf. Voor de prediking in de kapel op het Ellendige Kerkhof hebben we geen aanwijzingen kunnen vinden.

- 99 GAU, BA II: 706-2, 1467/68 f. 8v en 6r. Het bedrag van de schenking komt precies overeen met de kosten voor de niet opgevoerde zes overige preken.
- 100 GAU, BA II: 706-2, 1485/86 f. 1485.7r. Voor de prediking tot 1467/68 komen de franciscanen in aanmerking, omdat zij incidenteel hielpen met mislezen (b.v. in 1455, f. 6r), terwijl voor de dominicanen hetzelfde geldt (b.v. in 1465, f. 9v). Dat er juist in dit jaar een wisseling van de wacht lijkt te hebben plaatsgevonden, maakt het echter aannemelijk dat de karmelieten tot 1468 de prediking uitvoerden. Utrecht herbergde immers een termijnhuis van Haarlemmer karmelieten, dat uiteindelijk overging in het nieuwe klooster (Roefs, 1949, 22). Mogelijk werd de prediking gestaakt als gevolg van deze stichting van het klooster in de Buurkerkparochie (pas in 1529 werd het klooster verplaatst naar de Nicolaïparochie) en de daarmee gepaard gaande opheffing van het termijnhuis, waarvan de ligging ons niet bekend is (Roefs, 1949, 19-20; het termijnhuis stond niet op de plaats waar het klooster opgericht werd en kan dus zeer wel in de Nicolaïparochie te vinden zijn geweest). Wat betreft het optreden van de karmelieten in preken en missen in de Nicolaïkerk vanaf 1486/87 kan worden opgemerkt dat deze wisseling juist plaatsvond in een periode dat de Utrechtse karmelietengemeenschap te kampen had met grote armoede, en dat met hulp van het stadsbestuur getracht werd het termijngedebiet uit te breiden (zie beneden, n. 157); mogelijk is dat voor de Nicolaïkerk een reden geweest (al dan niet op instigatie van het stadsbestuur) om sommige missen en de extra prediking aan de karmelieten te gunnen.
- 101 Walvis, 1713, II, 97-98; Taal, 1960, 9-10 en 100; Wolfs, 1984, 248-249.
- 102 Wessels (ed.), 1932, 537-540; Taal, 1960, 9 en 29-31. De Haarlemse karmeliet Gerlacus (van Harlesheim?), hoogst waarschijnlijk terminarius in Utrecht, werd tussen 1393 en 1423 door bisschop Frederik van Blankenheim toegestaan in de Utrechtse kerken te prediken en geld in te zamelen voor de reparatie van het termijnhuis: Roefs, 1949, 20.
- 103 Joosting & Muller (eds.), 1906-1924, V, 108. Vandaar ook dat de plaatsvervanger van de bisschop in geestelijke zaken, de vicaris-generaal in *spiritualibus* Johannes Martini, in 1493 verlof gaf aan de karmeliet Johannes Judocus 'ad predicandum populo verbum Dei': Heeringa (ed.), 1926-1932, II, 54.
- 104 Heel, van, 1947, I, 11-12.
- 105 Heel, van, 1941, 43-44; Dodt, 1838-1848, II, 294-296.
- 106 Overigens werden niet alleen de bedelordenkloosters door leken bezocht; met name in de vrouwenkloosters (waar bedelmonniken nogal eens aangesteld waren als paters, rectoren of biechtvaders) kwam het volk mis of preek bijwonen; zie b.v. beneden, n. 159, en: Bruinvis, 1893, 4.
- 107 Vergelijk echter beneden, n. 159.
- 108 RAU, Bissch.: 10, ff. 35r-36r (moderne foliëring). Een regest in: Muller Fz. e.a., 1917-1919, I, nr. 1596. Het stadsbestuur van Utrecht trad als bemiddelende partij op en een burgemeester en een raadslid waren getuigen bij de uitspraak.
- 109 Dodt, 1838-1848, I, 178; over de datering van deze ordonnantie, zie: Adrichem, van, 1931, 331.
- 110 Adrichem, van, 1931, 329.
- 111 Muller Fz., 1885/I, 131-132 en 137. Of deze zielenmissen in de Buur- dan wel in de minderbroederkerk opgedragen zouden worden, staat niet vermeld. Over de voetwassingsceremonie, zie: Moll, 1864-1871, II iii, 227.
- 112 Beide bepalingen in het verloren gegane cartularium (zie hierover: Evertse, 1984, 29-33) van de franciscanen, geciteerd in: Matthaeus, 1704, 249-250. De bepalingen in het testament van Wouter werden in 1358 door de stedelijke overheid bevestigd: GAU, BA II: 342.
- 113 GAU, BA II: 321.
- 114 Muller Fz., 1913, 55-57; Wolfs, 1984, 247-248; Roefs, 1949, 28.
- 115 Zie boven, n. 70.
- 116 Kalveen, van, 1990, 3.
- 117 Over de kapittels, zie: Hoven van Genderen, van den, 1991. Over de prediking in de kapittelkerken die niet voor de leken bestemd was, zie: Pegel, 1992, 124.
- 118 Zie boven, noot 17.
- 119 Séjourné (ed.), 1919-1921, 69 n. 5.
- 120 Ibidem, p. [3], [13]-[14] en [28]. De (wij-)bisschop preekte ook op Witte Donderdag na de reconciliatie van lieden die voorheen uit de kerk gestoten waren: ibidem, p. [26]. Cf. Muller Fz. (ed.), 1895, 57.
- 121 Séjourné (ed.), 1919-1921, [6] en [37], cf. 125 en 155.
- 122 Ibidem, 69. In de 16e eeuw was dat het geval: Pegel, 1991, 110.
- 123 In 1291, bij de aanstelling van Jan van Sierck, kon men een pauselijke aflaat van 40 dagen verdienen wanneer men de bisschop hoorde preken of zelfs maar een preek aanhoorde in zijn bijzijn: Tongerloo, van, 1991, 176. Daarentegen stond Jan van Arkel bekend als een 'vir potens in opere et sermone': Rutgers, 1970, 246.
- 124 Dodt, 1838-1848, V, 55 (1385). Ook wanneer er in de Dom aflaten te verdienen vielen, nam de raad maatregelen om 'al onruste ofte onredelic dranc' in de kerk te voorkomen: GAU, SA I: 16-2, 1396 f. 17r en 18r; Dodt, 1838-1848, V, 64.
- 125 Tenhaeff (ed.), 1946, 161 (1413, lector van de dominicanen), 410 (1466, Goswinus Hex o. carm.) en 490 (1473, Jan van Houdaen o.p.); Alberts e.a. (eds.), 1969, 239 (Thomas van Dordrecht o.p.). Cf. Weijling, 1951, 241; Wolfs, 1984, 253.
- 126 Alberts e.a. (eds.), 1969, 239 (1485, Thomas van Dordrecht o.p.; 1487, lector van de dominicanen); cf. Wolfs, 1984, 252.
- 127 In de *Ordinarius* is van de passieprek geen sprake; wel lezen we dat de leken na de voltooiing van het officie de kerk moesten verlaten: Séjourné (ed.), 1919-1921, [26]. Cf. Moll, 1864-1871, II iii, 228.
- 128 Tenhaeff (ed.), 1946, 446 (Jan van Riet o. carm.). Overigens werd de passieprek in de St. Jan zeker door leken bijgewoond, maar dat kan veroorzaakt zijn door het feit dat deze preek gefundeerd was door Dirk van Wassenaar, een proost van deze kapittelkerk: Dodt, 1838-1848, III, 179. De uitgaven voor deze preek zijn in de 15e eeuwse fabrieksrekeningen terug te vinden, b.v.: RAU, St. Jan: 162-6, 1480/81 f. 215v (Jan van Riet o. carm.); cf. Pegel, 1991, 116 n. 39.

- 129 Séjourné (ed.), 1919-1921, [30]; Muller Fz. (ed.), 1895, 56. De aanwezige leken waren meestal 'comites', al kon de bisschop ook andere leken 'bonae conversationis' toelaten: Nolet & Boeren, 1951, 16.
- 130 Pegel, 1991, 114 n. 28.
- 131 Joosting & Muller (eds.), 1906-1924, V, 68.
- 132 Het geschetste beeld van de volksprediking in de overige kapittelkerken in de 16e eeuw lijkt deze stand van zaken te bevestigen, al is er mogelijk sprake geweest van een toename van het aantal volkspreken in de tijd: Pegel, 1992, 124-126.
- 133 Na afloop van een processie werd vaak gepreikt, waarschijnlijk mede om het doel van de processie uit te leggen: Post, 1954, 398; Pegel, 1991, 26-27, 54, 56; Pegel, 1992, 125. Overigens kwam het preken tijdens reliëkentoningingen op hoogtijdagen ook voor in parochiekerken; zie boven n. 63; Post, 1957, II, 47.
- 134 Visser, 1934, 215.
- 135 Mogelijk waren de parochianen van de Buurkerk nog het meest frequent in de kapittelkerken te vinden; misschien dat de nabijheid van vijf kapittelkerken, waarin de kerkelijke hoogtijdagen met luister werden gevierd, én waar tijdens de preek met een lekenpubliek rekening gehouden werd, het gemis aan extra prediking en aan kanselovertredens van bedelmonniken kan verklaren. Cf. boven n. 67, en: Pegel, 1992, 134.
- 136 In hoeverre de andere plaatsvervanger in geestelijke zaken, de vicaris-generaal in *spiritualibus*, zich met de prediking bezighield is niet bekend; in de door mij bestudeerde bronnen is hij niet als predikant aangetroffen. Hij lijkt er veel op dat deze vicaris-generaal toch vooral de organisatorisch-bestuurlijke kant op zich nam (hij was, als chef van de officiaal, belast met de bisschoppelijke rechtspraak en gaf bv. preektoestemming, zie boven n. 103 en n. 108), terwijl de vicaris-generaal in *pontificalibus*, zoals de wijbisschop wel genoemd werd, zich meer met de praktische uitvoering van de geestelijke taken bezighield; cf. Tongerlo, van, 1991, 175-176; Post, 1957, I, 310, 313; II, 29-31.
- 137 Joosting & Muller (eds.), 1906-1924, IV, 276; cf. Weijling, 1951, 59.
- 138 GAU, BA II: 47-3, 1454/55 f. 28v. Cf. Weijling, 1951, 229-239; Wolfs, 1984, 257-258.
- 139 Hij is bekend als auteur van het middelnederlandse sermoeu *Van der godliker gracen*, van Latijnse preekbundels en van een *ars praedicandi*; Weijling, 1951, 241; Wessels (ed.), 1932, 463; Lievens, 1963-1964.
- 140 Zie boven, noot 125; RAU, St. Pieter: 191-2, 1464/65 (ongefolieerd); cf. Pegel, 1991, 119 n. 52.
- 141 Weijling, 1951, 81 en 252-253; zie ook boven n. 128, en beneden n. 151; Tenhaeff, 1946, 562.
- 142 Hofman, 1892, 152; cf. Weijling, 1951, 73, 276-277.
- 143 Pegel, 1992, 129.
- 144 Alleen de franciscaanse observanten werden door de wereldlijke macht geholpen bij de stichting van hun vijftien nieuwe kloosters in de Nederlanden; zij waren immers de enige kloosterlingen die in hun levensbehoeften voorzagen uitsluitend door bedelen. Bij alle andere orden betekende de stichting van nieuwe kloosters een toename van goederen in de dode hand, iets waar de wereldlijke overheden een broertje dood aan hadden (zie: Post, 1957, II, 69, 153, 166, 171-173; beneden, n. 165).
- 145 Zie b.v.: Heel, van, 1943-1945, aldaar (1944/45) 86-87, 136; Pollmann, 1978, 94. In de 16e eeuw heette het dat 'een schonen corff met goede volsingende vogelen' versierd diende te zijn.
- 146 Rijn, van, 1721, II, 172. Een belangrijke beweegreden voor de stedelijke overheid was - naast bestrijding van sociale onrust - ook het tegengaan van nieuwe kloosterstichtingen. Zie verder: Moll, 1854, 129-139; Hombergh, van den, 1986, 114-115.
- 147 In deze Stichtse Burgeroorlog stonden aan de ene zijde de Kabeljauwen die de centralistische macht van de Bourgondiërs ondersteunden, aan de andere zijde het particularisme van de Hoeken wat in tijden van regeringscrises (1477, 1482) bij de Bourgondiërs weer opleefde in Holland, Zeeland en het Neder- en Oversticht.
- 148 Wolfs, 1973, 125; Evertse, 1984, 91-96.
- 149 Pegel, 1992, 126 en 128; Schoengen, 1941, I, 181. De observantie in het termijnhuis van Utrechtse franciscanen te Gouda in 1439, werd doorgevoerd met behulp van de magistraat aldaar: Hombergh, van den, 1986, 106-109; Taal, 1960, 9, 29-33, 94.
- 150 Roefs, 1949, 22; Wessels (ed.), 1932, 464.
- 151 Roefs, 1949, 23 n. 1.
- 152 Hoven van Genderen, van den, 1991, 219.
- 153 Evertse, 1984, 97-104; Wolfs, 1984, 253-254; Muller Fz., 1883-1885, I, 83; en verder b.v.: GAU, SA I: 1461/62 ff. 4v, 44v-45r; 1462/63 ff. 4v, 7v, 54r, 55v; 1463/64 ff. 3r, 9r, 53r-54r, etc. Cf. Muller Fz., 1883-1885, I, 196: twee afgevaardigden van de raad gingen vanaf 1387 de stad rond om te 'bidden [bedelen] ter Minrebroederen ende ter Jacopinen behoef'.
- 154 Vanaf 1419 heerste Jan van Beieren over Holland en Zeeland, en sinds 1423 was Arnold van Egmond landsheer van Gelre; beiden waren Kabeljauwse edelen.
- 155 Een verbond van dien aard werd in mei 1424 afgesloten, terwijl de stad zich in maart 1425 voor Rudolf uitsprak, in navolging van de machthebbers in het Oversticht: Post, 1957, II, 6-8.
- 156 Dodt, 1838-1848, II, 217-218.
- 157 Roefs, 1949, 24-26.
- 158 Wolfs, 1984, 253-254, 257.
- 159 Muller Fz., 1883-1885, I, 380. Het land lag evenwel onder interdict, vanwege de weigering van vele kerken om bij te dragen aan de afkoopsom voor bisschop-elect Walraven van Meurs, maar dat zou geen praktische consequenties gehad hebben: Post, 1957, II, 17. Of wilde de raad toegang hebben tot het klooster om te controleren of de economische belangen van de gilden niet werden geschaad? Cf. beneden n. 165; Heel, van, 1939, 61.
- 160 Berg, van den, 1914, 26-31, 180-181. Over het vaak ambivalente beleid van de wereldlijke overheden betreffende het arbeidsverbod op omstreeks honderd zon- en feestdagen per jaar, zie: Vries, de, 1899, 187-188. Het arbeidsverbod op zon- en feestdagen werd vaak door de gilden zelf geregeld; over Utrecht, zie: Overvoorde & Joosting, 1896-1897, I, cxlv-clix, 25; II, 73, 234, 246, 327.

- 161 Dodt, 1838-1848, V, 87-88; cf. Berents, 1976, 119. Om de kerkmeesters conscientieus op de overtredingen te laten toezien, werd de helft van de opbrengst aan boeten bestemd voor 'tymeringhe' van de parochiekerken. Het besluit werd in 1429 nog eens herhaald: Riemsdijk, van, 1882, 83-84.
- 162 Gelderen, van, 1980, 33. Boven zagen we reeds dat - naast vele andere reguliere en seculiere geestelijken - de dominicanen ook de stad verlaten hadden omdat zij hun diensten niet meer konden uitvoeren (n. 158). Mogelijk hebben de franciscanen zich niet gestoord aan het interdict (zij hadden sinds 1122 het recht onder voorwaarden hun godsdienst oefeningen achter gesloten deuren voort te zetten: Heel, van, 1937, 394; cf. Wolfs, 1984, 252) en zijn zij in de stad gebleven: Boer, de, 1958.
- 163 M.u.v. het boven in noot 108 genoemde optreden van de magistraat als bemiddelaar en getuige in het conflict tussen Utrechtse bedelordenkloosters en parochiekerken.
- 164 Zelfs de rechtspraak van de kapittels binnen hun eigen immuniteiten werd hun ontnomen: Berents, 1976, 14, 108, 113; Muller Fz., 1885/II, 222-223, 304-305; cf. GAU, SA I: 549.
- 165 Muller Fz., 1883-1885, I, 229, 313, 362-363; GAU, SA I: 13-1, 1407 f. 103r.
- 166 Zie boven, de noten 31, 37, 124, en 160; Berents, 1976, 86-87, 118-119, cf. 109. Op St. Maarten's Schuddekorfsdag (4 juli) deelde de raad brood of geld uit aan de armen 'voer alle plighen de der stat ghefallen moeghen': Muller Fz., 1883-1885, I, 53.
- 167 Berents, 1976, 41, 50-51; Vroom, 1981, 350; Dodt, 1838-1848, V, 63 en 178-179; GAU, SA I: 13-1, 1404 f. 61v; SA I: 13-2, 1409 f. 14r.
- 168 Bekendmakingen van allerlei religieuze of profane aard kwamen ook in andere parochiekerken voor (het zgn. 'kerkgebod' of de 'kerkespraak'), en vonden plaats tijdens of na de preek: Muller Fz., 1900, 52, 221 en 224; Muller Fz., 1883-1885, I, 190, IV, 44; Muller Fz., 1885/II, 48, 240-241, 341-343; Pegel, 1992, 118-119.
- 169 GAU, SA I: 32, ff. 74v-79r (oude foliëring).
- 170 Dodt, 1838-1848, V, 180 en 183; GAU, SA I: 13-1, 1404 f. 42v; SA I: 13-2, 1409 f. 15v, 1413 f. 107r; SA I: 16-1, 1390 f. 170v en 204v; Weijling, 1951, 200. Zie ook boven n. 32.
- 171 Muller Fz., 1883-1885, I, 21, 23-24, 199, 398-399; GAU, SA I: 16-1, 1389 f. 138v.
- 172 GAU, SA I: 16-1, 1386 f. 42v; SA I: 16-2, 1396, f. 17r; cf. SA I: 626, 1463/64 f. 35r.
- 173 GAU, SA I: 626, 1462/63 f. 10r.

Het Schouwtoneel kiest Utrecht als thuishaven, 1920-1933

R. van Gaal

In 1919 richtten Jan Musch en Adriaan van der Horst 'Het Schouwtoneel' op. Dit toneelgezelschap wilde vaste bespeler worden van de Amsterdamse Stadsschouwburg. Maar de hoofdstedelijke gemeenteraad gaf de voorkeur aan de troep van Willem Royaards.

Rob van Gaal, in 1954 geboren in Utrecht, studeerde Theaterwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam tot 1985. In 1986 werd hij universitair docent aan het Instituut voor Theaterwetenschap van diezelfde universiteit. Hij schreef onder andere *Een Bolwerk voor de Muzen, 50 jaar Stadsschouwburg Utrecht 1941-1991, Utrecht 1991*.

Musch en Van der Horst weken toen uit naar de schouwburg in Utrecht die zij van 1919 tot het faillissement van het gezelschap in 1933 hebben gepacht.

De gemeente Utrecht wilde aan het theaterbedrijf verdienen. Daarom

werd Het Schouwtoneel niet gesubsidieerd, ondanks de druk die de gemeentebestuurders van Amsterdam, Den Haag en Rotterdam uitoefenden op de Utrechtse vroede vaderen. Utrecht wilde blijkbaar voor een dubbeltje op de eerste rang zitten.

Toch hield het gezelschap het lang vol, vooral door rekening te houden met 'de smaak van het publiek'. Maar tijdens de crisis van de jaren dertig bleef het publiek weg, wat het gezelschap ook probeerde.

Faillissement was onvermijdelijk.

Vele Nederlandse toneelmakers hebben in de loop van de 20e eeuw voorgesteld in Utrecht een stadsgezelschap te beginnen, maar het is er nooit van gekomen. Daar lijkt nu verandering in te komen, want per 1 januari 1993 vestigt zich in Utrecht de PaardenKathedraal; een theatervoorziening speciaal bedoeld voor Midden-Nederland, en gesubsidieerd door het Rijk, de provincie en de stad Utrecht. Een kroon op het werk van Aram Adriaanse, die vanaf het midden van de jaren tachtig de onvruchtbaar lijkende Utrechtse theaterbodem heeft bewerkt en geschikt gemaakt voor een eigen, professioneel en door de overheden gesubsidieerde theatergroep. Eerst door middel van grootse lokatie-projecten, zoals bijvoorbeeld La Casa de Bernarda Alba in de voormalige glashandel Spliet op de Oudegracht, vervolgens als stafmedewerker van het margetheater Kikker, en tenslotte als artistiek leider van het Theater-Platform. Nu is het dan zover dat Adriaanse met financiële steun van de overheid een kern van regisseurs, acteurs en vormgevers om zich heen kan scharen, die jaarlijks een aantal produkties gaan maken.

Toch is de PaardenKathedraal niet het eerste echte Utrechtse gezelschap, want één keer eerder heeft zich hier een gesubsidieerd gezelschap gevestigd. Dat was in 1943, toen het 'Utrechtsch Toneelgezelschap De Ghesellen van den Spele', onder leiding van Adriaan Hooykaas, het 'huisgezelschap' werd van de stadsschouwburg¹. Het Departement voor Volksvoorlichting en Kunsten (DVK), het toenmalige ministerie voor onder andere culturele zaken, had Utrecht in 1942 al een paar keer laten weten dat men van rijkswege in deze stad een toneelgezelschap wenste. Zo was onder meer voorgesteld Jan C. de Vos jr., NSB-er en in de oorlog leider van het Gilde voor Theater en Dans, een gezelschap in de Domstad te laten formeren. De gemeente had deze signalen echter genegeerd.

In juli 1943 stuurde het DVK opnieuw een concreet voorstel naar de Stichtse bestuurders, daarbij duidelijk makend dat men niet langer genoeg zou nemen met een simpel stilzwijgen van de lokale overheid. Op het hoogste departementale niveau heerste namelijk de opvatting dat toneel nadrukkelijker ingezet moest worden voor de nationaal-socialistische propaganda, en om dit te bereiken zou er in iedere grote stad een vast gezelschap moeten komen. Ook Utrecht zou daaraan volledige medewerking moeten verlenen.

De nationaal-socialistische burgemeester C. van Ravenswaaij was het roerend eens met de plannen van het DVK. Aangezien hij - op grond van een verordening van de Rijkscommissaris voor het bezette Nederland - de taak van de gemeenteraad waarnam, kon hij naar eigen goeddunken handelen. Zelfs de Stadsschouwburg N.V., die zich tot dan toe had verzet tegen een vast gezelschap, was niet meer bij machte roet in het eten te gooien, want DVK had de burgemeester laten weten dat de schouwburg geen enkele stem had in deze kwestie - desnoods zou de accommodatie gevorderd worden.

Burgemeester en schouwburgbestuur hadden evenmin inspraak bij de keuze van de

artistiek leider, want het DVK had reeds gekozen, en wel voor Adriaan Hooykaas, wiens openluchtvoorstellingen in de Kloosterhof in de zomer van 1941 en 1942 veel instemming bij de nieuwe machthebbers hadden ge oogst. Andere gegadigden, zoals Jacques Bijleveld, Guus Oster en Ank van der Moer, werden niet eens door het Ministerie in overweging genomen. Het Utrechtsch Tooneelgezelschap De Ghesellen van den Spele kreeg uiteindelijk een garantiesubsidie toegezegd van zowel de rijksoverheid als de gemeente Utrecht.

De troep heeft slechts acht maanden bestaan. Van meet af aan was duidelijk dat Utrechtse de groep niet lustten, omdat het stempel van het DVK erop stond. Men ervoer het helemaal niet als een eigen, Utrechts gezelschap. De zalen bleven dan ook nagenoeg leeg bij de 21 voorstellingen die de troep in seizoen 1943-1944 heeft gegeven.

Grootmoedig verklaarde Hooykaas op 20 april 1944 op het Stadhuis dat hij geen prijs stelde op gemeentelijke subsidie. Toen was echter allang duidelijk dat zijn dagen in Utrecht geteld waren. Niemand had nog vertrouwen in het gezelschap; Hooykaas' troep verdween al even schlemielig van het toneel als hij gekomen was, en zonder ooit echt een cent te hebben ontvangen van de gemeente.

De Ghesellen van den Spele vormde dus een omstreden uitzondering op de regel dat Utrecht nog nooit een eigen stadsgezelschap heeft gehad. Niet iedereen vond dat overigens een gemis. Vele bestuurders en toneelliefhebbers zagen het zelfs als een groot voordeel voor de vierde stad van Nederland. De Utrechtse neerlandicus W. van Beusekom verwoordde het in *Leer mij ze kennen ... de Stichtenaren* als volgt: 'Door de centrale ligging van de hoofdstad en door het feit dat Utrecht geen eigen toneelgezelschap herbergt, kan men spreken van een benijdenswaardige toestand op het gebied van het toneel: in grote afwisseling worden er alle belangrijke stukken van het klassieke en moderne repertoire opgevoerd'².

De auteur gaf met deze woorden een treffende karakteristiek van het Stichtse theaterleven, namelijk dat men vooral leefde van het geïmporteerde toneel. Gemeentebestuurders en schouwburgdirecties hoefden zich tot ver in de jaren zeventig eigenlijk nooit zorgen te maken over de programmering van de schouwburg. Door de relatief vroege ontsluiting van de Domstad en de gunstige ligging ten opzichte van Den Haag en Amsterdam - waar de belangrijkste gezelschappen gevestigd waren - kon men vanaf het eind van de 19e eeuw de belangrijkste toneelproducties in Utrecht zien. Gezelschappen kwamen zelfs graag naar Utrecht³. Lokale bestuurders voelden dan ook niet de noodzaak om een eigen gezelschap te onderhouden.

Toch heeft Utrecht in deze eeuw bijna veertig jaar gefungeerd als thuishaven voor een toneelgezelschap: Het Schouwtoneel (1920 - 1933), Comedia (1946-1952) en Toneelgroep Centrum (1968-1985). Het is opvallend dat het telkens ging om bestaande gezelschappen die van buiten Utrecht kwamen; Utrecht 'plantte' als het

De voorgevel van de schouwburg op het Vredenburg in 1920. (Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, neg. C 24.773)

ware artistieke initiatieven, die ergens anders wortel hadden geschoten. De mate waarin de gemeente uiteindelijk de huisgezelschappen van de schouwburg steunde verschilde sterk per gezelschap, maar Utrecht is nimmer de enige subsidiënt geweest van één van deze groepen. Dat betekent dat deze gezelschappen meerdere thuishavens kenden. Daarmee ging uiteraard het typische of unieke van Utrecht voor een belangrijk deel verloren.

Nu is in Nederland eigenlijk nauwelijks sprake van stadsgezelschappen, zoals dat in de ons omringende landen gewoon is, omdat toneelgroepen hier niet over een eigen stadstheater kunnen beschikken, en omdat economische, of anderszins ideeële motieven de theatergroepen altijd hebben gedwongen met hun voorstellingen door het land te reizen. Beoordelen we de verbondenheid van een gezelschap met een stad echter aan de hand van het aantal daar uitgebrachte premières, het aantal voorstellingen dat er door het gezelschap gegeven werd, alsmede de invloed die dit had op de schouwburgprogrammering, en de publieke belangstelling, dan is Het Schouwtoneel naar verhouding het meest Utrechtse gezelschap dat er ooit geweest is. Het historisch belang voor Utrecht zit echter vooral in het feit dat Het Schouwtoneel gedurende dertien jaar pachter was van de schouwburg. Het gezelschap, dat daardoor toen als enige troep in Nederland beschikte over een eigen theatteruimte, heeft vanuit die positie een belangrijk stempel gedrukt op het Utrechtse theaterleven tijdens het interbellum.

Evenals andere gezelschappen vóór de Tweede Wereldoorlog leefde Het Schouwtoneel altijd op de rand van faillissement. Men was voor zijn bestaan overgeleverd aan de goedertierenheid van de lokale overheid en de smaak van het

publiek. Ondanks deze onzekerheden heeft de Utrechtse groep het hoofd veertien jaar boven water weten te houden. Geen geringe prestatie gezien het theaterklimaat waarin het gezelschap moest zien te overleven.

Utrecht overrompeld door ondernemerschap

Tamelijk onverwacht werd de gemeente Utrecht in 1914 met de exploitatie van de schouwburg op het Vredenburg opgezadeld. De Stichtse bestuurders waren er tot dan toe vanuit gegaan dat de N.V. Schouwburgmaatschappij, die deze taak tussen 1881 en 1913 had vervuld, ook de volgende periode van dertig jaar op zich zou nemen. Maar tot ieders verrassing zagen de aandeelhouders van de N.V. er vanaf. De belangrijkste reden was dat de gemeenteraad maar geen besluit nam over het verzoek van de N.V. om gelden ter beschikking te stellen teneinde de noodzakelijke verbeteringen aan de schouwburg te kunnen aanbrengen. Het gevolg was nu dat de gemeente gedwongen werd gebruik te maken van het 'recht om tegen een vergoeding eigenaar van de schouwburg te worden'⁴.

Tot handelen gedwongen kwamen burgemeester en wethouders met de Schouwburgmaatschappij onderhands een koopsom overeen van een ton. Wederom liepen B&W echter stuk op de gemeenteraad, die het voorstel verwierp. Nu moest de gemeente de officiële weg bewandelen; drie onafhankelijke deskundigen zouden de waarde schatten van gebouw en inboedel. Zij kwamen 50.000 gulden hoger uit dan de prijs die B&W enkele maanden tevoren met de N.V. was overeengekomen. Een onverwacht genoeg voor de gemeente⁵.

De gemeente Utrecht voelde zich zeer ongemakkelijk in de rol van exploitant. Menig raadslid gruwde er werkelijk van dat de exploitatie zelfs geld kostte, en toen in 1919 ook nog bleek dat de administrateur niet deugde, en dat bovendien de Bond voor Gemeentepersoneel de schouwburgcommissie veel last bezorgde - volgens de commissie begon de Bond als het ware de schouwburg te exploiteren ten behoeve van een paar werklieden⁶ - was het lot van de schouwburg bezegeld: de gemeente bood het gebouw te huur aan.

Heyermans versus Musch en Van der Horst

Al snel meldden zich drie serieuze gegadigden, te weten het Rembrandt Bioscoop Theater, de N.V. Toneelvereniging van Herman Heyermans, en Het Schouwtoneel onder leiding van Jan Musch en Adriaan van der Horst, die beiden tussen 1916 en 1919 in de directie van de 'Toneelvereniging' hadden gezeten. Het Rembrandt Bioscoop Theater viel als eerste af, om de simpele reden dat de gemeente een paleis voor podiumkunsten binnen zijn grenzen wilde, niet slechts zalen waar 'het volk' van de zwijgende film kon genieten. De exploitant van het Rembrandt Theater

mocht zelfs in de zomer, als er toch geen toneel was, het gebouw niet huren om er films te vertonen. Raadsleden en bestuurders waren van mening dat de groeiende belangstelling voor de film een negatief effect had op het bezoek aan het levende toneel, en die ontwikkeling wilden zij niet verder stimuleren, ook al kostte deze principiële opstelling geld vanwege de gemiste inkomsten. De vroege vaders konden dus kiezen tussen de Toneelvereniging en Het Schouwtoneel, tussen Heyermans en het duo Musch en Van der Horst⁷.

Dat juist deze gezelschappen zich aanboden was geen toeval, want zij hadden ook meegedaan aan de strijd om vaste bespeler te mogen worden van de Amsterdamse schouwburg. Evenals in Utrecht was 'het huis op het plein' lange tijd een particuliere onderneming geweest, totdat de gemeente in 1917 besloot het theater aan de Amsterdamse Stadsschouwburgmaatschappij te onttrekken⁸. Vervolgens stelde de gemeenteraad een schouwburgcommissie in die moest adviseren over exploitatie en bespeling. Na veel wikken en wegen besloot de gemeente in 1919 het gebouw te verhuren aan één gezelschap. In maart 1920 werd bekend dat de keuze was gevallen op de N.V. Het Tooneel van Willem Royaards⁹.

Heyermans en het duo Musch en van der Horst hadden dus aan het kortste eind getrokken en waren nu in feite dakloos. De opeens te huur staande schouwburg in Utrecht was voor beiden dan ook een redelijk alternatief. Er kon echter maar één gezelschap pachter worden.

Amper een jaar daarvoor voerden deze theatermakers nog gezamenlijk de directie

'Het Wederzijdsch Huwelijksbedrog' van Pieter Langendijk, in regie van Jan Musch, was het eerste toneelstuk dat door Het Schouwtoneel op het repertoire werd genomen. Première in Haarlem op 2 september 1919. (Coll. Nederlands Theater Instituut)

van de Toneelvereniging, maar artistieke onenigheid dreef hen uit elkaar¹⁰. Vermoedelijk was deze strijd slechts de aanleiding tot de scheiding, en was de werkelijke reden dat 'nauwelijks enige toneelspeler van het eerste plan in die dagen ontkwam aan de verleiding baas te willen zijn in eigen huis'¹¹. Zorgvuldig kozen Musch en Van der Horst dan ook het moment om zich als zelfstandig ondernemer te vestigen, namelijk toen zij dachten kans te maken met een eigen gezelschap 'vaste bespeler' te worden van de in september 1918 geopende nieuwe schouwburg te Haarlem. De twee toneelleiders deden de gemeente Haarlem een voorstel, en op 14 januari 1919 stemde de commissie van beheer van de Stadsschouwburg eenstemmig in met hun propositie¹².

Het Schouwtoneel gebruikte de Haarlemse schouwburg overigens als een springplank om hogerop te komen. Van daaruit wilden Musch en Van der Horst een gooi doen naar de meest begeerde schouwburg van het land, die van Amsterdam, 'het centrum van Nederlands toneelleven'¹³, waar in 1919 een vacature was ontstaan. Maar, zoals gezegd, in deze strijd delfden zij het onderspit. Tamelijk onverwacht kreeg een aantal van de teleurgestelde sollicitanten toen de kans zich in Utrecht opnieuw met elkaar te meten.

'Geen teleurstelling is in de periode van zijn directeurschap waarschijnlijk zó groot geweest, als toen Jan Musch zijn gezelschap de rug toekeerde', schreef de Utrechtse toneelrecensent C.A. Schilp in zijn biografie over Heyermans. De drui-ven moeten voor deze gedreven theatermaker dan ook wel erg zuur zijn geweest toen de voorkeur van de gemeente Utrecht uitging naar Het Schouwtoneel. De gemeenteraad vond namelijk een winstdeling zoals Heyermans die voorstelde niet aanvaardbaar; men voelde meer voor een pachtsom, die Musch en Van der Horst wel bereid waren te betalen. Bovendien dacht men dat een brede programmering zoals Het Schouwtoneel voorstond - zowel moderne als klassieke toneelstukken - beter zou aanslaan bij het Utrechtse publiek dan het voornamelijk hedendaags repertoire van de Toneelvereniging¹⁴.

Onafgebroken bleef Het Schouwtoneel de schouwburg tot 1933 pachten, ook al heeft het gezelschap telkens als de Amsterdamse stadsschouwburg vrijkwam (in: 1924, 1927 en 1930) geprobeerd om daar vaste bespeler te worden.

Gespannen relatie tussen het Schouwtoneel en de schouwburgcommissie

Het opmerkelijke van Utrechts' schouwburgbeleid was dat het indruiste tegen de ontwikkelingen in de voornaamste toneelsteden, Amsterdam en Den Haag. Waar in Utrecht in 1920 het exploitatierisico werd afgewenteld op een kleine zelfstandige ondernemer, Het Schouwtoneel, besloten de vroede vaders in respectievelijk de hoofdstad en de regeringsstad in hetzelfde jaar dat de gemeente zelf verantwoorde-lijkheid moest dragen voor de schouwburg. Vervolgens verhuurde men de schouw-

burg onder gunstige voorwaarden aan een vaste bespeler. Eigenlijk was dit in verkapte vorm een subsidie.

Utrecht was niet van plan om de pachter, of dat nu een noodlijdend toneelgezelschap was of niet, ook maar iets cadeau te doen. Het Schouwtoneel moest de gemeente jaarlijks een pachtsom van 18.000 gulden betalen en droeg volledig het risico van de exploitatie van het gebouw. Dat betekende overigens niet dat het gezelschap het voortaan voor het zeggen had, want contractueel werd vastgelegd dat de schouwburgcommissie - bestaand uit leden van de gemeenteraad, de wethouder belast met kunstzaken en een paar burgers - controle zou blijven uitoefenen op de wijze van exploitatie ¹⁵.

Zo werd bijvoorbeeld vastgelegd hoeveel avonden de pachter moest reserveren voor volksvoorstellingen, plaatselijke dilettanten gezelschappen en andere Nederlandse toneel- en operagezelschappen. Officieel behoefden alle voorstellingen zelfs de goedkeuring van de commissie. Ook bleef men invloed uitoefenen op de hoogte van huur- en toegangsprijzen ¹⁶.

Voor Het Schouwtoneel was het weliswaar hinderlijk dat de gemeente door middel van de schouwburgcommissie op tafel kon kijken, maar dit deed niet af aan de voordelen die het pachten van de schouwburg opleverde. Op zijn minst was er nu één grote gemeente waar men vaste speelavonden kon bedingen - uiteraard koos men voor de belangrijkste uitgaansavonden namelijk de zaterdag- en zondagavond. Verder leverde het pachten aanzienlijke financiële voordelen op, zoals een gratis repeteerruimte, het tegen kostprijs laten vervaardigen van decors voor Het Schouwtoneel door de technici van de schouwburg, en het huren van de zaal tegen avondkosten ¹⁷.

Juridisch en administratief was de exploitatie van de schouwburg weliswaar gescheiden van die van het toneelgezelschap, maar uiteindelijk kwam verlies of winst ervan wel voor rekening van Het Schouwtoneel. Uit de financiële jaarverslagen van het gezelschap blijkt dat de exploitatie van de schouwburg jaarlijks een kleine winst opleverde ¹⁸.

De exploitatie van de schouwburg is nooit een doel op zich geweest voor Van der Horst en Musch. Het maakte slechts deel uit van hun ondernemingsstrategie om zo verzekerd te zijn van een vaste speelplek voor het gezelschap. De dagelijkse gang van zaken lieten zij dan ook over aan een administrateur, de heer Paul Billé. Maar nu ze toch min of meer de scepter zwaaiden over de schouwburg, probeerden zij er voor het gezelschap zoveel mogelijk voordeel uit te slepen, zoals men van een vrije ondernemer mag verwachten. Telkens probeerde de directie door de mazen van het contract te glippen ten einde de inkomsten te verhogen. Zo verhuurde men in het eerste jaar in de zomer het gebouw aan het Rembrandt Bioscoop Theater, liet men lichtreclame op de gevel aanbrengen en verhoogde men de prijzen van toegangskaarten en programmaboekjes.

De gemeente vond zichzelf dan wel geen goede schouwburgexploitant, maar met het doorgewinterde ondernemerschap van de directie van Het Schouwtoneel had men ook moeite. Regelmatig kwam het dan ook tot aanvaringen tussen de pachter en de schouwburgcommissie. Typerend voor de houding van de gemeente in die jaren tegenover de pachter is de volgende passage uit de Gedrukte Verzamelingen van 16 mei 1924:

'Ten aanzien van den huurprijs herinneren wij er aan, dat deze voor het eerste huurjaar (1920/21) f 18.000,-- bedroeg; deze som is voor de andere drie exploitatiejaren tot f 14.000,-- teruggebracht, onder voorwaarde, dat de exploitante er van zou afzien om gedurende de zomermaanden den schouwburg voor bioscoop-voorstellingen beschikbaar te stellen en dat verder de opvoering achterwege zou blijven van stukken die, hoewel van geheel onschadelijken aard, toch niet van zoodanig gehalte waren als wel voor de vertooning in een gemeentelijken schouwburg mag worden geëischt.

Omtrent den thans te bedingen huurprijs bestaat bij ons College verschil van gevoelen. De meerderheid van de Schouwburgcommissie is, op grond van een dezerzijds - met goedvinden van Het Schouwtooneel - ingesteld boekenonderzoek, van oordeel, dat de uitkomsten van de exploitatie door 'Het Schouwtooneel' een enigszins hogere pachtsom wettigen. Hoewel zij aanvankelijk meende, dat er aanleiding bestond om de pachtsom op het oorspronkelijke bedrag van f 18.000,-- te brengen, meende de meerderheid der commissie, bij nadere overweging, dat genoegen kon worden genomen met een huur van f 16.500,--, welk bedrag Het Schouwtooneel, zij het - volgens haar verklaring - noodgewongen, zou willen betalen'. De schouwburgcommissie was blijkbaar bang dat het theater zou afglijden tot een zalenverhuurbedrijf, en dat mocht niet gebeuren. Men wilde immers een kunstpaleis binnen de stadsgrenzen, waar de Utrechters niet alleen vermaakt, maar ook gesticht werden. Dat laatste kon alleen verwezenlijkt worden als de pachter voorstellingen programmeerde van een hoogstaand 'gehalte'. De commissie wierp zich dus min of meer op als hoeder van kwaliteit, en men was bereid hiervoor een prijs te betalen. Die prijs mocht ook weer niet te hoog zijn, want uiteindelijk wilde men verdienen aan het theaterbedrijf. Het financiële reilen en zeilen van Het Schouwtoneel werd dan ook goed in de gaten gehouden. Zodra het gezelschap zichzelf te veel bevoordeelde, of als er flinke winst gemaakt werd, was de gemeente er als de kippen bij om de pachtsom te verhogen of de contractuele verplichtingen aan te scherpen. Wat de commissie dus met de ene hand gaf, pakte zij met de andere weer terug.

Bijna alle aanvaringen tussen pachter en Schouwburgcommissie gingen over financieel-zakelijke aspecten; slechts zelden stond de programmering ter discussie. Eigenlijk was het alleen onderwerp van gesprek als men van buitenaf gevraagd werd een oordeel te geven over de programmering. Dat gebeurde bijvoorbeeld naar aan-

Het meest opgevoerde stuk van Het Schouwtoneel was 'Als je maar een Verleden hebt', een grappige verwickeling van Franz Arnold en Ernst Bach, in regie van Jan Musch. Tweede van links: Ko van Dijk sr. Première in Haarlem op 12 april 1922. (Coll. Nederlands Theater instituut)

leiding van de voorstelling *Aardgeest* van Frank Wedekind die de gemoederen in Utrecht hoog deed oplopen.

Nu kenden Wedekinds stukken een lange geschiedenis van verboden, omdat de Duitse autoriteiten de auteur regelmatig beticht hadden van majesteitsschennis en pornografie, maar ten tijde van de opvoering in Utrecht werden zijn stukken in Duitsland en daarbuiten algemeen aanvaard. Aanvankelijk leek er in Utrecht dan ook geen wolkje aan de lucht toen *Aardgeest*, het eerste deel van de bekende Lulu-tragedie, op 10 juni 1922 zijn eerste voorstelling beleefde.

Nog tijdens de proloog echter betrok de hemel voor een deel van het publiek. Als Lulu op de armen van een knecht op het toneel verschijnt en voor de dierentemmer wordt neergezet, zegt deze:

*Zij werd gemaakt om onheil aan te richten.
Zodra een man haar lokroep heeft gehoord,
moet hij wel naar haar toe, moet hij wel zwichten,
waarna ze hem vergiftigt - hem vermoordt!*

Dat deel van het publiek dat gevoelig was voor de onzichtbare wereld der ideeën herkende in deze versregels onmiddellijk het in het stuk gestelde probleem, namelijk dat van 'het wilde, schone dier, de blinde drift, de oervrouw, het natuurlijke, enkel geslachtelijke wezen, dat verstorend in de wereld optreedt', zoals dr K.F. Proost het in 1928 omschreef¹⁹. Niet iedereen in de zaal kon zich echter inleven in de verhevenheid van deze versregels zonder ze te interpreteren als een voorbode van pornografische scènes die ongetwijfeld zouden worden opgevoerd.

Ofschoon de critici lovend waren over de voorstelling, was deze voor verschillende katholieke verenigingen en bonden in Utrecht aanleiding om te protesteren bij de gemeenteraad. Zij vonden dat de 'zedeloosheid in het stuk ieder weldenkend mens met walging moest vervullen', en zij verzochten de gemeenteraad maatregelen te nemen om dergelijke stukken in de toekomst te kunnen verbieden²⁰. De vroede vaders beloofden voortaan de programmering zorgvuldiger te controleren, maar in de praktijk gebeurde er niets.

Het Schouwtoneel heeft ook wel eens de hulp van de lokale overheid ingeroepen, toen het zich onheus bejegend voelde door de Utrechtse pers. Op 24 april 1925 schreef de directie van Het Schouwtoneel aan de Schouwburchcommissie een brief, waarin men de Utrechtse pers beschuldigde van een 'onwelwillende houding' tegenover het gezelschap. Het gevolg van de 'afbrekende critieken' zou het wegblijven van het publiek uit de schouwburch zijn, en dit was zeer nadelig voor de financiële huishouding van het toneelgezelschap. Men hoopte dat de Schouwburchcommissie wellicht 'een middel zou kunnen vinden om aan dit euvel een einde te maken'²¹.

Het tijdstip van de brief was perfect gekozen, want de Schouwburchcommissie had zojuist besloten stappen te ondernemen om het bezoek aan de schouwburch te bevorderen. Ook daar besepte men dat al te negatieve kritieken dit streven zouden kunnen torpederen, en de Utrechtse dagbladen werden uitgenodigd voor een gesprek. Wat er tijdens dit onderonsje gezegd is zullen we wel nooit te weten komen, maar het heeft in ieder geval niet geleid tot positievere kritieken over voorstellingen van Het Schouwtoneel.

Tien jaar stond 'De Wijze Kater' van Herman Heyermans, in regie van Jan Musch, op het repertoire van Het Schouwtoneel. Laurens Ezerman speelde in dit 'boosaardige sprookje' de Koning en Jan Musch de Kater. Première in Amsterdam op 6 december 1922. (Coll. Nederlands Theater Instituut)

Het vreemde aan dit voorval is overigens, dat er eigenlijk geen enkele reden tot klagen was. Als men namelijk de ongeveer honderd kritieken leest, die in de periode 1923 - 1927 in het Utrechts Dagblad of de Utrechtse Courant over de voorstellingen van Het Schouwtoneel zijn geschreven, dan ontkomt men niet aan de indruk dat de critici overwegend positief over het 'Utrechtse' gezelschap berichtten. Over de acteerprestaties was men doorgaans zeer lovend, evenals over de uitvoering. Maar ook de regie werd meestal geprezen. De achilleshiel van Het Schouwtoneel bleek de stukkeuze te zijn; in de helft van de recensies toonden de critici zich daar minder gelukkig mee. Voor de vele inhoudsloze Duitse, Franse, Engelse of Nederlandse blijspelen of kluchten kon men de handen niet op elkaar krijgen. Het runnen van een toneelgezelschap was geen sinecure. Voortdurend moesten de toneelleiders rekening houden met de eisen en wensen van het publiek, de critici en de overheid. Het was dan ook onmogelijk zich in alle vrijheid met toneelkunst bezig te houden. Daar droomden de artistiek leiders uiteraard wel van, en zij hoopten dat die droom gerealiseerd zou worden als men eenmaal bevrijd zou zijn van commerciële druk. Overheidssubsidie was daarbij het toverwoord.

Utrecht voor een dubbeltje op de eerste rang

Anders dan in het buitenland het geval was, had de Nederlandse rijksoverheid tot 1920 nooit een schouwburg geëxploiteerd, een gezelschap onderhouden of een gezelschap subsidie verleend. In 1919 werd voor het eerst in de geschiedenis van het parlement gedebatteerd over eventuele 'subsidies ten behoeve van de dramatische kunst'. Een kleine meerderheid van de volksvertegenwoordigers wilde wel een rijksbijdrage leveren ter ondersteuning van het toneel, maar het bleef voorlopig bij goede voornemens. Pas tijdens de Tweede Wereldoorlog zou de rijksoverheid het toneel voor het eerst financieel gaan steunen ²².

Ook lokale bestuurders hebben subsidiëring van het toneel lange tijd afgehouden. Niet uit onverschilligheid, maar voornamelijk omdat zij de zorg daarvoor zagen als een particuliere aangelegenheid. In Utrecht kwam toneelsubsidiëring in 1915 voor het eerst in de gemeenteraad ter sprake ²³. Men vond toen dat de gemeente de taak had de minder bedeelde Utrechtenaren aan te moedigen tot deelname aan culturele evenementen. Cultuur mocht niet alleen maar een zaak zijn van de stedelijke elite. Ter ondersteuning van het streven het gewone volk te verheffen, stelde het bestuur dan ook volksvoorstellingen in. Dat wil zeggen dat de gemeente de huur van de schouwburg betaalde en het uitgekozen toneelgezelschap een vaste som gaf. Minder draagkrachtige Utrechtenaren konden zo tegen sterk gereduceerde tarieven een opera- of toneelvoorstelling bijwonen. Het ging overigens maar om een paar voorstellingen per jaar ²⁴.

De keuze van de voorstellingen was zeer verantwoord. Men wilde de arbeidende

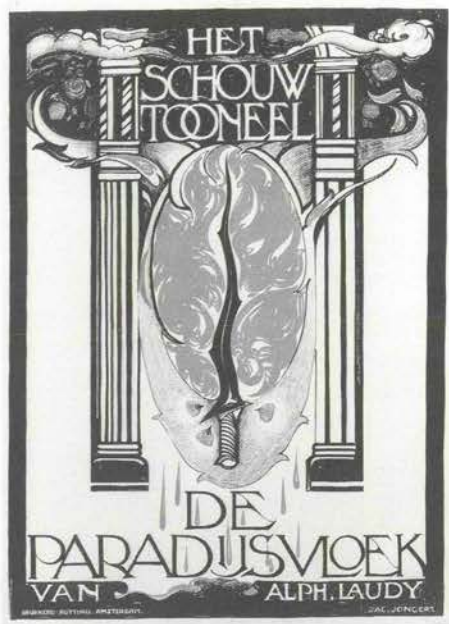
klasse zeker niet afschepen met niemandalletjes. Zo stonden onder andere *Rosmersholm* van Ibsen, *Gijsbreght van Aemstel* van Vondel, *De Ingebeelde Zieke* van Molière en *De Getemde Feeks* van Shakespeare op het repertoire. Het volk - in de gemeenteraad werd regelmatig gepraat over wat men nu precies onder 'het volk' moest verstaan - liep echter niet massaal uit om bij deze voorstellingen de Nederlandse sterren op het Vredenburg te aanschouwen.

Eén van de oorzaken voor de geringe belangstelling was dat de kaarten nog steeds te duur waren. In Amsterdam en Den Haag bijvoorbeeld waren de volksvoorstellingen bijna tweemaal zo goedkoop. Daarnaast ondervond het gemeentelijk initiatief concurrentie van toneelgezelschappen en vakorganisaties, zoals de Utrechtsche Besturenbond en de R.K. Werkliedenvereniging St. Joseph die ook volksvoorstellingen organiseerden, en met beduidend meer succes. Van het voornemen om vier volksvoorstellingen per jaar te geven stapte de gemeente dan ook snel af, want dat bleek veel te begrotelijk. Vanaf 1921 werd er gemiddeld nog maar één door de gemeente georganiseerde en gesubsidieerde voorstelling gegeven, totdat het doek in 1933 definitief viel.

Utrecht was dus niet scheutig met het subsidiëren van toneel, maar werd door de drie grote steden in de jaren twintig onder druk gezet om ook geld te reserveren voor toneelgezelschappen. Het subsidieklimaat, met name in Amsterdam en Den Haag, was vanaf 1920 enigszins verbeterd. Daar exploiteerde men voortaan zelf de schouwburg en verhuurde de zaal onder gunstige voorwaarden aan een vast gezelschap. Men beseftte echter dat daarmee de kous niet af was, want om van goede voorstellingen verzekerd te zijn moesten ook de toneelgezelschappen van hun financiële benauwenis verlost worden. De grote steden maakten toen een begin met subsidiëring van de vier belangrijkste gezelschappen, te weten Het Rotterdamsch Hofstad Tooneel, Koninklijke Vereniging Het Nederlandsch Tooneel, Het Amsterdamsch Tooneel en Het Schouwtoneel ²⁵.

Wellicht lag hier het moment voor de verschillende steden over te gaan tot het stichten en onderhouden van een eigen gezelschap, dat dan zou kunnen beschikken over het eigen stadstheater, zoals in zovele steden buiten Nederland normaal was en nog steeds is. De stadsbestuurders prefereerden evenwel een systeem dat voorzag in gezamenlijke subsidiëring van de toneelgezelschappen. Daardoor behoorden de gezelschappen dus alle subsidiërende steden toe en niet één in het bijzonder, en kon men alle voorstellingen van de belangrijkste gezelschappen claimen.

De gezelschappen klaagden echter steen en been over de soesa van het reizen, en probeerden met de subsidiënten zowel de versnipperde subsidiëring als de spreiding van het toneel enigszins te reguleren. De grote steden stonden hier positief tegenover, maar wilden ook dat Utrecht, als vierde stad van Nederland en als thuishaven van Het Schouwtoneel bij de besprekingen betrokken zou worden ²⁶. Veel trek hadden de Utrechtse gemeentebestuurders daar echter niet in, want, zoals

Door J. Jongert ontworpen affiche voor 'De Paradijsvloek' van de Nederlandse auteur Alphons Laudy, in regie van Adriaan van der Horst. Dit in verzen geschreven treurspel ging op 9 september 1919 in Haarlem in première en werd een groot kassucces. Het Schouwtoneel voerde het 226 maal op. (Coll. Nederlands Theater Instituut)

gezegd, zij hoefden zich toch geen zorgen te maken over de programmering van de schouwburg. Gezelschappen kwamen immers maar al te graag naar Utrecht. In eerste instantie reageerden burgemeester en wethouders in 1924 dan ook afwijzend op een verzoek van de gemeente Den Haag samen met de drie andere grote steden en wellicht Haarlem, tot een intercommunale regeling te komen; dat wil zeggen een gezamenlijke afspraak over subsidiëring en spreiding van het toneel. Als argument voerden de Stichtse bestuurders aan dat Utrecht al in vol-

doende mate het toneel ondersteunde. Zo verpachtte de gemeente tenslotte onder 'gunstige' voorwaarden de schouwburg aan Het Schouwtoneel. Maar omdat de andere gemeenten per se ook dit gezelschap bij een eventuele regeling wilden betrekken, stemden burgemeester en wethouders uiteindelijk in met een overleg. Het was echter van meet af aan duidelijk dat het geen cent mocht kosten, al wilde het gemeentebestuur uiteraard wel dat Utrecht opgenomen zou worden in een spreidingsregeling²⁷.

De uitkomst van het overleg was zeer voordelig voor Utrecht. Het 'Utrechtse' gezelschap Het Schouwtoneel zou niet door Utrecht gesubsidieerd hoeven te worden, maar wel door Rotterdam, Den Haag en Amsterdam. Bovendien stemden de drie grote steden ermee in dat de Domstad opgenomen zou worden in de spreidingsregeling. Met andere woorden zonder een cent te betalen verkreeg Utrecht het recht op voorstellingen van de voornaamste toneelgezelschappen.

Nog in datzelfde jaar zette de gemeente Utrecht echter de regeling onder druk, door de voorwaarden waaronder Het Schouwtoneel de schouwburg pachtte te veranderen. Zo verhoogde men onder andere de huur van 14.000 tot 18.000 gulden. Deze wijzigingen schoten de burgemeester van Den Haag in het verkeerde keelgat, niet alleen omdat ze in strijd waren met de afspraken, maar ook omdat de subsidies van de andere steden nu ten goede kwamen aan de gemeente Utrecht. Een verontwaardigde brief aan zijn amice, de burgemeester van Utrecht, wist deze plannen te vrijdelen. Lering had men in Utrecht echter niet getrokken uit deze affaire, want nog geen drie jaar later probeerde de stad opnieuw de voorwaarden te veranderen. Ook deze keer leidde dat tot felle protesten van de andere gemeen-

ten en moest Utrecht bakzeil halen²⁸. Uiteindelijk trok Utrecht zich in 1930 terug uit de intercommunale regeling: men was van mening dat er een subsidiefonds moest komen waaraan het rijk zou moeten bijdragen. Voorwaar een vooruitstrevende gedachte, maar het was vooral een argument om niet zelf in de beurs te hoeven tasten. Utrecht zou dat pas voor het eerst doen in 1941, toen de schouwburg op het Lucas Bolwerk geopend werd.

In Utrecht waren de geesten blijkbaar nog niet geheel rijp voor het idee de toneelkunst te subsidiëren. Het beleid was er nog te veel op gespitst geld te verdienen aan wat men zag als een bedrijfstak. Naast de pachtsom vormde de in de 19e eeuw geïntroduceerde vermakelijkheidsbelasting een zeer belangrijke bron van inkomsten voor de gemeente. Een zeer lucratieve wijze om de stadskas te vullen. Dit geld werd voor allerlei doeleinden aangewend, behalve ter stimulering van het theaterbedrijf. De enige verplichting die de gemeente destijds had was ervoor te zorgen dat de schouwburg niet instortte. Meer dan dat deed men ook niet tijdens de pachtperiode van Het Schouwtoneel²⁹, en het gezelschap bleef voor 90 procent afhankelijk van de recettes.

Sterrentoneel

Publieksaantallen bepaalden dus wel de levensvatbaarheid van Het Schouwtoneel, maar de groep deed nauwelijks iets aan actieve publiekswerving. Met een advertentie in de krant en een affiche aan de schouwburgmuur was het reclamebudget schoon op. Alle aandacht van de directie ging dan ook uit naar het produkt, dat wil zeggen het tableau de la troupe en het repertoire, waarmee het publiek gewonnen moest worden. Hiermee kon Het Schouwtoneel het imago opbouwen, en de mond tot mond reclame zou dan vanzelf voor goed gevulde zalen zorgen. Het is in dit kader dan ook van belang dit produkt nader te beschrijven, te beginnen met het tableau.

Uit de weinige verhandelingen die er zijn geschreven over Het Schouwtoneel ontstaat het beeld van een hecht en stabiel ensemble. Er zouden zich weinig mutaties hebben voorgedaan en er zou nauwelijks sprake zijn geweest van verschuivingen in het tableau de la troupe³⁰. Een nadere bestudering van de salarislijsten ondersteunt deze indruk echter niet. In de 14 jaar van zijn bestaan heeft het gezelschap in totaal 176 acteurs en actrices onder contract gehad. Veruit de meerderheid hiervan (117) speelde slechts één of twee jaar bij Het Schouwtoneel en vertolkte maar een paar rollen³¹. Vermoedelijk wordt met die stabiliteit dan ook de harde kern bedoeld, acteurs en actrices die bijna de hele periode voor Het Schouwtoneel hebben gespeeld en die in zekere zin het gezicht bepaalden van het gezelschap.

De kern was echter zeer klein. Hij bestond uit de drie regisseurs/acteurs van het gezelschap, Adriaan van der Horst, Jan Musch en Ko van Dijk sr., en de acteurs Lau

W. (Mientje) van der Lugt-Melsert in 'Het leven is een Droom', een filosofische allegorie van Pedro Calderon de la Barca, in regie van Adriaan van der Horst. Première in Rotterdam op 25 oktober 1922. (Coll. Nederlands Theater Instituut)

Ezerman en Carel Rijken. Ook waren er drie actrices die van het eerste tot het laatste jaar voor het gezelschap speelden, te weten Hesje Rijken van Rijk, Mientje van der Lugt Melsert en Jetty van Dijk-Riecker. Tenslotte waren er nog een aantal acteurs en actrices die zo'n zes of zeven jaar aan de troep verbonden waren, zoals Willem de Vries, Rolien Numan, Co Balfoort, Pine Belder en Daan van Ollefen sr. Deze kern kon het grote verloop van toneelspelers echter niet verhullen; het publiek zag naast een paar oude bekenden veel nieuwe gezichten bij voorstellingen van Het Schouwtoneel. Men kan dan

ook niet spreken van een hecht ensemble.

Belangrijker voor de aantrekkingskracht van een gezelschap waren de 'sterren'; acteurs of actrices die landelijke bekendheid genoten en zowel door publiek als critici geroemd werden. Het waren hun namen die prijken op de affiches waar het publiek op afkwam. Maar dat contracteren van zulke sterren was geen sterke kant van Het Schouwtoneel. In Amsterdam attendeerde de wethouder van Kunstzaken de directie van het gezelschap regelmatig op dit manco. Zelfs dreigde hij met het intrekken van de subsidie als er geen stappen werden ondernomen om het tableau te versterken ³².

Mede-oprichter Jan Musch was zo'n ster. Volgens tijdgenoot en toenmalig criticus van het Utrechtsch Dagblad Cor Schilp was de zaal in Utrecht dan ook altijd vol als Musch meespeelde 'want zijn naam op de affiches werkte op de Stichtse toneelliefhebbers als een magneet' ³³. Nu heeft Musch in die dertien jaar zo'n 160 rollen gespeeld, en bijna altijd was dat een hoofdrol of op zijn minst een dragende rol. Dat betekende dat de ster-acteur in bijna alle stukken heeft gespeeld die Het Schouwtoneel ooit op het repertoire heeft genomen, namelijk 182. En inderdaad staat de naam Jan Musch zeer vaak met grote letters op de affiches. Toch blijkt uit de recette-staten van het gezelschap niet dat de zaal in Utrecht, of waar dan ook, vol zat als de grote meester op het podium stond. Heel veel stukken met Musch in de hoofdrol moesten na een paar keer spelen van het repertoire afgevoerd worden ³⁴. Met andere woorden, een ster-acteur alléén was niet voldoende om publiek te trekken, zoals Schilp suggereerde.

Tussen de vele personages die Musch op het toneel heeft gezet zaten echter wel

een aantal onvergetelijke creaties, rollen die hem op het lijf geschreven waren. Hier kon het publiek dan ook niet genoeg van krijgen, met als gevolg dat die stukken eindeloos gespeeld konden worden. Zo heeft het stuk *Als je maar een verleden hebt* van Arnold Franz en Ernst Bach wel tien jaar op het repertoire gestaan, en er zijn in totaal 294 voorstellingen van gegeven. Het stuk zelf was echter niet meer dan een 'grappige verwikkeling'. Maar deze kassuccessen had het gezelschap hard nodig om het theaterbedrijf draaiende te houden. In zoverre waren ster-acteurs dus onmisbaar voor een gezelschap.

Musch duldde geen andere mannelijke sterren naast zich, en dat was uiteraard bepalend voor de keuze van de stukken. Enigszins verbeterd schreef Pierre Mols, die van 1919 tot 1926 voor Het Schouwtoneel gewerkt had, in een ingezonden brief aan De Amsterdammer: 'Het repertoire van deze 'zaak' is hoofdzakelijk op twee mensen gebouwd en wel: Jan Musch en Wilhelmina van der Horst-Lugt Melsert'³⁵. Ster-actrices mochten dus wel naast Musch op het toneel staan. Dat was zelfs een bittere noodzaak, want evenals de aanwezigheid van Musch, vergrootte dat de kans op kassuccessen. Het was echter niet eenvoudig om goede toneelspelers te contracteren. Nederland was daar dun mee bezaaid. De onderlinge concurrentie tussen de gezelschappen was dan ook groot. Toch heeft Het Schouwtoneel een aantal vrouwelijke sterren in zijn gelederen gehad. Als voornaamste dienen Wilhelmina van der Horst-Lugt Melsert en Stine Gaag genoemd te worden. In de eerste jaren van Het Schouwtoneel maakten zij veel furore naast Jan Musch, maar helaas zijn beide actrices veel te vroeg, in het midden van de jaren twintig, overleden. Dit was een zeer zware slag voor het gezelschap³⁶.

De Amsterdamse wethouder trok onmiddellijk aan de bel, maar Musch en Van der Horst wisten hem tevreden te stellen door in 1926 de toen 73-jarige Esther de Boer-van Rijk - vooral bekend als Kniertje uit *Op Hoop van Zegen*, haar levensrol - te contracteren. Maar ook de naam van mevrouw Van Rijk was niet voldoende om de zalen vol te krijgen. Succes bleef afhankelijk van het stuk dat op het repertoire stond, en uiteraard het personage dat ze moest spelen.

De smaak van het publiek bepaalde het repertoire

In de veertien jaar van zijn bestaan heeft Het Schouwtoneel 182 verschillende stukken op het repertoire gehad. Dat wil zeggen gemiddeld dertien premières per seizoen. Een toneelstuk verdween overigens pas van de speellijst als er geen publiek meer voor was. Dat betekende dat er ieder seizoen zowel nieuwe stukken als reprises op het repertoire stonden. Zo speelde Het Schouwtoneel in 1931 wel 41 verschillende stukken in één seizoen. Het gemiddelde lag ongeveer op 35.

In totaal gaf het gezelschap zo'n 500 voorstellingen per jaar, en deed dat met gemiddeld 45 toneelspelers. Men speelde toen volgens het zogenaamde doublure-

Jan Musch in 'Jaro's Geluk', een spel in drie bedrijven van Ludwig Herz en Armin Friedmann. Regie Jan Musch. Première op 7 november 1931 in Amsterdam. (Coll. Nederlands Theater Instituut)

systeem. Om optimaal gebruik te maken van de gecontracteerde toneelspelers en om zoveel mogelijk geld te verdienen speelde één en hetzelfde gezelschap

op één avond twee verschillende stukken in twee verschillende plaatsen. Stukken als *Cyrano de Bergerac* van Rostand, *Peer Gynt* van Ibsen of *King Lear* van Shakespeare konden daarom zelden of nooit op het repertoire genomen worden, want dan zouden alle acteurs en actrices vanwege het grote aantal personages in één stuk moeten staan, en dat was te kostbaar. Dat gebeurde alleen bij speciale gelegenheden, of als men een incidentele subsidie van een gemeente had weten te verkrijgen.

Voor de acteurs was het eigenlijk een onmogelijke opgave aan de eisen van de toneeldirectie te voldoen. Men moest avond aan avond optreden en daarvoor van hot naar her reizen. Ook moest men vele stukken van het repertoire paraat hebben, want soms speelde één toneelspeler wel twintig tot dertig verschillende rollen in één seizoen. Ten slotte moest er nog tijd vrij gemaakt worden voor het instuderen van nieuwe rollen. Hunningher spreekt dan ook van 'knevelcontracten', die de toneelspelers verplichtten 'dag en nacht ten dienste te staan'³⁷.

De keuze van het repertoire werd bepaald door Adriaan van der Horst, Jan Musch en de dramaturg prof. dr. J.L. Walch. Acteurs hadden nauwelijks invloed op de keuze van de stukken. Walch schrijft hierover in zijn boek *Ons Hedendaagsch Tooneel* dat de tijd ook nog lang niet rijp was voor een meer 'democratische wijze van programmeren'³⁸. Volgens deze letterkundige was 'een sterke directie het orgaan dat - zij het na letterkundig advies - het repertoire, en daarmee den geestelijken inhoud van de toneelvoorstellingen van een gezelschap bepaalt'³⁹. Tevens achtte hij sterke toneelleiders van 'levensbelang', omdat 'deze door stukkeuze de positie van het gezelschap bepaalden in het cultuurleven van de maatschappij'⁴⁰.

Deze opvattingen over repertoirekeuze waren gangbaar. Zo schreef vooraanstaand toneelleider Cor van der Lugt Melsert bijvoorbeeld: 'De keuze der stukken is de allerbelangrijkste factor in de exploitatie van een toneelonderneming. Daardoor wordt bepaald het karakter dat de opvoeringen zullen dragen, maar daarvan hangt ook af het wel en wee van het gezelschap. Men voelt, dat de verantwoordelijkheid voor zo'n keuze zwaar weegt: hier is voor veel hoofden geen plaats, omdat een dergelijke verantwoordelijkheid alléén moet worden gedragen'⁴¹.

Niet alle toneelleiders maakten overigens gebruik van een dramaturg of letterkundig adviseur. Volgens Walch, die van 1919 tot 1933 aan het Schouwtoneel verbon-

den was, was het de taak van een dramaturg 'voorlichting geven bij de stukkenkeuze; in zake coupures, aanvullingen en andere veranderingen in de aangeboden stukken aan auteurs en directie voorstellen te doen; bij de opvoering van toneelwerken uit een vroeger tijdperk alle noodige inlichtingen van cultuurhistorischen aard en taalkundigen aard te verschaffen, en dergelijke' ⁴².

Walch genoot blijkbaar een onbegrensd vertrouwen en had daardoor grote invloed op de keuze van de stukken. Niet alleen stond hij dertien jaar als dramaturgisch medewerker op de loonlijst, maar evenzeer opvallend is de hoeveelheid stukken die Walch ooit in zijn werken over toneel besproken heeft, en die uiteindelijk op de speellijst van Het Schouwtoneel terecht kwamen. Tenslotte wordt zijn invloed met zoveel woorden bevestigd door uitspraken van Musch in verschillende interviews. De strekking ervan was dat Walch altijd als eerste advies uitbracht over de Het Schouwtoneel toegestuurde stukken, en dat pas daarna Musch en Van der Horst er een blik in wierpen.

Belangrijk criterium voor Walch in zijn repertoirekeuze was dat het toneel 'nationaal' moest zijn. Hiermee bedoelde hij niet dat alle stukken van Nederlandse oorsprong moesten zijn, maar dat de op te voeren stukken aan moesten sluiten bij het Nederlandse volkskarakter. Hij verwoordde dat karakter als volgt: 'Naar mijn bescheiden oordeel is de Nederlander in de eerste plaats een eigengereid exemplaar. Parlementairder gezegd: hij heeft een sterke neiging tot individualisme. Ja, ik durf wel te zeggen, dat de Nederlander zelfs een vrij sterken hang naar anarchisme heeft. Verder is hij - onder meer -: stug; hij is trouw; hij is burgerlijk. Dan is hij nog zeer geneigd tot filozofieren en theologizeeren. Hij is ook wel vroom; ja in zijn aard is de Nederlander vroom; maar meer aan den dogmatischen dan aan de mystischen kant. En dan, dan bezit hij nog een voortreffelijke eigenschap: zijn drogen en fijnen humor. Ik geloof, dat die laatste qualiteit in hem nog wel één van zijn beste is; die Hollandsche humor, zooals onze boeren hem hebben; smeug, en toch fijn-ooolijk; niet scherp-intellectueel, zooals de Fransche "esprit"; niet overgemoedelijk, zooals die, 'n beetje plompe, snaakschheid van den landelijken Duitscher; niet zoo ijl en verbijsterend als de Iersch-Engelsche clownerie; maar gevoeliger dan de Fransche, fijner dan de Duitsche, realistischer dan de Engelsche; kortom: een zeer wezenlijk onderscheiden schakeering' ⁴³.

Walch had niet zozeer iets tegen buitenlandse stukken als zodanig, maar ze moesten wel 'die toetssteen van Nederlandsheid' doorstaan. De Nederlandse volksgeest moest in een stuk herkenbaar zijn, en in vele vertalingen en kopieën van buitenlandse stukken miste hij dat. Er werd doorgaans te licht gedacht over het vertalen van een stuk. Walch's opvatting was dat men niet alleen maar woorden vertaalde, maar ook buitenlandse personages, met hun eigen volksgeest; personages die de Nederlander nooit echt zou kunnen begrijpen. Van ware kunst, die volgens de letterkundige aan het leven ontleend was, kon volgens hem dan ook geen sprake zijn ⁴⁴.

Esther de Boer-van Rijk als Kniertje in 'Op Hoop van Zegen' van Herman Heyermans, in regie van Adriaan van der Horst. Première in Utrecht op 30 maart 1929. (Coll. Nederlands Theater Instituut)

2

Een aantal buitenlandse stukken kon echter zonder aarzelen op het repertoire geplaatst worden, namelijk de 'waarlijk groote kunstwerken van de tooneelletterkunde der eeuwen'⁴⁵. Deze bevatten 'zoo veel algemeen- en groot-menschelijks, dat die, uit welke nationaliteit en uit welken tijd ze ook mogen stammen, niet dan tot schade van onze beschaving op eenig tooneel kunnen worden gemist. Hoeveel ze ook door anderlandsche vertolking mogen verliezen, en hoeveel ze in verschillende landen ook mogen verschillen'⁴⁶.

In hun vergeefse poging in 1924 vaste bespeler te worden van de schouwburg te Amsterdam, wordt de visie van de toneelleiders van Het

Schouwtoneel vertaald in een repertoire. De nadruk hierbij ligt vooral op de klassieke en moderne toneelliteratuur, zoals stukken van Ibsen, Shakespeare, van Maeterlinck, Racine, Schiller, Strindberg en Tjechov. Daarnaast hadden de leiders grote voorkeur voor stukken van eigen bodem, zoals *Lucifer* van Vondel, *Acoka*, een Nederlands spel in verzen van Gongrijp, en *De Gecroonde Leersse* van de Swaen. Een repertoire van dit kaliber kon echter alleen maar gerealiseerd worden bij voldoende subsidiëring. Er bestond echter altijd onzekerheid of een gezelschap wel in aanmerking kwam voor een subsidie, en hoe hoog die dan zou zijn. Die voortdurende twijfel bemoeilijkt de planning voor een gezelschap. In één van de aanvragen uitten zij hierover hun ongenoegen: 'Het zij ons veroorloofd van dit schrijven gebruik te maken Uw aandacht er op te vestigen, dat de onzekerheid van het te verleenen subsidie een zeer storenden invloed heeft op de vaststelling van het repertoire. Indien van te voren het bedrag dezer subsidie bekend was, zou de beslissing of een of ander stuk mag worden aangekocht, of gemonteerd mag worden, niet zoo bezwaarlijk zijn als thans, nu er steeds 'hoop' maar geen weten daaromtrent bestaat. Zou te dien aanzien een ingrijpende maatregel getroffen kunnen worden, dan zou dat op een systematische uitbouw van een artistiek repertoire zeer zeker een gunstigen invloed uitoefenen'⁴⁷.

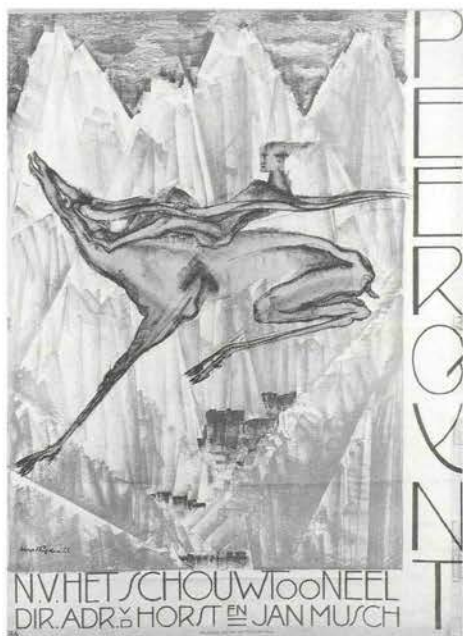
Een repertoire zoals dat de artistieke leiding voor ogen stond heeft Het Schouwtoneel dan ook nooit vermogen te realiseren. Men was te zeer afhankelijk van kassuccessen, en dat betekende dat men rekening moest houden met de smaak van het grote publiek. Schilp noemde dat 'rekening houden met de gemiddelde man', en gaf het repertoire de stempel 'burgerlijk amusement'⁴⁸. Ook andere

geschiedschrijvers gebruiken termen als 'middenstandstoneel'⁴⁹ en 'burgerlijk-realistisch' toneel⁵⁰. Onduidelijk blijft wat de auteurs daar precies mee bedoelen. Als we het repertoire nader analyseren valt direkt op dat het aandeel van Nederlandse schrijvers groot was. Bijna 40 procent van de in totaal 182 stukken kwam van eigen bodem en dat was beduidend meer dan bij de gezelschappen onder leiding van andere bekende toneelleiders zoals Cor van der Lugt Melsert, Willem Royaards, Eduard Verkade en Louis Saalborn. Tussen het Nederlandse repertoire zaten een aantal klassiekers zoals het *Wederzijds Huwelijksbedrog* en *Don Quichotte of Den Bruiloft van Kamacho* van Pieter Langendijk, *De Spaansche Brabander* van Gerbrand Adriaanszoon Bredero en *Joseph in Dothan* en *Gijsbreght van Aemstel* van Joost van den Vondel. Veruit de meerderheid van de stukken was echter hedendaags, omdat de belangstelling voor het 'doode repertoire' te gering was⁵¹.

Door de ervaring die Van der Horst en Musch hadden opgedaan met stukken van Heyermans en door de komst van Esther de Boer-van Rijk heeft het Schouwtoneel veel stukken van deze enige Nederlandse auteur van internationale faam op de speellijst geplaatst, waaronder *De Wijze Kater*, *Eva Bonheur* en *Op Hoop van Zegen*. De Nederlandse speellijst werd gecompleteerd met een reeks stukken van auteurs, die ondertussen allang voor het toneel in de vergetelheid zijn geraakt, zoals Jaap van der Poll, Hendrik van der Wal, Betsy Ranucci-Beckman, J.B. Schuil, Kees Meekel, J.A. Simons-Mees en Jan Walch zelf.

De toneelleiders hadden destijds geen hoge pet op van de Nederlandse toneelschrijvers. Er werd zeer veel geklaagd door vakgenoten in kranten en tijdschriften over de malaise bij de Nederlandse toneelschrijvers. Meermalen klonk felle kritiek over het lage artistieke niveau van Nederlandse stukken vergeleken met de buitenlandse toneelschrijfkunst⁵². Veel gezelschappen aarzelden dan ook om Nederlandse stukken op het repertoire te nemen, want door de veronderstelde geringe publieke belangstelling zou het risico te groot zijn.

Bij Het Schouwtoneel was daar overigens weinig van te merken. Ook daar had men weliswaar zijn twijfels over de kwaliteit van de Nederlandse toneelschrijvers, maar het weerhield de directie er niet van ieder seizoen toch weer Nederlandse stukken op het repertoire te nemen. En wat het aantal voorstellingen betreft deden de van oorsprong Nederlandstalige stukken het niet beter of slechter dan de buitenlandse. Een groot succes was bijvoorbeeld *De Wijze Kater*, een 'boosaardig sprookje' van Herman Heyermans, dat 10 jaar op het repertoire stond en in totaal 175 keer is voorgedragen. Maar het waren niet alleen de stukken van Heyermans die bij het publiek aansloegen, ook stukken als *'n Goede buur is beter dan...* van Johan Elsensohn, *De Doofpot* van Jaap van der Poll, en verschillende andere stukken spekten de kas. Al was dus het aandeel van het Nederlandstalig repertoire groot bij Het Schouwtoneel, het grootste deel van de speellijst bestond uit stukken uit het buitenland. Engeland, Frankrijk en Duitsland waren de belangrijkste leveranciers, en

Affiche voor 'Peer Gynt' van Hendrik Ibsen, ontworpen door Ernst Leyden. Het Schouwtoneel kon zo'n stuk alleen op het repertoire nemen als het een voorstellingsubsidie kreeg van een gemeente. De première was op 9 september 1926 in de Stadsschouwburg te Amsterdam. (Coll. Nederlands Theater Instituut)

daarnaast kwam er zo af en toe een stuk uit Scandinavië, Italië of een ander Europees land. De verhouding tussen stukken uit de klassieke en moderne literatuur, en hedendaags amusement is hetzelfde als bij de Nederlandse speellijst. Ook hier vinden we verantwoorde stukken zoals *Othello* en *De Koopman van Venetië* van Shakespeare, *De Vrek* en *De Ingebeelde Zieke* van Molière, naast bijvoorbeeld *Eenzame weg* van Arthur Schnitzler, *Peer Gynt* van Hendrik Ibsen, *Peleas en Melisande* van Maeterlinck, *Candide* van G.B. Shaw en *Paschen* van August Strindberg. Allemaal stukken die Walch omschreef als: 'De

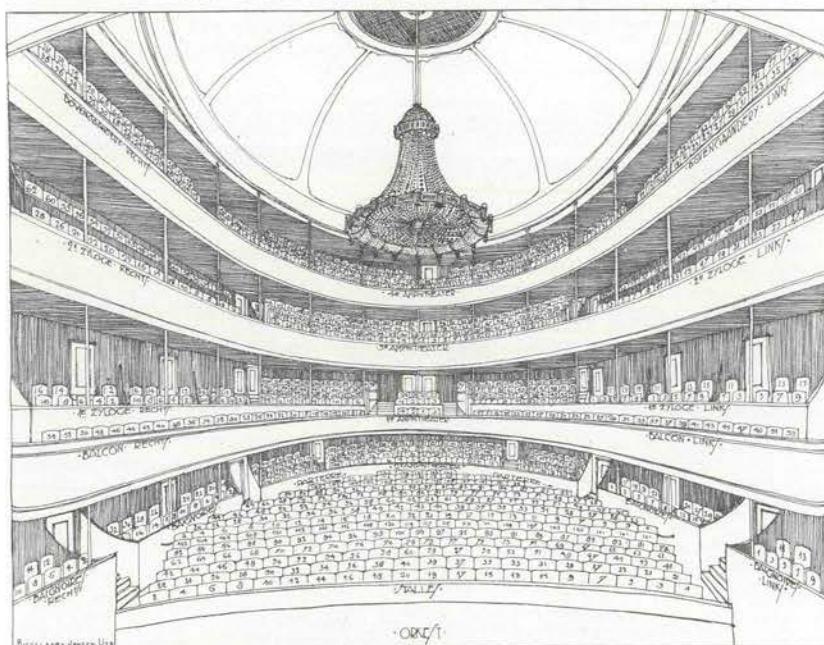
waarlijk grote kunstwerken van de toneelletterkunde'. Iets van de idealen werd dus wel gerealiseerd. Maar de meerderheid van de buitenlandse speellijst behoorde tot 'vertalingen en kopieën' van de buitenlandse stukken, die Walch zo verachtte; hedendaags repertoire dat in het buitenland zijn succes al had bewezen, en waardoor men dacht minder risico te lopen⁵³.

Analyse van de speellijst maakt echter maar voor een deel duidelijk hoe gezelschappen als het ware 'geleefd' werden door het publiek. Als men de in totaal 6000 voorstellingen analyseert die Het Schouwtoneel in die veertien jaar heeft gegeven, dan valt op dat bijna de helft daarvan voor rekening kwam van slechts twintig verschillende stukken: de kassuccessen dus. Dit waren zonder uitzondering blijspelen, of stukken met onderschriften als 'Dolle Amerikaanse geschiedenis', 'grappige verwikkeling', 'vrolijk spel', of 'gezellig spel'.

Musch toonde zich regelmatig zeer bitter over de praktijk van het toneel. Op de vraag waarom hij *Richard III* nog nooit had gespeeld, antwoorde hij: 'Ja, dat is mijn liefste werk, maar 't tooneel is zoo erg 'n bedrijf geworden waarin je hoe langer hoe minder mag wagen'⁵⁴. 'Ik voor mij', verklaarde hij in een ander interview, 'speel het liefst klassieken. Ik heb die wijze kater altijd verschrikkelijk gevonden'⁵⁵. Hij begreep maar niet dat 'die prul-blijspelen zoo gemakkelijk volle zalen trekken, en kasstukken blijven, terwijl belangwekkend werk ... geenszins de belangstelling vond'⁵⁶.

Overduidelijk was de moeite die Musch had met de gespletenheid van zijn toneelbestaan. Hij wilde kunstenaar zijn, maar voelde zich echter al te vaak gedwongen de komediant te spelen. Graag hield hij zich bezig met 'grootte kunstwerken van de

INTERIEUR VAN DEN UTRECHTSCHEN SCHOUWBURG.

BEWAAR DIT S.V.P.

Plattegrond van de zaal van de schouwburg in 1917. De nummers vergemakkelijken het plaatsbespreken. (Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, neg. C 37.269)

tooneelletterkunde', maar de werkelijkheid noopte hem zich te verdiepen in niemandletjes, die uitsluitend tot doel hadden de massa te vermaken. Hij speelde het liefst in grote schouwburgen, in ware kunsttempels, maar even zo vaak stond hij op kermissen of in dorpsuizen. Steeds weer werd hij voor de keuze gesteld tussen kunst of volksvermaak, tussen 'het voeden van de geest' of 'brood op de plank'. Deze verdeeldheid was kenmerkend voor alle toneelleiders uit die tijd. De één durfde echter wat meer risico's te nemen dan de ander. Het overlevingsinstinct was blijkbaar overheersend bij Het Schouwtoneel, want in economisch zeer moeilijke tijden hebben zij het als enig gezelschap lang weten vol te houden. De frustratie over het niet kunnen realiseren van idealen is echter de tol geweest die men daarvoor heeft moeten betalen.

Het faillissement

Ondanks de bereidheid van de directie van Het Schouwtoneel rekening te houden met de 'smaak van het publiek', was een faillissement onvermijdelijk. Onder invloed van de economische crisis liet het publiek het afweten, ongeacht het toneelstuk dat opgevoerd werd, of wie er in de hoofdrol stond. Bovendien verlaagden de gemeen-

ten vanaf het eind van de jaren twintig de subsidies aan onder andere het Utrechtse gezelschap. Met veel kunst- en vliegwerk wist de directie het gezelschap de laatste jaren draaiende te houden, ten koste van de salarissen van de toneelspelers.

In het voorjaar van 1933 stelde directeur Van der Horst opnieuw een salarisverlaging voor, maar deze keer accepteerde een deel van de toneelspelers dat niet. Ook de Nederlandsche Tooneelkunstenaars Vereniging en de concurrerende Bond van Tooneelspelers wisten het conflict niet op te lossen, met als gevolg dat in mei 1933 het faillissement werd aangevraagd.

Het faillissement van de N.V. Het Schouwtoneel betekende tevens dat het gezelschap niet meer aan zijn verplichtingen aan de stad Utrecht kon voldoen. Daar liep immers het pachtcontract nog, tot 1 september 1934. Ook had het gezelschap verder nog een aantal schulden aan de gemeente, zoals achterstallige huur, het salaris van de conciërge en niet betaalde gas- en electriciteitsrekeningen. De Gemeente liet zich echter van zijn goede kant zien en ontsloeg het gezelschap van zijn verplichtingen, ontbond het contract en schold de schulden kwijt. Ten lange leste dan toch nog een beetje Utrechtse subsidie voor Het Schouwtoneel.

Gebruikte afkortingen

GAA	Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam
GAU	Gemeentelijke Archief- en Fotodienst Utrecht
GADH	Gemeentearchief Den Haag

Literatuur

Van Beusekom

W. van Beusekom, *Leer mij ze kennen ... de Stichtenaren*, Leiden, 1967.

Boekman

E. Boekman, *Overheid en Kunst in Nederland*, Utrecht, 1939.

Van Gaal

R. van Gaal, *Een Bolwerk voor de Muzen*, Utrecht, 1991.

Heuseveldt

P.J. Heuseveldt, *Het Schouwtoneel 1919-1933*, Amsterdam, 1991 (onuitgegeven doctoraalscriptie Instituut voor Theaterwetenschap Amsterdam).

Hunningher

B. Hunningher, *Een eeuw Nederlands toneel*, Amsterdam, 1947.

Koster

S. Koster, *Van schavot tot schouwburg*, Haarlem, 1970.

Proost

K.F. Proost, *Frank Wedekind ... zijn leven en werken*, Zeist 1928.

Rogier

J. Rogier en T. Jansen, *Kunstbeleid in Amsterdam in 1920*, Nijmegen, 1983.

Schilp, 1941

C. Schilp (red.), *Toneelkunstenaars plengen een traan*, Utrecht, 1941.

Schilp, 1975

C. Schilp, *Toneel in Utrecht*, Utrecht, 1975.

Walch, 1922

J.L. Walch, *Ons hedendaagsch Tooneel*, Leiden, 1922.

Walch, 1924

J.L. Walch, *Studiën over literatuur en toneel*, Maastricht, 1924.

Zalsman

G. Zalsman, 'Het Schouwtoneel en Jan Musch', in: G.J. Voogd (red.), *Facetten van vijftig jaar Nederlands toneel 1920-1970*, Amsterdam, 1970.

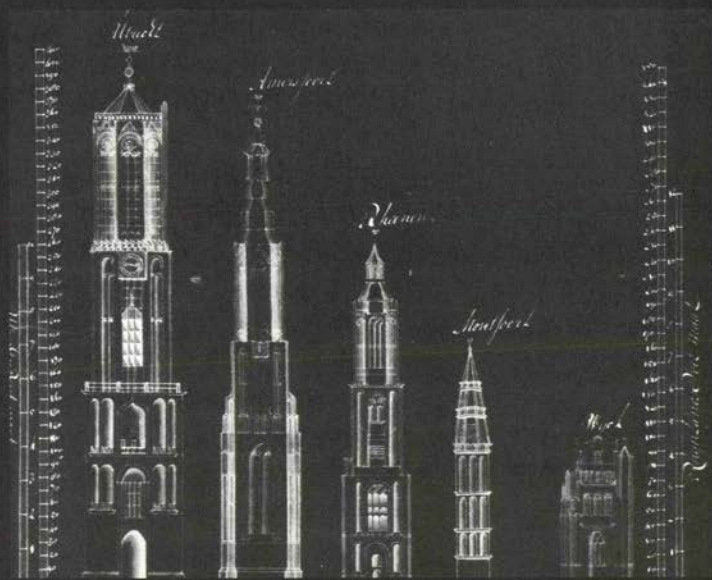
Noten

- 1 Van Gaal, 1991, 59-67.
- 2 Van Beusekom, 1967, 135.
- 3 Schilp, 1941, 3 e.v.
- 4 Van Gaal, 1991, 14.
- 5 Ibidem.
- 6 GAU, Verhuur van de schouwburg aan de N.V. 'Het Schouwtoneel' 1920-1933.
- 7 Ibidem.
- 8 Hunningher, 1947, 144.
- 9 Rogier, 1983, 208.
- 10 Koster, 1970, 275.
- 11 Schilp, 1975, 37.
- 12 Koster, 1970, 275.
- 13 Rogier, 1983, 205.
- 14 GAU, Gedrukte Verzameling 1920, nr.42.
- 15 Idem.
- 16 GAU, Gedrukte Verzameling, bijlage bij nr. 42.
- 17 Heuseveldt, 1991, 23.
- 18 NTHI, Het Schouwtoneel 1919-1933.
- 19 Proost, 1928, 33.
- 20 GAU, Klachten over toneelstukken 1919-1931.
- 21 GAU, Verhuur van de Schouwburg aan de N.V. Het Schouwtoneel 1920-1933 (brief 24 april 1925).
- 22 Boekman, 1939, 124-137.
- 23 GAU, Handelingen gemeenteraad, 32e vergadering (1 augustus 1918).
- 24 GAU, Gemeentelijke Volksvoorstellingen 1919-1935.
- 25 Boekman, 1939, 131-135.
- 26 GADH, Jaarverslag 1924, 23.
- 27 GAU, Subsidiering Toneelgezelschappen Intercommunaal Overleg 1924-1932 (vlgnr 2).
- 28 GADH, Jaarverslag 1924, bijlage 160.
- 29 Van Gaal, 1991, 13-27.
- 30 Zie o.a. Zalsman, 1970, 52, en Koster, 1970, 276.
- 31 Heuseveldt, 1991, bijlage 5, 21-24.
- 32 Heuseveldt, 1991, 50.
- 33 Schilp, 1975, 42.
- 34 NTHI, Het Schouwtoneel, financiële gegevens 1919-1933.
- 35 Geciteerd bij Heuseveldt, 1991, 49.
- 36 Hunningher, 1949, 169.
- 37 Ibidem, 147.
- 38 Walch, 1922, 44.
- 39 Ibidem.
- 40 Ibidem, 45.
- 41 V.d. Lugt-Melsert, 1929, 14 en 15.
- 42 Walch, 1922, 45.
- 43 Walch, 1924, 159 en 160.
- 44 Ibidem, 156-176.
- 45 Walch, 1922, 2.
- 46 Ibidem.
- 47 GAA, Sollicitatie brieven voor vaste bespeling Stadsschouwburg 1922.
- 48 Schilp, 1975, 35.
- 49 Rogier, 1983, 216.
- 50 Koster, 1970, 216.
- 51 V.d. Lugt-Melsert, 1929, 20.
- 52 Heuseveldt, 1991, 37.
- 53 V.d. Lugt-Melsert, 1929, 24.
- 54 *Haagsche Courant*, 10 juli 1926.
- 55 *De Telegraaf*, 23 september 1950.
- 56 NTHI, Het Schouwtoneel, krantenknipsel september 1922.

Een toren van achteren en van voren

Over de Domtoren
en Aart Mekking's 'Spel met toren en kapel'

A. J. van den Hoven van Genderen

De creativiteit van de laatgotische Utrechtse bouwmeesters blijkt met name uit enkele van de door hen ontworpen torens, zoals bijvoorbeeld

Bram van den Hoven van Genderen studeerde geschiedenis aan de universiteit van Utrecht. Hij heeft onder andere over de Staten van Utrecht geschreven en werkt al enige jaren aan een boek over het kapittel van Oudmunster. Daarnaast geeft hij als toegevoegd docent aan de Universiteit Utrecht onderwijs in de middeleeuwse geschiedenis.

die van Amersfoort en Rhenen.

Beide torens lijken in hun opzet op de Utrechtse Domtoren. Volgens de Leidse hoogleraar Aart Mekking was deze Domtoren het machtsteken bij uitstek van de Utrechtse bisschop.

Achter de navolgingen van de

Domtoren zou dan ook vaak een bewuste politiek van de bisschop hebben gezeten en dan vooral van David van Bourgondië (1456-1496).

In dit artikel bespreekt de auteur aan de hand van Mekking's denkbeelden enkele kopieën van de Domtoren en draagt hij een aantal suggesties aan waarom men zo graag de Domtoren navolgde.

Domus Dei, het Huis des Heren, dat was het kerkgebouw in de ogen van menige middeleeuwer. Zo sterk was deze associatie, dat ons woord voor kathedraal - Dom - hiervan afgeleid is ¹. Geen wonder dat de middeleeuwers alle mogelijke moeite en kosten ervoor over hadden om het kerkgebouw niet alleen zo fraai mogelijk, maar ook zo gepast mogelijk op te trekken. Aan de ene kant was het kerkgebouw de plek bij uitstek waar de bouwheer of de opdrachtgevers hun visitekaartje konden tonen. Hier lieten zij zien over hoeveel macht, relaties, rijkdom, cultuur en kennis ze beschikten: kortom wat hun positie in de maatschappij was. Aan de andere kant was het kerkgebouw de meest directe verwijzing naar God. Mits degene die een kerk bekeek maar over voldoende kennis beschikte dan kon hij in het gebouw een hele reeks aanwijzingen en symbolen vinden, die hem het christelijk geloof en de heilsgeschiedenis direct voor ogen brachten. En dan doel ik niet eens zozeer op de beelden of schilderijen maar op de architectuur van het gebouw zelf.

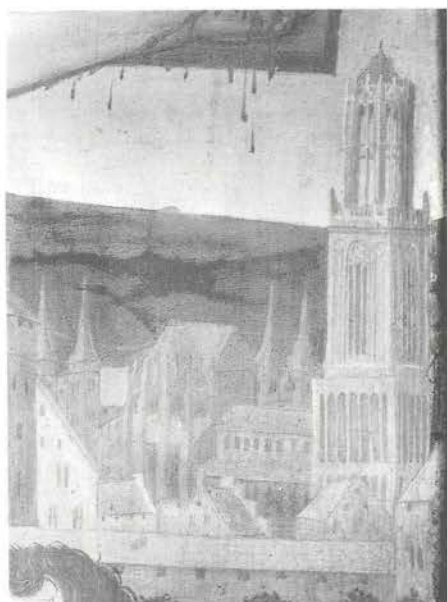
Een korte uiteenzetting over een kenmerk van de middeleeuwse ideeënwereld is hier op zijn plaats. In hun manier van denken, schrijven en kijken maakten middeleeuwers bijzonder vaak gebruik van vergelijkingen of allegorieën en symbolen. Het geloof was hierbij vaak het richtsnoer. Zo kan de stad Jeruzalem niet alleen staan voor de daadwerkelijke stad Jeruzalem in Israël maar ook voor de kerk, voor de zielen der gelovigen of voor het hemelse Jeruzalem, de verzameling van heiligen en geredden in het hiernamaals. Een afbeelding van een muur met een poort of een toren - symbool voor een stad - of de toren zelf kan op haar beurt dan weer staan voor de stad bij uitstek: Jeruzalem met al haar betekenissen en beloften. Kleuren, figuren, getallen, maten en hun onderlinge verhoudingen, dit alles is in de loop van de middeleeuwen uitgegroeid tot één groot, alomvattend en betekenisvol systeem. Zo kan het kerkgebouw symbool zijn voor de tempel van Salomo en moeten de omvang en de lichtinval ervan de gelovigen ertoe brengen aan het onstoffelijke, het geestelijke, het leven na het aardse te denken. Belangrijker nog dan de schoonheid, de esthetiek, is de betekenis van het gebouw in de middeleeuwse bouwkunst. Voor een geschoolde middeleeuwer maakt deze betekenis juist de schoonheid van een gebouw uit. Men bouwt niet alleen om wille van het uiterlijk of de schone schijn, maar om het ware te laten zien, de ordening, die God in de kosmos heeft aangebracht. Neem het getal zeven: dit is de som van 3+4. Drie is het symbool van de cirkel - denk aan het getal π (ruim 3) voor de berekening van de omtrek - of te wel van de hemel, het oneindige en ook het teken van de Drie-eenheid. Vier staat voor onder andere de vier windrichtingen, de vier elementen en de vier hoeken van de aarde. Het getal zeven verenigt zo hemel en aarde en is daarmee volmaakt. Dienovereenkomstig telt het schip van een middeleeuwse grote kerk vaak zeven traveeën of onderverdelingen. Hetzelfde geldt bijvoorbeeld voor het getal twaalf,

het aantal der apostelen. Iedere middeleeuwer, wiens kennis voorbij die van alle dag (en misschien was dit zelfs wel kennis van alle dag) strekte, wist dus waaraan hij moest denken als hij zag dat het koor van een kerk twaalf zuilen telde. Het symbool of insigne van de middeleeuwse bouwmeester is dan ook de cirkel of de passer; zijn kennis moest die van de geometrie zijn. Slechts zo kon hij zinvol orde aanbrengen². Daarnaast moesten de muren van zijn gebouw natuurlijk overeind blijven staan, maar dat is een heel ander verhaal.

De Domtoren

Wat heeft dit alles nu met de Domtoren te maken? Niet alleen de kerk maar ook de kerktoren had een dergelijke symbolische betekenis. Een toren was niet alleen handig om klokken in op te hangen - hoewel de grondlegger van de Moderne Devotie, Geert Groote, de Domtoren uitsluitend voor die functie wilde gebruiken - maar ook een symbool van de Kerk en haar heiligen en een teken voor een ieder om zijn blik omhoog te richten naar de hemel, waarvandaan de redding tenslotte komen moest³. Bovendien was een zeer groot bouwwerk, zoals de Domtoren nu eenmaal is, de plaats bij uitstek om de macht en de status van de bouwheren door middel van symbolen duidelijk te maken.

In 1321 legden de heren van het Domkapittel de eerste steen voor de Domtoren. Waarschijnlijk hebben ze vrij abrupt voorrang gegeven aan de bouw van de toren boven die van het kerkgebouw, omdat de oude Domtoren in 1308 was ingestort⁴. In de loop van de volgende 60 jaar is het meeste geld dan ook voor de bouw van de toren bestemd. Dienovereenkomstig werden andere delen van het gebouw kariger en dus goedkoper uitgevoerd dan oorspronkelijk in de bedoeling lag. Helaas zijn er geen bouwrekeningen uit deze tijd overgeleverd. Dankzij de voorbeeldige studie van Vroom kunnen we ons echter wel een idee vormen waar de heren van de Dom het geld vandaan haalden om zo'n groot gebouw neer te zetten. Niet uit eigen zak en ook niet uit directe bijdragen van de gelovigen. De toren is waarschijnlijk gebouwd met geld, dat het Domkapittel heeft ontvangen op grond van het zogeheten bisschoppelijk *mendicatorium*, de bisschoppelijke 'bedelbrief'. Dit is kort gezegd een complex rechten dat de bisschop aan de Dom heeft geschonken ter financiering van de bouw. Hieronder vielen door de bisschop en sommige kardinalen gegeven aflaten voor weldoeners van de Dom, maar ook het recht om door de inwoners van het bisdom ten onrechte verkregen goederen - bijvoorbeeld uit woeker, afpersing of strandjutterij - op te eisen. Belangrijk hierin was de Sint-Maartensbede, een collecte die in elke parochie van het bisdom moest worden gehouden. De Dom was tenslotte de moederkerk van het bisdom en de pastoors of kerkmeesters waren verplicht voor de bouw van de Dom te collecteren. Het meeste geld brachten in de loop van de tijd de admissiegelden op, in ruil waarvoor het Domkapittel andere

De Domtoren omstreeks 1460. Links de Paulusabdij en de Pieterskerk. Detail van het middenpaneel van een drieliuk met de voorstelling van Christus aan het kruis. Anoniem, circa 1460. (Centraal Museum Utrecht. Bruikleen van de Rijksdienst Beeldende Kunst)

bezitters van aflaten toestond om in het bisdom te collecteren. Opvallend is dat het Domkapittel juist tussen 1310 en 1322 dit zo belangrijke recht verwierf; een verband met de voorgenoemen bouw van de Domtoren ligt voor de hand ⁵. Toen men in Utrecht na de grote stadsbrand in het midden van de 13e eeuw besloot de Domkerk opnieuw te bouwen, ditmaal in de nieuwe gotische stijl, zal men nog niet de huidige Domtoren als bekroning van dit werk in gedachten hebben gehad. Volgens de rijkelijk speculatieve reconstructie van Haakma Wagenaar wil-

den de bouwheren de kerk in de tweede fase van hun plan van een twee-torenfront voorzien. De beperkte ruimte, die er op het Domplein was, gecombineerd met de eisen van het kapittel van Oudmunster - dat op een eigen vrije toegang tot haar kerk en kerkhof bleef staan - betekende een wijziging van de plannen. De ambitieuze opzet van de Domkerk kon men niet waarmaken: de bouwheren moesten het plan van de kerk inkorten en besloten tot de bouw van één kolossale toren over te gaan, die met zijn monumentale vormen het belang van de kathedraal afdoende zou onderstrepen ⁶. Dit blijkt ook uit de symboliek, die men volgens Mekking in de architectuur van deze toren toepaste. De onderdoorgang van de toren is als poort niet alleen praktisch, maar ook symbool voor de entree naar het hemelse Jeruzalem, waarvan de kerk een afspiegeling hoopt te zijn. Ditzelfde geldt voor de bij veel Utrechtse kerken zo kenmerkende bovenste geleding, de lantaarn of open achthoekige bekroning (het octagoon). Het cijfer acht staat voor de wederkomst van Christus en verwijst naar het einde der tijden. Dit werd nog eens versterkt, omdat de Domtoren in de middeleeuwen wit was geschilderd; een kleur die eveneens naar de Hemelse stad verwijst ⁷. Volgens Aart Mekking is de onderste torengleding met sokkel, doorgang, bogenreeksen, een eigen kapel voor de bisschop en een arcade of galerij bovenaan echter ook een symbool voor vorstelijke heerschappij, en wel van de Utrechtse bisschop ⁸. Hierop zal ik straks terugkomen.

De Domtoren en Aart Mekking

Het kan niemand, die in de geschiedenis van Utrecht is geïnteresseerd, zijn ontgaan dat de Leidse hoogleraar in de geschiedenis van de bouwkunst Aart Mekking de

afgelopen jaren zijn niet geringe deskundigheid heeft aangewend om een aantal Utrechtse gebouwen te duiden. En dikwijls met verrassende resultaten: ik wijs hier op zijn mooie artikelen over het Utrechtse kerkenkruis, en over de Domtoren en het schilderij 'de aanbidding van het Lam Gods' door de gebroeders Van Eyck⁹. In zijn verleden jaar uitgesproken inaugurele rede voor de universiteit van Leiden heeft Mekking op kunstige wijze een aantal thema's verbonden, waar hij de afgelopen jaren aan heeft gewerkt: via de symboliek van de Utrechtse Domtoren, bisschop David van Bourgondië en een aantal Stichtse kerktorens die in navolging van de Domtoren werden gebouwd, komt hij met de Utrechtse en Maastrichtse proost Gijsbrecht van Brederode in het zuiden van het land terecht, alwaar hij de 'koningskapel' van de Maastrichtse Sint-Servaas en de kerktoeren de 'Lange Jan' in zijn spel betreft¹⁰. Mekking's conclusies en hypothesen hebben echter een flinke hoeveelheid kritiek te verduren gekregen en de nodige vragen opgeroepen¹¹.

Lang heb ik geaarzeld om als zoveelste in de rij mijn stem tegen Aart Mekking te verheffen, maar ik heb uiteindelijk gemeend dat het geen kwaad kan om een dissonant te laten horen, al was het maar om te voorkomen dat de komende decennia in de gidsjes van vele lokale VVV-bureaus wordt vermeld dat bisschop David van Bourgondië als heerser van het Sticht de toren van dorp X deed optrekken. Nu zegt Aart Mekking dit natuurlijk niet zo, maar deze mening kan toch al snel postvatten.

Laten we Mekking's betoog in zijn oratie eens wat nader bekijken. Zijn uitgangspunt is de toren van de Utrechtse Dom, volgens hem 'het symbool bij uitstek van de landsheerlijke macht van de bisschop'¹². Volgens Mekking had de bisschop in 1320 de plaats bepaald waar de toren diende te verrijzen. Zijn motief hiervoor was de behoefte 'aan een nieuw en representatief teken van macht', 'ongetwijfeld' in samenhang met zijn pogingen de zeggenschap van de aartsdiakens te beperken¹³.

Terecht heeft Martin de Bruijn erop gewezen, dat de bisschop in 1320 helemaal niet de plaats voor de toren aanwees, maar slechts ermee instemde om zijn consistorie af te breken ten behoeve van de bouw van de Domtoren. Tegelijk verzekerde hij zich ervan (weer) over een bisschoppelijke kapel in deze toren te kunnen beschikken¹⁴. De bisschop was dus geen 'grondlegger' van de toren maar was slechts zijdelings bij de stichting betrokken. Geheel in overeenstemming hiermee is, dat de bisschop waarschijnlijk niet aan de eerste steenlegging voor de toren deelnam.

Ook de samenhang met een overwinning van de bisschop in een strijd om de aartsdiakonale macht, die Mekking 'ongetwijfeld' acht, lijkt mij teveel van het goede. Ten eerste ging de strijd, waarop hij doelt, tussen de bisschop en de aartsdiaken-proost van de Dom. Beiden hadden zoals we zullen zien geen formele zeggenschap over de Domtoren; verder was dit een geschil dat draaide om de geestelijke jurisdictie. Een Domtoren als 'teken van macht' zie ik niet direct gebouwd worden om uiting te geven aan een overwinning in een dergelijk conflict. Bovendien was bij het begin van de bouw in 1321 de bisschop geenszins zeker van een overwinning op de aartsdia-

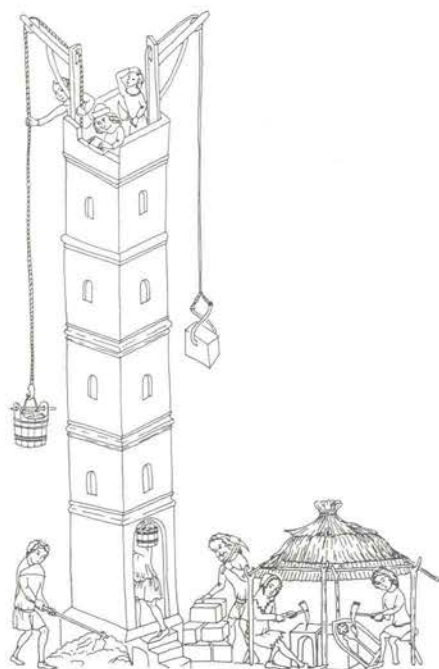
ken. Wel steunde de graaf van Holland in dit geschil zijn gunsteling, bisschop Frederik van Sierck, tegen de Domproost die de aanvoerder van de anti-Hollandse partij in het Sticht was. En inderdaad wisten graaf en bisschop de Domproost-aartsdiaken in 1318 een voor hem ongunstige overeenkomst af te dwingen. De Domproost ging hiertegen echter in beroep bij de paus. Aan de curie kreeg hij in 1321 op alle fronten gelijk: de overeenkomst van 1318 werd door de paus buiten werking gesteld. Weliswaar wist ook de nieuwe bisschop Jan van Diest in 1324 een nieuwe, voor de Domproost ongunstige overeenkomst af te sluiten, maar uiteindelijk leidde dit volgens de geschiedschrijver van dit conflict slechts tot een 'decentralisatie van het bisschoppelijke gezag'¹⁵. Het succes van de bisschop was dus maar beperkt van omvang. Het lijkt mij wat weinig voor een Domtoren. En dat terwijl de bisschop kort voor 1322 juist aan het Domkapittel de admmissie van buitenlandse aflaten - de meest belangrijke inkomstenbron voor de bouw - had afgestaan. Hij had deze beter in eigen hand kunnen houden als hij de bouw van de Domtoren had willen controleren.

Verder behoorden Frederik van Sierck en Jan van Diest, die keurig aan het handje van de graaf van Holland liepen, zonder twijfel tot de zwakste bisschoppen van Utrecht in de middeleeuwen. En juist onder zulke bisschoppen zou de eerste uitbouw van een 'representatief teken van macht' zijn geschied¹⁶? Terwijl uit de bisschopsverkiezingen van 1322 blijkt, dat de Utrechtse kapittels - en waarschijnlijk ook de publieke opinie in Utrecht - nu net schoon genoeg hadden van de Hollandse overheersing¹⁷.

De bisschop en zijn toren?

Ook op Mekking's uitgangspunt dat de toren van de Domkerk het symbool bij uitstek voor de bisschop was, valt het nodige af te dingen. Wat had de Utrechtse bisschop eigenlijk met de Domtoren te maken? Voor zover mijn kennis strekt, heeft de Utrechtse bisschop geen concrete bijdrage aan de bouw van Domkerk of Domtoren geleverd noch heeft hij op enigerlei wijze aan het onderhoud hiervan bijgedragen. Dit alles was de taak en verantwoordelijkheid van het Domkapittel.

Door de bisschoppelijke aflaatbrief van 1267 en door de verlening van het eerste bisschoppelijk *mendicatorium* in 1288 was het Domkapittel in staat om de bouw van kerk en toren te organiseren en te financieren. Hiermee hield de bijdrage van de bisschop echter op, afgezien van hernieuwde uitvaardigingen van het *mendicatorium* en een enkele schenking zoals bijvoorbeeld een glasraam en de befaamde kerststal 'Bethlehem' door David van Bourgondië. Wel werden de meeste bisschoppen nog in de Dom begraven, waar ze een enkele maal ook een kapel of een altaar stichtten. Daarnaast wist de kerkvorst sommigen van zijn vertrouwelingen tot Domkanniken te laten aanstellen.

De bouw van de toren van Babel volgens een handschrift uit circa 1370. In deze tijd werd de laatste hand gelegd aan de Domtoren. In de bouwloods worden vensters passend gemaakt; links wordt mortel gemaakt. Tekening naar een miniatuur. (München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. germ. 5, f.29r. Naar G. Binding (red), *Der mittelalterliche Baubetrieb Westeuropas. Katalog der zeitgenössischen Darstellungen*, Keulen 1987)

Natuurlijk was de Dom als voornaamste kerk van zijn bisdom ook de zetel of *cathedra* van de bisschop. In tegenstelling tot de elfde of twaalfde eeuw was deze band in de late middeleeuwen echter niet erg hecht. Op hoogfeesten moest de bisschop zijn gelovigen in de dienst voorgaan; of hij dit ook daadwerkelijk deed, is een andere vraag. Zijn intronisatie speelde zich voor een deel in de Dom af. Verder was de kerk en haar patroonheilige Sint-Maarten - en hier heeft Mekking zeker gelijk - het symbool van het bisdom. Let wel: niet van de bisschop!

Tenslotte bezat de bisschop met betrekking tot de Domkerk een aantal rechten, die terugwijzen naar een periode toen de band tussen bisschop en kathedraal nauwer was dan in de late middeleeuwen. Samen met het Domkapittel mocht de bisschop een Domkanunnik tot fabrieksmeester benoemen, die het toezicht op de bouw van de Dom had. Deze fabrieksmeester moest officieel verantwoording afleggen aan het kapittel en aan de bisschop. In de praktijk blijkt echter weinig van dit recht. Verder kon de bisschop gratis gebruik maken van de diensten van de architect van het Domkapittel¹⁸. Tenslotte kreeg de bisschop, net als waarschijnlijk bij de oude Domkerk het geval was geweest, in de nieuwe kathedraal de beschikking over zijn eigen oratorium: de Michalskapel in de Domtoren, door een trap met de gebouwen van de bisschopshof verbonden¹⁹. Sinds het laatste decennium van de 15e eeuw kon de Utrechtse kerkheer vanuit de bisschopsloge, die zijn Michalskapel met het schip van de Dom verbond, ongestoord het kerkelijke leven beneden hem gade slaan. Al met al niet veel. Met Vroom kunnen we concluderen dat ook in Utrecht de bisschop niet anders dan een gast in zijn eigen kathedraal was²⁰.

Toren en kapittel

Alles goed en wel zal Mekking zeggen: op institutioneel gebied heeft die bisschop dan misschien niet de volledige zeggenschap over 'zijn' Domkerk en Domtoren gehad, maar duidelijk is toch te constateren dat die Domtoren, naast religieuze symboliek ook een architectonisch schema kent, dat 'onlosmakelijk verbonden was

met vorstelijke heerschappij' ²¹. Uit heel zijn stuk blijkt dat Mekking met die vorst de bisschop bedoeld. Deze symboliek kan mijns inziens echter nog wel op een andere manier worden verklaard dan door louter en alleen naar de bisschop te verwijzen. Hierbij moeten we bedenken, dat de verhoudingen anders lagen dan in de elfde en twaalfde eeuw, waar Mekking zo mee vertrouwd is, het geval was. Zeker, de Leidse hoogleraar geeft toe dat de symbolische uitbeelding van machtsverhoudingen sterk afhankelijk was van politieke omstandigheden, maar wijdt verder geen woord aan deze verhoudingen ²².

Ik geloof namelijk in het geheel niet, dat de kanunniken van het Domkapittel in de 14e eeuw ten koste van veel geld en moeite een visitekaartje en uithangbord voor de positie van hun kerkvorst hebben opgericht. Dat moest hij zelf maar doen, op eigen kosten en op zijn eigen terrein, bijvoorbeeld op de bisschopshof of op zijn kasteel de Horst. Maar niet op het terrein van lieden wier hele streven in de late middeleeuwen er nu juist op was gericht om zich zo onafhankelijk mogelijk op te stellen van hun geestelijk en wereldlijk heer en die vrijwel iedere bemoeienis van hun bisschop zoveel mogelijk trachtten te vermijden. Kortom, de bisschop was niet in de positie om tegen de wil van het Domkapittel de Domtoren als vlaggemast te gebruiken en het Domkapittel was niet geneigd dit toe te staan aan de kerkvorst. Op een andere plaats heb ik geprobeerd de complexe relatie tussen de bisschop en zijn Utrechtse kapittels compact weer te geven ²³. De kapittels streefden naar een zo groot mogelijke autonomie, maar bisschop en geestelijkheid hadden elkaar nodig in hun pogingen het Nedersticht te vrijwaren van al te vrijpostige handelingen door omringende graven of lokale heren.

Belangrijker voor dit verhaal is echter het gegeven, dat het Domkapittel zichzelf in uiteindelijk alle prinsbisdommen in het Duitse Rijk zag als medebezitter, als mede-heer of *condominus*, desnoods als verantwoordelijke toezichthouder, van de landsheerlijke macht. Het hoogtepunt van deze ontwikkeling ligt in de 16e eeuw, toen overal bisschop, Domkapittel en Staten in wisselende constellaties de macht deelden. Dit geldt voor Keulen, Trier, Münster, Osnabrück, Mainz, Luik, Kamerijk en nog diverse andere bisdommen ²⁴. Deze Domkapittels beschouwden zich als erfheren, grondheren, ja zelfs als leenheren - de bisschop was dan de leenman! - en 'erfmoeder' van het bisdom. Omstreeks 1571 wisten de Utrechtse kapittels zich nog te herinneren, dat ze 'vroeger samen met de bisschoppen de wereldlijke overheid waren geweest en de eerste plaats hadden bekleed' ²⁵. Toen dit geschreven werd, behoorde deze situatie al meer dan 40 jaar tot het verleden!

Hoewel het in Utrecht in het begin van de 14e eeuw niet zo stellig werd geformuleerd, beschouwden de vijf Utrechtse kapittels zich ook toen al naast de bisschop als dragers en beschermers van het landsheerlijk bezit van het Sticht. Samen met de bisschop hadden zij deel aan het goed van Sint-Maarten. Bovendien vormden zij het kiescollege en namen zij het bestuur waar na het overlijden van de bisschop ²⁶. In

dit geval is het opmerkelijk dat het Domkapittel juist in 1315-1317 een heftig conflict met de andere stadskapittels had uitgevochten om deze rechten alleen te mogen uitoefenen. Misschien mogen we in de symboliek op de Domtoren een reminiscentie aan de strijd om deze rechten zien: een subtiele stille hint aan de andere kapittels en iedereen die het maar wilde zien ²⁷?

Het mag duidelijk zijn dat ik eerder het Domkapittel dan de bisschop de *auctor intellectualis* van de Domtoren acht. Dat wil niet zeggen, dat de toren tegen de bisschop was gericht. Verre van dat. Het was toch ook zijn kathedraal en Sint-Maarten was beider schutspatroom. De kapittels hadden behoefte aan een daadkrachtige landsheer, zeker in de decennia na 1320. Meer ook dan de Domkerk was haar toren met de bisschop verbonden: hij had er zijn kapel; de toren was met zijn instemming gebouwd op wat oorspronkelijk zijn grond was geweest en in de doorgang onder de toren door werden - als verpersoonlijking van zijn rechtsmacht - beelden van de bisschoppen geplaatst ²⁸. De bisschop kon met het concept van de toren ongetwijfeld vrede hebben. De symboliek erop verwijst echter naar de landsheerlijke macht van Sint-Maarten en niet naar die van uitsluitend de bisschop zoals Mekking wil. Dat dit gevolgen heeft voor zijn verhaal hoop ik zo aan te tonen.

Toren en stad

De toren was namelijk niet alleen een symbool voor bisschop en Domkapittel. Ik wil hier niet diep op ingaan, maar slechts aanstippen dat Mekking teveel voorbij gaat aan de vraag wie de toch ingewikkelde en esoterische symboliek begrepen zal hebben. De bouwmeesters zeker, de in bouwkunst of theologie genteresseerde kanunniken en geestelijken, bisschoppen met een wat bredere belangstelling. Zal de kring veel groter zijn geweest ²⁹? Theologische kennis was in het laat-middeleeuwse Utrecht een schaars goed, dat vooral bij de bedelorden gezocht moet worden. De best opgeleide kanunniken waren praktijkjuristen, adviseurs en bestuurders. Het is onduidelijk in hoeverre kennis van deze symboliek algemeen goed onder de geletterden was, om nog maar niet te spreken over de minder of niet-geschoolden.

Er was echter een heel wat opvallender en heel wat minder gecompliceerd symbool in de Domtoren te zien. Nog steeds is Utrecht in eerste instantie Domstad. Toen er nog geen Neudeflat en andere betonkolossen waren, moet dit nog duidelijker zijn geweest. De Domtoren was in de middeleeuwen in de Noordelijke Nederlanden een ongeëvenaard gebouw. Geert Groote heeft zich niet voor niets opgewonden: groot, machtig, praalziek en verspillend, een ware toren van Babylon. Nu kende Utrecht in de middeleeuwen in tegenstelling tot vele Vlaamse steden geen in het oog springende burgerlijke gebouwen: hier geen fraai stadhuis of magnifiek belfort. Hoewel groot viel de belangrijkste parochiekerk, de Buurkerk, in het niet bij

de naburige Dom met haar toren. Het is dus niet verwonderlijk dat ook de Utrechtse burgers de Domtoren omarmden. Mekking zelf geeft hiervoor de beste illustratie door Geert Groote aan te halen: de toeristen die Utrecht bezoeken, zullen nieuwsgierig zijn en de hoogte van de toren willen weten; ze zullen hierop de inwoners om informatie verzoeken. 'En dan zullen niet toe te juichen lofspraken op de toren loskomen. De burgers beroemen zich erop... Het volk gaat prat op de toren en de bouwheren...voelen zich geveleid door de roem'³⁰.

De toren als symbool van stedelijke macht en kracht. Dit is wel heel wat anders dan het Hemelse Jeruzalem van de theoretici! We zitten hier dan ook in de late middeleeuwen, toen een Keuls kroniekschrijver kon schrijven dat de naam Keulen verheven was dan alle andere namen behalve die van Jezus³¹. De autonomie van de stad was op haar hoogtepunt. Uit het vervolg van Mekking's verhaal blijkt duidelijk dat uiteindelijk niet alleen Utrechters hun Domtoren bewonderden, maar dat ook anderen de toren als symbool van een zelfbewuste stad konden opvatten. Kortom: meer mensen dan alleen de Utrechtse bisschop konden de toren als symbool gebruiken: ook de kapittels, de Staten en de burgerij³². Na deze nuancering van Mekking's uitgangspunt kunnen we de lijn van zijn betoog verder volgen. Door te sterk vast te houden aan de, laat ik zeggen, 11e en 12e-eeuwse betekenis van de gebruikte heerserssymboliek is hij mijns inziens een aantal malen tot foutieve of minstens overhaaste conclusies gekomen.

Het spel met toren en kapel

Mekking bespreekt in zijn oratie eigenlijk de activiteiten van bisschop David van Bourgondië (1456-1496) en een reactie daarop. Hij begint ermee te stellen dat David, direct na zijn komst in het Sticht, Amersfoort om haar trouw beloofde met een kopie van de Domtoren: de Lieve-Vrouwetoren waarvoor de eerste steen volgens Mekking in 1457 werd gelegd. Nu geloof ik dat Mekking zich wat dit laatste betreft vergist³³. Bovendien wekt hij hiermee de suggestie, dat Amersfoort ondergeschikt was aan een almachtige bisschop, terwijl de situatie eerder andersom was. De eerste jaren na 1456 was de positie van David nog uiterst wankel: steunend op Amersfoort en op zijn familieleden verweerde hij zich moeizaam tegen Utrecht en de op de achtergrond werkzame Brederodes.

Formeel was de bisschop net als in Utrecht ook stadsheer van Amersfoort. In de praktijk kwam het er echter op neer dat ook Amersfoort zich zo onafhankelijk, zo soeverein mogelijk wenste te gedragen. De houding van de stad rond 1457 kunnen we juist zo goed inschatten door de klachten van David van Bourgondië zelf, die Amersfoort in 1462 van rebellie beschuldigde. Toen hij eindelijk vaster in zijn zetel zat, en Utrecht bereid vond om hem te steunen tegen haar oude concurrent, pakte hij meteen Amersfoort aan. Een stad die juist omdat ze Davids voornaamste steun-

Amersfoort komende van Utrecht verloonde zig aldus 17 $\frac{5}{12}$ $\frac{m}{d}$ 39

Gezicht op Amersfoort vanaf de Berg. Pentekening door D. van der Burg, 1739. (RAU, Topografische Atlas nr. 330)

punt in de moeilijke jaren na 1456 was, zich verder onder het bestuur van de bisschop had kunnen uitwringen en belangrijke bisschoppelijke rechten had geusurpeerd³⁴. De Amersfoortse toren stond op stedelijke grond; de mirakels die Maria in de kapel bij de toren verrichtte, strekten de stad tot sieraad. David heeft zover ik weet niet financieel aan de bouw van de toren bijgedragen noch hier zeggenschap over gehad. Ook hier lijkt mij de toren vooral een symbool van een zelfbewuste stad. In navolging van Utrecht, dat de Domtoren als stedelijke symbool had, bouwde Amersfoort haar toren.

Kunnen we dan, zoals Mekking doet, zeggen dat David een teken liet stellen, dat hij Amersfoort met een toren beloofde, dat hij een machtsymbool in Amersfoort had opgericht? Of dat David, na zijn gevangenschap in Amersfoort in 1483, de stad haar hoogheidsteken afnam door, net zo als in Amersfoort het geval was, ook aan de Domtoren een bisschoppelijke loge - een hoog gelegen verbinding tussen toren en kerk bestemd voor de bisschop - te laten bouwen³⁵? Te veel eer voor de Bourgondische bastaard, dunkt me. De stad Amersfoort kreeg door eigen ijveren haar eigen politieke en religieuze symbool. Wie weet heeft bisschop David aan de constellatie ervan bijgedragen, de Maria-symboliek onderstreept en de verbinding door middel van een loge tussen toren en kapel bewerkstelligd³⁶. Dit alles blijft een hypothese. Mekking heeft ongetwijfeld gelijk als hij erop wijst, dat de Bourgondiër van deze symboliek op de hoogte was en ermee werkte. Denk alleen aan de munten die hij deed slaan met daarop koning David en een harp³⁷. Ik denk ook dat hij gelijk heeft met te stellen dat David een speciale band en bedoeling had met de Domtoren. Zijn plannen voor de bouw van een kerktoren in zijn stad Wijk bij

Duurstede zijn daar een overtuigend bewijs voor. Maar Amersfoort was ongetwijfeld niet aan haar toren begonnen als deze slechts een symbool van landsheerlijke macht was geweest. De stad trachtte deze macht nu juist terug te dringen.

Een zelfde bezwaar geldt voor Mekking's reconstructie van de gang van zaken in Groningen. In 1469 poogde hertog Karel de Stoute Groningen - dat formeel tot het Sticht behoorde - in te lijven om zo de basis te leggen voor een koninkrijk Friesland, waarvan hij de eerste koning zou worden. Onmiddellijk legden de bisschop en Groningen hun onderlinge geschillen bij en stelden zich gezamenlijk tegen de hertog teweer. Tegelijkertijd begon de stad met de bouw van de nieuwe Martinitoren naar het model van de Domtoren. Ook hier spreekt Mekking weer van een 'machtsteken-bij-uitstek van de landsheer'. Ook hier ligt de zaak echter gecompliceerder. Het Utrechtse Domkapittel - dat vanouds rechten in Groningen had gehad - en de Staten bemoeiden zich eveneens met de zaak. De stad Groningen, die van alle steden in de Noordelijke Nederlanden wel het onafhankelijkst was - en streefde naar de status van vrije rijksstad - erkende door het bouwen van de toren zeker niet een niet bestaande machtspositie van de bisschop³⁸. Wel erkende zij deel uit te maken van het Sint-Maartensgoed: juist zo, door een losse relatie met een verre bisschop, kon zij haar onafhankelijke status het beste bewaren.

Belangrijker nog: door de bouw van haar kolossale toren onderstreepte zij haar positie als machtige, quasi-onafhankelijke stad. Bisschop, Staten en Groningen konden zich ieder op hun manier in dit symbool herkennen.

Grenspalen

Interessant is zeker, dat Mekking constateert dat in het Sticht 'torens als grenspalen' zijn gebruikt en wel voornamelijk om de onzekere grens met het Hollandse Gooiland af te bakenen. Bisschop David zou in diverse plaatsen kopieën van de Domtoren hebben doen bouwen om zo aan te geven dat dit gebied tot het Nedersticht behoorde. Mekking kon hier wel eens een mooi argument voor zijn visie hebben. In Loenen en de beide Eemnessen bezat de bisschop inderdaad het gerecht, terwijl zeker de beide laatste kerktorens een rol hebben gespeeld in de Hollands-Utrechtse grensconflicten. Er zijn hier echter nog heel wat principiële kwesties op te lossen alvorens een ondubbelzinnige conclusie getrokken kan worden. Zo is nog te weinig bekend over de datering van deze torens. Wanneer kunnen we bovendien spreken van een kopie van de Domtoren en wanneer niet³⁹? Voorlopig ben ik uitgaan van een toren, die uit minstens twee duidelijk onderscheiden geledingen bestaat, die zijn voorzien van drie spitse spaarnissen waarvan het middelste vaak een galmgat kan zijn. Kenmerkend is dat de grotere torens nog een derde geleding tellen, achthoekig van vorm en open van uiterlijk.

Helemaal lastig zijn vragen naar de opdrachtgever en/of financier voor de bouw van

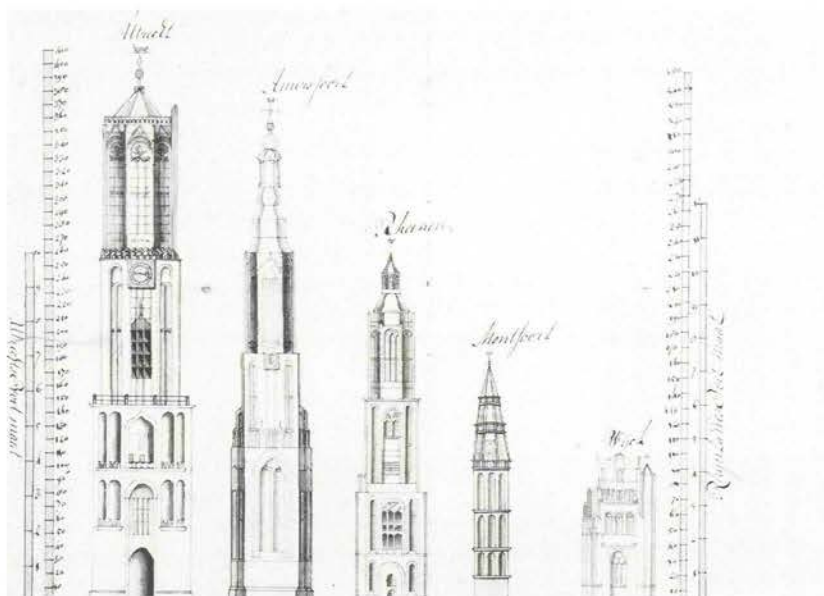
deze torens. Wat doen we met de toren van Nieuw-Loosdrecht, dat bij mijn weten niet tot het Nedersticht behoorde? Hebben we hier dan een toren in Holland, die juist tegen het Sticht was gericht ⁴⁰? De kerk van Loenen stond nu juist in de Hollandse heerlijkheid Kronenburg; in de familie Van Amstel van Mijnden ziet men de bouwheren ervan. Ook hier dus Hollanders (of tenminste Hollandse Utrechtse) en niet een Utrechtse bisschop als instigator. In het Gooi laat verder de toren van Kortenhoef verwantschap met die van Eemnes zien. Ook dit maakt het moeilijker om er symbolen van Davids macht in te zien. Voor zover hier duidelijkheid over bestaat, dateert men de bouw van de torens van Eemnes, Loenen, Soest en Amerongen bovendien alle in de eerste helft of in het begin van de 16e eeuw, dus na de tijd van bisschop David ⁴¹. Allemaal zaken, die de hypothese van Mekking op zijn zachtst gezegd minder ondubbelzinnig maken.

Gaasbeek?

Gelijksoortige 'grens'-motieven veronderstelt Mekking voor de functie van kerktorens in de plaatsen, die Jacob van Gaasbeek tot 1459 in zijn bezit had. David van Bourgondië nam deze in dat jaar van hem over, waarbij hij en de Staten van het Nedersticht zich moeite moesten geven om de aanspraken van Davids halfbroer Anton van Bourgondië te weerleggen. Om zijn positie te onderstrepen zou David op enkele vroeger Gaasbeekse plaatsen, zoals te Amerongen, te Houten en te Soest een kopie van de Domtoren hebben laten plaatsen. Dit is zeker mogelijk, maar dezelfde vragen als hierboven - met name over de datering en de financiering van de bouw - kunnen gesteld worden.

Lastiger nog is Mekking's claim voor Rhenen. Met Mekking zie ik als hoofdreden voor het optrekken van de fraaie Rhenense toren de concurrentiedrang ten opzichte van Amersfoort: de wonderbare Cunera mocht niet onderdoen voor Onze Lieve Vrouwe, die net met een nieuwe toren was gesierd. Dat hiervoor nu juist de Domtoren als model werd aangezocht, verklaart de Leidse hoogleraar uit de bijzondere positie van Rhenen als grensvesting en uit het feit, dat Anton van Bourgondië tot 1472 op deze stad aanspraken had gemaakt.

Een aantal zaken pleit hiertegen. De situatie in Rhenen was anders dan die van de andere Gaasbeekse goederen, waar de heer van Gaasbeek tot 1459 de hele lage jurisdictie in handen had. De bisschop bezat toen in Rhenen echter al de helft van het gerecht; en de andere helft hadden de heren van Gaasbeek van de bisschop in leen. Toen de bouw van de toren in 1492 op het einde van Davids leven begon, lag de strijd met zijn halfbroer al in een ver verleden. Bovendien was Rhenen net als Amersfoort en Utrecht een stad waar de bisschop niet die zeggenschap over had, die hij in Wijk bij Duurstede genoot. Ook Rhenen kende een streven naar zo groot mogelijke autonomie. En juist Rhenen had weinig redenen om de bisschop

De torens van Utrecht, Amersfoort, Rhenen, Montfoort en Wijk bij Duurstede. Anonieme tekening in kleur, circa 1810. (RAU, Topografische Atlas nr. 304)

dankbaar te zijn: deze had de bisschoppelijke munt en tol naar zijn geliefde Wijk overgebracht waardoor hij Rhenen economisch een zware slag had toegebracht ⁴².

Opvallend is verder, dat de parochiale rechten te Rhenen bij de Duitse Orde berusten. Juist Mekking wijst erop, dat de architectuur van deze orde met haar grote, over meerdere bouwlagen doorgetrokken spaarnissen, één van de voorbeelden voor de Utrechtse Domtoren was ⁴³! Interessant is ook de mogelijkheid, dat de eerste geleding van de Cuneratoren al in de 14e eeuw is ontworpen, waarbij de architect van de Utrechtse Domtoren, Jan van den Doem, voor dit werk in aanmerking komt. Als bouwer van de 16e eeuwse toren wordt aan Clemens van der Goude gedacht, die ook adviseur was bij de bouw van de toren van de Nicolaaskerk in Kampen, die eveneens Utrechtse trekken vertoont ⁴⁴. Ik kan niet bewijzen dat David van Bourgondië geen invloed op de bouw van de Rhenense toren heeft uitgeoefend, maar is het niet minstens zo waarschijnlijk, dat traditie van de Duitse Orde en concurrentie met Amersfoort ertoe hebben bijgedragen dat men er in Rhenen voor koos om een kopie van de Domtoren neer te zetten?

In het geval van Wijk bij Duurstede heeft Mekking echter onomstotelijk gelijk. David van Bourgondië was hier de nieuwe stadsheer met een aanzienlijk sterkere positie dan te Rhenen, Amersfoort of Utrecht. Hij vestigde zijn bisschoppelijk hof in de stad, gaf de stad allerlei voorrechten, breidde het kasteel uit, begunstigde het kapittel van Wijk, en gaf de aanzet tot de verbouwing van de kerk, waarin hij uitein-

delijk ook begraven werd. De toren van Wijk zou volgens het ontwerp inderdaad een fraaie kopie van de Domtoren zijn geworden. Waarschijnlijk heeft David hiermee duidelijk willen maken, dat hij na al zijn moeilijkheden met de stad Utrecht, in Wijk een alternatieve bisschopsstad had gevonden. De Dombouwmeester Cornelis de Waal zou dan ook deze toren hebben ontworpen, waarbij hij van de ontwerptekeningen van de Domtoren zelf gebruik heeft kunnen maken ⁴⁵.

De Domtoren was niet alleen een symbool van de bisschop, maar ook van het Domkapittel, de stad Utrecht en de Staten van het Nedersticht. Bovendien konden ook uitheemse steden de toren goed gebruiken op symbolische of esthetische gronden.

Domproost Gijsbrecht van Brederode en Maastricht

In zijn oratie weet Mekking op fraaie wijze vervolgens twee van zijn liefdes, Utrecht en Maastricht, te verbinden. Een Maastricht, waar rond 1470 de Bourgondische macht steeds sterker werd gevoeld. Volgens Mekking liet in dit hol van de leeuw de grote tegenstander van de Bourgondiërs, de Franse koning Lodewijk XI, een 'koningskapel' aan de Sint-Servaas bouwen, die een directe navolging was van zijn eigen koninklijke kapel in Parijs, de Sainte-Chapelle. Om dit anti-Bourgondische teken te versterken, liet - nogmaals volgens Mekking - de vroegere tegenstander van bisschop David van Bourgondië, de Utrechtse Domproost en proost van Sint-Servaas, Gijsbrecht van Brederode, tussen 1467 en 1470 op de toren van de Maastrichtse parochiekerk van Sint-Jan een achthoekige lantaarn bouwen naar het voorbeeld van de Utrechtse Domtoren.

Deze 'Brederode-connectie' komt bij mij uiterst ongeloofwaardig over. Mekking gaat hier associatief te werk zonder ook maar het geringste bewijs voor zijn hypothese te hebben, behalve de opvallende samenloop van omstandigheden, dat er rond deze tijd een 'Utrechtse' toren wordt afgebouwd en een Utrechtse proost ook een proosdij in Maastricht bezit.

Mekking overschat echter de positie van de proost van Maastricht. Had deze enige invloed op het ontwerp van de toren van de Lange Jan in Maastricht? Mekking geeft hiervoor geen bewijs. De proost had een andere positie dan in de elfde of twaalfde eeuw het geval was geweest. Hij had weliswaar oude hoogheidsrechten behouden, maar was zijn plaats als voorzitter van het kapittel al lang kwijt en beheerde niet langer de meeste wereldlijke bezittingen van zijn instelling. Kapittel en proosdij zijn in de late middeleeuwen vrijwel gescheiden eenheden. Als het Servaaskapittel in de 15e eeuw al veel invloed had op zijn parochie van Sint-Jan, dan zeker niet de proost van Sint-Servaas. Al in 1218 had de proost het patronaatsrecht - het recht om onder andere een pastoor te benoemen - over de Sint-Jan aan het kapittel geschonken ⁴⁶. Wat overblijft, is een kerkelijke prelaat, die zijn functies meestal delegeert, vaak

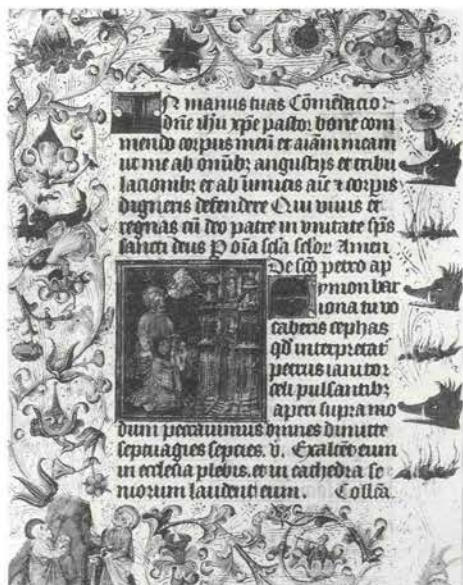
afwezig is en in den verre van zijn inkomsten uit de proosdij van Sint-Servaas geniet. Mekking vergist zich ook in de relatie tussen David van Bourgondië en Gijsbrecht van Brederode. Zeker, zij waren oude tegenstanders en in 1470 zou de bisschop Brederode zelfs gevangen nemen en de macht van zijn familie trachten te breken. Maar in de jaren tussen 1460 en 1470 was hun verhouding redelijk te noemen. Gijsbrecht was raad, stadhouder en kastelein-rentmeester van de bisschop. Hij was in een aantal gevallen de bisschop ter wille en was volgens de eigen familiekronek niet ontevreden met zijn positie⁴⁷.

Brederode werd zelfs proost van Sint-Servaas door zijn Brugse proosdij te ruilen met uitgerekend Anton Haneron, de vroegere *paedagogus* of leermeester van David van Bourgondië, later een vertrouweling van de bisschop en een secretaris van hertog Karel de Stoute! En dan toch een anti-Bourgondisch teken oprichten door de 'Davidstoren op het Vrijthof te ontcrachten'? Gijsbrecht zou wel slimmer zijn geweest. Bovendien ontbreken alle gegevens, die een nadere band tussen Brederode en Maastricht zouden kunnen doen veronderstellen. Zover ik weet is Brederode niet of nauwelijks in Maastricht geweest en heeft hij na drie jaar zijn proosdij alweer afgestaan. Toch geen teken van enige betrokkenheid.

Ik zie dus geen redenen van institutionele of persoonlijke aard, die Brederode tot een dergelijke daad gebracht hadden kunnen hebben. Daarnaast kan men nog een aantal andere vragen stellen. Slechts de Utrechtse torenbekroning, het octagoon, werd overgenomen. Dit was eerder het symbool van het Hemelse Jeruzalem dan teken van vorstelijke macht. Kunnen we in Maastricht dan wel spreken van de 'bischoppelijke' toren?

Zelfs al was het zo dat de proost van Sint-Servaas voor de toren van de Sint-Jan

verantwoordelijk was - en nogmaals ik zie geen aanleiding hiertoe - kan dan niet evengoed de voorganger of de opvolger van Brederode hiervoor verantwoordelijk zijn geweest⁴⁸? Beiden bezaten als proost van Sint-Servaas de hoge jurisdictie; Brederodes opvolger, de in Utrecht niet onbekende Evert Zoudenbalch, had bovendien de hoge heerlijkheid Urk en Emmeloord en de heerlijkheid over de bij Utrecht gelegen Weerd in handen. Voldoende reden en ambitie om 'zichzelf te manifesteren door middel van architectuur'. Of komt alleen Brederode in aan-

Gijsbrecht van Brederode, in gezelschap van Sint Pieter knielend voor een stenen altaar. Miniatuur uit circa 1455. (Universiteitsbibliotheek van Luik, Hs nr. 13. Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, neg. C 37.264.)

merking omdat Mekking een pendant zoekt voor de door Lodewijk XI gestichte koningskapel? Ook Haneron en Zoudenbalch kenden Utrecht echter goed.

Kunnen we bij gebrek aan bewijs niet beter de hele Maastrichtse proost buiten beschouwing laten en slechts constateren dat men in Maastricht, waarschijnlijk uit een combinatie van symbolische en esthetische motieven, voor het Utrechtse octagoon heeft gekozen? Daarbij moeten we voorlopig maar in het midden laten wie die 'men' is geweest. Er bestonden zeker genoeg contacten tussen Utrecht en Maastricht om deze beïnvloeding mogelijk te maken.

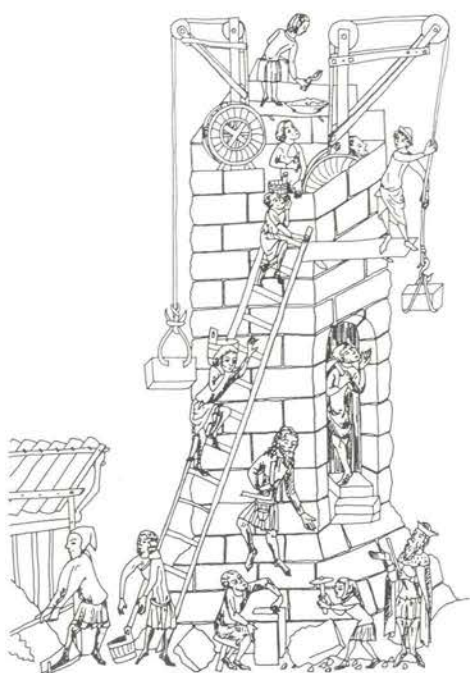
Nog meer vragen

Veel kerktorens hebben in dit artikel hun spitsen naar de hemel gericht. Lang niet altijd kon daarbij een duidelijk verband met de Utrechtse bisschop of het Utrechtse Domkapittel worden gelegd. Uitsluitend een op de bisschop gerichte symbolische benadering toe passen, lijkt mij dan ook niet terecht. Bovendien blijven voorsnog veel vragen onbeantwoord. Wie was verantwoordelijk voor de bouw van een toren, waar kwam het ontwerp vandaan, wanneer vond de bouw plaats en in welke gevallen kunnen we spreken van een navolging van de Utrechtse Domtoren?

Ik ben het met Mekking eens dat we de achthoekige torenbekroning of het octagoon, zoals de Domtoren dit heeft, meestal slechts zien wanneer een stad het ontwerp van de Domtoren overnam ⁴⁹. Elst (Gld.) is hierop een uitzondering. In dit geval kan de oude band met het Domkapittel misschien de verklaring bieden. Ook in een aantal andere plaatsen (Dalfsen, Tiel) valt een (oude) band met het Domkapittel of soms ook met de bisschop (Emmerik) aan te wijzen. In de tweede helft van de 15e eeuw is deze band echter wel heel smal geworden! In het Nedersticht is er verder nog verwantschap met de torens van Westbroek en Montfoort, waarvan de laatste door de grote tegenstander van de bisschop is gebouwd ⁵⁰. In de Betuwe zijn naast Tiel en Elst ook de torens van Lienden, Hien en IJzendoorn door de architectuur van de Domtoren beïnvloed. Mogelijk is een band met Utrechtse instellingen hier van invloed geweest.

Wat doen we echter met de kerken waar zover ik weet geen enkele verbinding is, zoals Elburg, Monnikendam, Ransdorp, Den Briel, en de Sint-Eusebius in Arnhem of de Sint-Laurens te Rotterdam? Of torens waarvan het ontwerp slechts gedeeltelijk op dat van de Dom lijkt zoals de Bakenesserkerk te Haarlem of de toren van de Nieuwekerk te Delft voor de brand van 1536? Opvallend is verder het plan voor de Grote Kerk van Dordrecht, net als Amersfoort aan Maria gewijd en eveneens van een kleiner traptorentje voorzien. Evenals Amersfoort en Rhenen een bedevaartplaats, en net als deze twee torens is ook het ontwerp voor de Dordtse toren ten dele een navolging van de Dom compleet met een achthoekige bekroning.

De Utrechtse stedelijke parochiekerken en de kerken van het Utrechtse platteland

De bouw van de toren van Babel volgens een miniatuur in de wereldkroniek van Rudolf van Ems. De man met de winkelhaak rechts van de ladder is de bouwmeester. Rechts onderaan staat met stok of scepter de opdrachtgever. Met tredmolens worden de stenen omhooggehesen. Tekening naar een miniatuur uit circa 1340-1350. (Zürich, Zentralbibliothek, Cod. Rh. 15, f.6v. Naar G. Binding (red), *Der mittelalterliche Baubetrieb Westeuropas. Katalog der zeitgenössischen Darstellungen*, Keulen 1987)

zijn volgens de architectuurhistoricus Meischke niet bijzonder ('metselaarsgothiek' noemt hij ze) en waarschijnlijk niet gebouwd of verbouwd op grond van ontwerpen die door de loodsmesters van de Dom waren gemaakt⁵¹. Doordat men misschien minder geld en moeite aan het kerkgebouw zelf besteedde, was het wel mogelijk in korte tijd fraaie torens te bouwen. Voor Wijk bij Duurstede en Rhenen denkt Meischke aan de Dombouwmeester Cornelis de Waal als architect van beide torens; voor Amersfoort oppert hij de Utrechtse steenhouwer Willem

Backerweerd als mogelijkheid⁵². Bij de keuze van het ontwerp zal de opdrachtgever de doorslag hebben gegeven. Maar hoe groot was de rol van de adviseur of de ontwerper? Bij toeval weten we dat de meester van de toren van Ransdorp - in opzet op de Domtoren lijkend - Jan Poeyt heette en in Xanten onder de Utrechter Willem Backerweerd had gewerkt. Nu bestaat er de mogelijkheid dat hij ook voor de toren van Loenen verantwoordelijk is. Wilden zijn opdrachtgevers per se een navolging van de Domtoren en zochten ze daarom contact met iemand die hiervan op de hoogte was of heeft Poeyt ze deze suggestie gedaan?

Bouwmeesters die vaak rondreisden en slechts kort aan projecten waren verbonden, gecombineerd met de handel in natuursteen hebben ertoe geleid dat kenners van de bouwkunst steeds minder belang hechten aan het idee, dat het hele land in regionale, in de streek gewortelde bouwscholen valt onder te verdelen⁵³. Ligt hierin soms een deel van de verklaring waarom men buiten het Nedersticht de Domtoren navolgde of 'Utrechtse' elementen in de torenbouw combineerde met kenmerken uit de Brabantse gothiek? Verder onderzoek in rekeningen, bijvoorbeeld in de stadsrekeningen van Amersfoort, brengt misschien nog nieuwe gegevens aan het licht over de ontwerpers van deze torens en hun onderlinge relaties. Tot die tijd zullen we ermee moeten leven dat veel onduidelijk is. Opdrachtgevers zullen op grond van religieuze en wereldlijke symboliek en op grond van de status en de uitstraling, die de Domtoren bezat, ervoor gekozen hebben om onderdelen van de Domtoren bij hun eigen kerken te kopiëren⁵⁴.

Conclusie

In zijn oratie heeft Aart Mekking een mooi eerbetoon voor de Utrechtse Domtoren opgericht. Hij heeft althans mijn ogen geopend voor de symbolische betekenis van onderdelen van de Domtoren. Door de bespreking van vele voorbeelden van navolging van deze toren heeft hij laten zien dat achter een aantal van deze bouwactiviteiten een bewuste politiek kan hebben gezeten. Hierbij heeft hij echter zozeer de nadruk op David van Bourgondië gelegd en zulke stellige uitspraken over de bisschoppelijke politiek gedaan, dat menige nuance of andere mogelijkheid hem ontgaan is. Vernieuwende suggestie en boude bewering gaan bij hem hand in hand. Ik hoop echter voldoende aangetoond te hebben dat het de moeite loont om hierin een scherper onderscheid aan te brengen. Om bij Mekking's schaafterminologie te blijven: niet elke toren kan een paardesprong maken.

Gebruikte afkortingen

RAU	Rijksarchief in de provincie Utrecht
OM	Archief van het kapittel van Oudmunster

Literatuur

Berg, 1953

Herma M. van den Berg, 'De kerk te Loenen aan de Vecht', *Jaarboekje Oud-Utrecht*, 1953, 131-140.

Beukers, 1988

M.P. Beukers, "Spoelluden om die stat dairmede te eren". Stadsspeellieden in Utrecht in de vijftiende eeuw', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1988, 35-52.

Binding, 1987

Günther Binding, ed., *Der mittelalterliche Baubetrieb Westeuropas. Katalog der zeitgenössischen Darstellungen*, Keulen, 1987.

Binding, 1991

Günther Binding, *Zur Methode der Architekturbetrachtung mittelalterlicher Kirchen*, Keulen, 1991.

Bruijn, 1992

Martin de Bruijn, 'Circa Turrim Traiectensem II', *Maandblad Oud-Utrecht*, 65 (1992) 54-55.

Christ, 1989

Günther Christ, 'Selbstverständnis und Rolle der Domkapitel in den geistlichen Territorien des alten deutschen Reiches in der Frühneuzeit', *Zeitschrift für historische Forschung*, 16 (1989) 257-328.

Coenen, 1990

Ulrich Coenen, *Die spätgotischen Werkmeisterbücher in Deutschland*, München, 1990.

Dillo, 1984

M. Dillo, 'De officialis foraneus in Holland en Zeeland. Instelling en institutionele ontwikkeling van het ambt van bisschoppelijk provisor in het aartsdiakonaat van de Dom, circa 1280-1340', in: *Ad fontes. Opstellen aangeboden aan prof.dr. C. van de Kieft*, Amsterdam, 1984, 305-318.

Doppler, 1937

P. Doppler, 'Lijst der proosten van het vrije Rijkskapittel van St.Servaas te Maastricht (800-1797)', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, 73 (1937), 141-239.

Esser, 1974

Ingrid Esser, 'Die gotische Bauhütte', in: Günther Binding (red.), *Beiträge über Bauführung im Mittelalter*, Keulen, 1974, 104-115.

Haakma Wagenaar, 1975

Th. Haakma Wagenaar, *Memorandum Domtoren. Architectuur en bouwgeschiedenis*, Utrecht, 1975.

Haslinghuis, 1922

E.J. Haslinghuis, 'Twee torens en hun bouwmeester', *Het gildeboek. Orgaan van het St.Bernulphus-gilde*, 5 (1922) 26-29.

Haslinghuis, 1965

E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht*, Den Haag, 1965.

Helten, 1988

L. Helten, 'Het koor van de gotische Dom te Utrecht', In: *Utrecht kruispunt van de middeleeuwse kerk*, Zutphen, 1988, 109-124.

Henn, 1987

Volker Henn, '"Dye historie is ouch als eyenn spiegell zo vnderwijsen dye mynschen..."'. Zum Welt- und Geschichtsbild des unbekannten Verfassers der Koelhoffschen Chronik', *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 51 (1987) 224-249.

Hoven van Genderen, 1987

Bram van den Hoven van Genderen, *Het kapittel-generaal en de Staten van het Nedersticht in de 15e eeuw*, Zutphen, 1987

Iterson, 1960

W. van Iterson, *De stad Rhenen*, Assen, 1960.

Iterson, 1964

W. van Iterson, 'De Cuneratoren te Rhenen', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1964, 25-44.

Jong, 1988

A.J. de Jong, 'Over de Duitse Orde en de bouwmeester(s) van de Rhenense Cunerakerk met haar toren', *Oud-Rhenen*, 7 (1988, afl.3), 2-10.

Meischke, 1988

R. Meischke, *De gotische bouwtraditie*, Amersfoort, 1988.

Mekking, 1988

Aart J.J. Mekking, 'Een kruis van kerken rond Koenraads hart', In: *Utrecht kruispunt van de middeleeuwse kerk*, Zutphen, 1988, 21-54.

Mekking, 1989

Aart J.J. Mekking, 'Pro turri Trajectensi. De positieve symboliek van de Domtoren ... gebroeders Van Eyck', In: *Annus quadriga mundi. Opstellen over middeleeuwse kunst opgedragen aan prof.dr. Anna C. Esmeijer*, Zutphen, 1989, 129-151.

Mekking, 1991

Aart J.J. Mekking, 'De zogenoemde Bernold-kerken in het Sticht Utrecht: herkomst en betekenis van hun architectuur', In: R.E.V. Stuijp en C. Vellekoop (red.) *Utrecht tussen kerk en staat*, Hilversum, 1991, 103-152.

Mekking, 1992

Aart J.J. Mekking, *Het spel met toren en kapel. Bouwen pro en contra Bourgondië van Groningen tot Maastricht*, Zutphen, 1992.

Mulders, 1943

H.J.B. Mulders, *Der Archidiakonat im Bistum Utrecht bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts*, Utrecht-Nijmegen, 1943.

Nip, 1990

R.I.A. Nip, 'De giftbrief van 1040', In: *Groningen 1040. Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen*, Groningen, 1990, 67-92.

OSU

S. Muller Fzn. ed., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1300*, I, Utrecht, 1920.

Peeters, 1982

C. Peeters, 'Domtoren, eredienst en kunst', *Maandblad Oud-Utrecht*, 55 (1982) 121-125.

Ploeg, 1992

Kees van der Ploeg, 'Wat kan architectuur in de middeleeuwen betekenen? Naar aanleiding van A.J.J. Mekking, *Het spel met toren en kapel*', *Bulletin K.N.O.B.*, 91 (1992) 121-127.

Post, 1967

R.R. Post, ed., *Geert Grootes tractaat Contra turrim Trajectensem teruggevonden*, Den Haag, 1967.

Prins-Schimmel, 1975

Meta A. Prins-Schimmel en George E. van Leersum, *Langs de oude Utrechtse kerken*, Baarn, 1975.

Rootselaar, 1878

W.F.N. van Rootselaar, *Amersfoort, 777-1580*, II, Amersfoort, 1878.

Struick, 1982

J.E.A.L. Struick, 'De ruimtelijke voorbereiding op de bouw van de gotische Domtoren te Utrecht', *Maandblad Oud-Utrecht*, 55 (1982) 130-133.

Ven, 1934

A.J. van de Ven, 'Meester Jan van den Doem te Culemborg werkzaam; 1364-1380', *Jaarboekje Oud-Utrecht*, 1934, 40-47.

Vroom, 1981

W.H. Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen*, Maarssen, 1981.

Zilverberg, 1951

S.B.J. Zilverberg, *David van Bourgondië, bisschop van Terwaan en van Utrecht (ca.1427-1496)*, Groningen-Djakarta, 1951.

Noten

- 1 Zo werd al in 1058 in Utrecht een overeenkomst gesloten 'in domo sancti Martini' (OSU, I nr.220).
- 2 Een goede, hoewel wat 'Duitse' introductie geeft Binding, 1991.
- 3 Voor de toren als symbool van de kerk: Mekking, 1989, 143-145.
- 4 Haakma Wagenaar, 1975, 20.
- 5 Vroom, 1981, 165-222; 281-299.

- 6 Haakma Wagenaar, 1975, 16-28. Vergelijk ook Peeters, 1982, 123-124; Struick, 1982, 132-133. Over de eerste ontwerpen en de toestand op het Domein bestaan echter veel onduidelijkheden. Zo heeft men aanvankelijk toch gedacht het schip aan de toren vast te kunnen bouwen (Haslinghuis, 1965, 459).
- 7 Haakma Wagenaar, 1975, 32; Mekking, 1992, 135-143. Nadat ik dit artikel had geschreven, verscheen een reactie op Mekking's oratie, waarin Kees van der Ploeg vooral op kunsthistorische gronden vraagtekens bij de opvattingen van Mekking plaatst. In dit stuk heb ik er korthedshalve vanaf gezien zijn meer principiële vragen in mijn beschouwing te betrekken.
- 8 Mekking, 1992, 137-142; Haakma Wagenaar, 1975, 37. In het in noot 7 genoemde artikel van Van der Ploeg betwijfelt de auteur overigens dat de Domtoren deze symbolische betekenissen bezat. Met name bij het achtkant denkt hij eerder aan een 'architectonische formule zonder meer'.
- 9 Mekking, 1988, 1989 en 1991.
- 10 Mekking, 1992.
- 11 Zie de stukken van pater Van Berkum, Joost Michels en Ad van Pinxteren en van Martin de Bruijn, en Mekking's repliek hierop in respectievelijk *Maandblad Oud-Utrecht* 62 (1989) 1-3, 52-56, 81-86; 64 (1991) 45-47; 65 (1992) 10; 54-55 en in *Millennium* 2 (1988) 150-157; 4 (1990) 61-63. Zie ook de kritische reactie van Van der Ploeg.
- 12 Mekking, 1992, 5, 14; idem, 1989, 129, 142.
- 13 Mekking, 1989, 130-132.
- 14 De Bruijn, 1991 en 1992.
- 15 Mulders, 1943, 104-110, 118-119. Cf. Dillo, 1984, 305-318, die tot een gunstiger beoordeling van de positie van de bisschop komt. De belangrijke vraag wie de provisor-deken aanstelt blijft echter onbeantwoord.
- 16 Mekking, 1989, 138-139. Overigens was ook Domproost Floris van Jutphaas een verwant van graaf Willem III.
- 17 De Domtoren zou zo welhaast tot een Hollands symbool in Utrecht worden. Deze gevolgtrekking lijkt mij evenzeer bezijden de waarheid als die van L. Helten, die al eens bepaalde delen van de Domkerk verklaard heeft uit de aanspraken van Floris V op Schotland (Helten, 1988).
- 18 Vroom, 1981, 249-250. Wel werkte Jan van den Doem in 1372 aan een kasteel van de bisschop (Van de Ven, 1934, 40) en vermoedt Meischke, 1988, 90 dat de Dombouwmeester Cornelis de Waal verantwoordelijk is voor de toren van Wijk bij Duurstede.
- 19 Alle speculaties, gissingen en reconstructies over de oude Maartenstoren en het consistorie van de officiaal laat ik hier rusten.
- 20 Vroom, 1981, 35.
- 21 Mekking, 1989, 138 en 142-143.
- 22 Mekking, 1989, 143.
- 23 Hoven van Genderen, 1987, 26-30.
- 24 Hoven van Genderen, 1987, hoofdstuk VIII. Voor de 16e eeuw vooral: Christ, 1989, met name 277-278, 315-328.
- 25 RAU, OM nr.10: 'uti olim cum episcopis condominos primum locum habere'.
- 26 Hoven van Genderen, 1987, o.a. 26-30 en 49-50 met verdere literatuur. Niettemin zegt men al in 1368 van het Utrechtse Domkapittel, dat het probeert 'alleen heren te wezen, den biscop alleen te kiezen, tanc alleen te berichten als zi voertijts begheert ... hebben'. Ibidem, 150 noot 45.
- 27 Ibidem, 17-26. Nog een mogelijkheid is dat de symboliek op de Domtoren gericht was tegen de afhankelijkheid van het Sticht, dat toendertijd een 'protectoraat' van het graafschap Holland was, zeer tegen de zin van de kapittels.
- 28 Haslinghuis, 1965, 433. Uit de aanwezigheid van deze beelden kan niet worden opgemaakt, dat de toren het symbool van de bisschop was. Vergelijk dit bijvoorbeeld met de beelden van bisschoppen die voor 1537 het schepenhuis Hasenberch sierden. Dit soort beelden treft men gewoonlijk aan bij landsheerlijke gerechtsgebouwen. Misschien heeft het consistorie van de bisschoppelijke officiaal tot plaatsing van de beelden in de Domtoren geleid?
- 29 Van der Ploeg, 123 vindt dat Mekking aan de fundamentele vraag voorbijgaat, namelijk of dergelijke architectonische symbolen zo kunnen worden uitgedrukt 'dat ze voor de goede verstaander ook inderdaad verstaanbaar zijn'.
- 30 Post, 1967, regel 129-136. Vertaling gedeeltelijk naar Mekking, 1989, 132.
- 31 Henn, 1987, 237-240.
- 32 Zoals in dit hele stuk ga ik voorbij aan de religieuze betekenis van de toren. Niet dat deze niet belangrijk was, maar omdat niemand zich hiertegen verzet zal hebben.
- 33 Mekking, 1992, 5: 'Hij beloonde de goede stad Amersfoort om haar trouw met een kopie van de Domtoren'. De stadsrekening levert niet het bewijs dat Mekking erin ziet, namelijk dat de toren in 1457 werd begonnen. In het door Mekking gebruikte excerpt van de stadsrekening uit dat jaar blijkt hiervan niets. Ook de aanwezigheid van de hertog van Gelre, de bisschop van Osnabrück en anderen bij de eerste steenlegging lijkt mij verre van zeker. Amersfoort belooft slechts de speellieden of de nar van deze heren. Onduidelijk is echter of zij tegelijkertijd in de stad waren. Bovendien wordt er geen wijn geschonken aan de hoge heren zelf, wat toch de normale stedelijke praktijk was. In tegenstelling tot Mekking zie ik in de gegevens uit de stadsrekening slechts normaal diplomatiek overleg met het Oversticht en bovendien het bezoek van buitenlandse speellieden. Deze trokken uit propagandaoverwegingen rond of luisterden met hun spel heuglijke gebeurtenissen elders op. Uit niets blijkt echter dat dit met de Amersfoortse toren te maken had of met het bezoek van hertogen. Rootselaar 1878 II, 39-42. Zie ook Beukers, 1988, 41-42. We kunnen dus beter vasthouden aan de traditionele datering tussen 1444 en 1471 (Meischke, 1988, 90).
- 34 Zie Zilverberg, 1951, 21-23 en 26-28. Zilverberg meent dat Amersfoort dit juist na 1460 deed omdat ze ervan uitging dat David dit uit dank zou toestaan. Veel logischer is dat de stad al direct na 1456 deze politiek volgde.
- 35 Op deze loge ga ik verder niet in. Voor een leek op dit gebied is het onduidelijk in hoeverre dit eind 15e eeuw het symbool was dat Mekking erin ziet. Symboliek heeft zo zijn eigen wetten, maar de tot nu toe 'geaccepteerde' verklaring voor deze loge

- aan de Domtoren verliest hierdoor natuurlijk niet zijn geldigheid. De heren van Oudmunster stonden op hun vrije ondergang. Gezien alle praktische problemen, die het Domkapittel bij de bouw van het schip ondervond van Oudmunster, waarbij David nog bemiddeld heeft, en gezien het feit dat de Dom de bouw van de loge bekostigde, is symboliek niet de overheersende reden voor de bouw van de loge geweest. In Amersfoort heeft, zoals Mekking al suggereert, het verschil tussen stedelijke en kerkelijke grond, tussen toren en kapel, misschien meegespeeld.
- 36 Gezien de veranderde omstandigheden lijkt mij het elfde-eeuwse concept van de 'theoreticus architectus', de bisschop-bouwer die de bouwkundige schema's voor de kerken van zijn dioceses bedenkt, niet meer op te gaan. Ik vermoed dat Mekking hier stilzwijgend nog teveel aan denkt (Mekking, 1991, 108-110).
- 37 Met dit soort argumenten moet voorzichtig worden omgegaan. In het getijdenboek van de burggraaf van Montfoort, vaak tegenstander van de Utrechtse bisschop en overtuigd Hoek, staat een miniatuur van koning David met zijn harp, met op de achtergrond uitgerekend de Domtoren (net als op het schilderij van Van Eyck als symbool voor Jeruzalem).
- 38 Zo had juist David in 1460 in geldnood afstand gedaan van zijn laatste restje zeggenschap in Groningen. Kenmerkend genoeg meldde hij zich ook ziek voor de belangrijke vergadering, waarin Groningen en het Sticht hun verweer tegen Karel de Stoute opstelden. Nip, 1990, 89.
- 39 Blijkens zijn noten 44 en 100 is Mekking, 1992 zich hiervan bewust. In de tekst van zijn oratie houdt hij er echter te weinig rekening mee.
- 40 Terzijde: kerktorens namen niet de publieke functie in, die Mekking ze toedicht. Plakkaten werden niet aan de toren bevestigd, maar aan de deuren van het kerkgebouw zelf, zodat het grootste aantal mensen - bij hun bezoek aan de kerk - bereikt kon worden.
- 41 Berg, 1953, vooral 135-136. Prins-Schimmel, 1975, 12, 83, 106, 110-111.
- 42 Iterson, 1960, 168-169, 172-173, 232, 248-249, 250-251.
- 43 Mekking, 1989, 137-138. Iterson, 1964, 25-44. Jong, 1988, 2-10.
- 44 Van Iterson en de Jong, *ibidem*. Meischke, 1988, 91 ziet in deze 'meester Clemens' echter slechts een smid, die bij het ophangen van de klokken behulpzaam was. Hij denkt aan de bouwmeesters van de Dom of de Sint-Jan als architect.
- 45 Meischke, 1988, 90.
- 46 Doppler, 1937, 157. De invloed van een kapittel op een ondergeschikte parochie lijkt mij in de late middeleeuwen klein te zijn.
- 47 In mijn te verschijnen dissertatie zal dit nader worden toegelicht.
- 48 Vast staat blijkbaar slechts dat de toren voor 1485 is afgebouwd. Gezien de korte ambtstermijn van Brederode kunnen anderen nog eerder in aanmerking komen.
- 49 Ik ga niet in op de Overstichtse torens, die verwantschap met de Domtoren vertonen, omdat deze aan bod zullen komen in een bijdrage van D.J. de Vries in een boek over de Sint-Lebunuskerk in Deventer.
- 50 Westbroek was een afsplitsing van de Utrechtse Jacobiparochie, die op haar beurt weer een dochterkerk van de Dom was. Ook de Jacobitoren vertoont duidelijke verwantschap met de Domtoren.
- 51 Meischke, 1988, 88.
- 52 *Ibidem*, 90-91.
- 53 *Ibidem*, 93-97; Haslinghuis, 1922, 27 leest 'Loenen' waar Meischke 'Loeven' of Leuven ziet staan. Uit de laatste plaats is overigens evenmin uit andere bron werk van hem bekend.
- 54 Belangstellenden verwijst ik naar één van de komende nummers van het tijdschrift *Madoc*, dat een discussie zal bevatten tussen Mekking en ondergetekende over zijn zienswijzen en de problemen bij het gebruik van architectuur als bron.

Reacties & Besprekingen

E. M. Kylstra

H. L. Ph. Leeuwenberg

Ritmeester Sigarenfabriek te Veenendaal.

Gezicht op de gemeente 's Heerendijk met op de achtergrond de toren van IJsselstein. Gravure (door Hendrik Spilman, lid van de broedergemeente te Haarlem) naar Jan de Beyer, 1774. RAU, Top. Atlas.

De laatste twintig jaar van deze eeuw worden gekenmerkt door een hevige inventarisatiewoede van cultuurhistorische elementen in de gebouwde en onbebouwde omgeving. Twee ontwikkelingen op het gebied van de monumentenzorg vormen hiertoe de aanleiding. Enerzijds vormt de decentralisatiegedachte op rijksniveau de basis voor de ontwikkeling van een verantwoordelijkheidsbesef bij de lagere bestuurslagen, anderzijds gaf de bedreiging van de 19de- en vroeg 20ste-eeuwse bouwkunst door stedelijke vernieuwing in steeds groter tempo de aanzet tot een heroverweging van het beschermingsbeleid dat immers een grens van 1850 hanteerde. Hoewel al in 1973 door de Minister van CRM werd onderkend 'dat er voor wat betreft gebouwen van na 1850 nog geen systematische registratie had kunnen plaatsvinden', wat tot gevolg had dat 'De Utrecht' niet op de voorlopige monumentenlijst zou worden geplaatst, en in 1978 een subcommissie bescherming jongere bouwkunst door de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg werd ingesteld is het toch met name de latere decentralisatiegedachte geweest die het inventariseren van cultuurhistorische waardevolle objecten, gebouwen en gebieden in een stroomversnelling bracht. Zowel op Provinciaal als op gemeentelijk niveau werd er actief gewerkt aan de ontwikkeling van een eigen monumentenbeleid. Eén van de stappen hierin is de inventarisatiefase. Voorbeelden hiervan zijn Utrecht (1972), Zeist (1980), Amersfoort (1982), De Bilt (1983) en de Provincie Utrecht met Vleuten-De Meern (1983). De nadruk op het eigen monumentenbeleid zorgde er voor dat meestal niet slechts naar jongere bouwkunst gekeken werd, maar dat ook de periode voor 1850 kritisch werd bekeken. Dit is temeer van belang daar de monumentenlijst - die een gevolg was van de vaststelling van de Monumentenwet 1961 - niet alleen eenzijdig was, maar ook weinig diepgang kende. Niet alleen was de aandacht vooral gericht op architectonische hoogstandjes in tegenstelling tot de eenvoudige bouwkunst, maar ook werd er geen aandacht besteed aan datgene wat er zich achter een gevel bevond. Menig buitengewoon belangrijk middeleeuws gebouw ontsnapte aan bescherming maar niet aan de sloper vanwege de weinig opmerkelijke voorgevel.

Ook de Provincie Utrecht komt de eer toe al vroeg gestart te zijn met een brede inventarisatie van het cultuurhistorisch erfgoed.

In 1983 werd begonnen met een inventarisatie van waardevolle cultuurhistorische objecten, gebouwen en gebieden per gemeente. In september van dat jaar vond de presentatie plaats van de eerst rapportage. Het betrof het gebied van de gemeente Vleuten-De Meern.

Het belang van het in 1987 daadwerkelijk gestarte Monumenten Inventarisatie Project van jongere bouwkunst en stedenbouw tussen 1850 en 1940 van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, is vooral gelegen in een systematische aan-

pak, met een centraal ontwikkelde methodiek, en grotere aandacht voor stede-
bouwkundige ontwikkelingen. Daarnaast zijn ook de extra financiële middelen een
stimulus geweest voor een versnelling in de inventarisaties. Bovendien werd een
coördinerende rol aan de provincies toegedacht.

Het inventariseren is één, het stimuleren van een waardering onder de bevolking is
een ander aspect. En dat er wat betreft de jongste bouwkunst van na 1900 nogal
wat aan waardering schortte bleek wel uit het onderzoek 'Beleving van
Monumenten' van Harry Ganzeboom, dat in 1980/1981 in Utrecht werd uitge-
voerd. De Stadsschouwburg op het Lucas Bolwerk werd nog al eens betiteld als het
lelijkste gebouw. Een arbeiderswijk in Zuilen, bestaande uit Amsterdamse-school
woningen, door de Monumentencommissie voorgedragen voor aanwijzing als
beschermd stadsgezicht, kreeg veelal het predikaat 'foeilelijk', 'kale boel' of 'mag van
mij zo worden afgebroken'.

Zowel de Provincie Utrecht, als de gemeente De Bilt zagen wel in dat de bewoners
moesten meedelen in de resultaten van de inventarisatie, en stelden deze ter
beschikking. Hier kon echter nog nauwelijks van een publieks-presentatie gespro-
ken worden. Zeist beet in deze het spits af. Roland Blijdenstein schreef in 1983 het
eerste deel, 'geschiedenis, bouwstijlen en woonhuistypen', in de reeks 'Zeist, groei
en bouw'. In 1984 rondde hij de reeks af met 'Den Dolder en Bosch en Duin'.
Twee latere delen, van andere schrijvers, passen minder in de reeks. Er was veel
belangstelling voor de zes delen; ze zijn inmiddels uitverkocht.

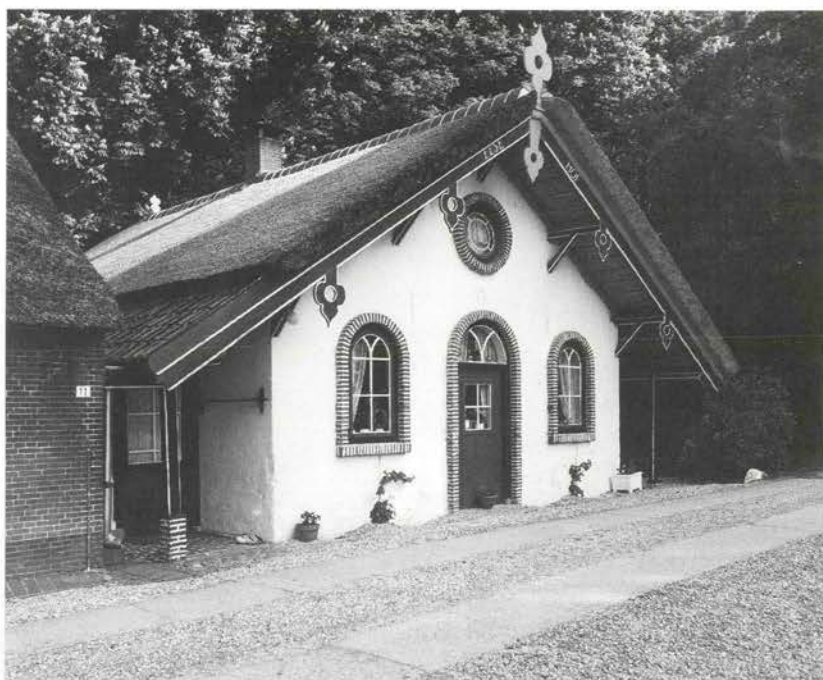
Dezelfde Roland Blijdenstein stond in 1988 aan de wieg van de reeks Monumenten
Inventarisatie Provincie Utrecht.

De indeling van de publikaties volgen sterk de opbouw die ook bij het Monumenten
Inventarisatie Project is gekozen. Eerst wordt een beschrijving gegeven van de
ruimtelijk-historische ontwikkeling van de gemeente, gevolgd door een objectinven-
tarisatie. Wat niet is overgenomen is de beschrijving van zogenaamde waardevolle
gebieden, die een bijzondere of gave stede-
bouwkundige structuur bezitten. Hierin
komt juist de samenhang tussen de objecten in relatie tot de openbare ruimte aan
de orde, een benadering waardoor het MIP een duidelijke meerwaarde kent ten
opzichte van de oorspronkelijke objectgerichte benadering.

De eerste gemeente die in de reeks aan de orde is gekomen is Houten. Er is geko-
zen voor een tweedelige uitgave. Eerst verscheen in 1988 'Houten, ontstaan en
groei' en in 1990 'Houten, historische bebouwing', beide geschreven door J.A.M.
Smits en O.J. Wttewaal.

Sindsdien zijn er inmiddels nog acht delen over andere gemeenten verschenen.

De projectmatige inventarisatie, en het in een serie uitgeven van de publikaties
schept verwachtingen ten aanzien van uniforme benadering. In hoofdlijnen is dat het
geval: historische ontwikkeling van de gemeente, samenvattend overzicht van de

Zomerhuis van de dwarshuisboerderij Elshof te Montfoort.

bebouwing, objectbeschrijving, archeologische en historisch-geografische terreinen, bouwkundige termen en begrippen, architecten en aannemers en een adressenlijst van geïnventariseerde objecten. Bij een nadere beschouwing vallen er echter verschillen op die onderlinge vergelijking van de inventarisaties niet vergemakkelijken. Een voorbeeld hiervan is de woonhuistypologie die wordt gehanteerd. In Bunnik en Cothen wordt een onderverdeling naar de soorten bewoners gemaakt: traditionele boerenwoonhuis, daggelders- en arbeiderswoning, burgerwoonhuis, middenstandswoning, villa of landhuistype, herenhuis. In Wijk bij Duurstede is een volumetypologie gebruikt: het diepe en dwarse huis met variaties daar op. Veenendaal heeft daarentegen weer een geheel eigen type ontwikkeld, namelijk de gevelpanden.

Curieus is ook dat niet bij aanvang al een verklarende woordenlijst van relevante bouwkundige termen en begrippen is ontwikkeld, die de gehele reeks door constant blijft. Hierdoor ontstaat de situatie dat Bunnik noch fronton, noch timpaan in zijn begrippenlijst heeft, Houten, IJsselstein, Cothen en Veenendaal alleen fronton, wat het meest bruikbare begrip is, Langbroek fronton en timpaan met de juiste omschrijving en Montfoort en Wijk bij Duurstede fronton en timpaan, met voor timpaan een onjuiste omschrijving. Wat zou er nu eenvoudiger geweest zijn om het in 1986 bewerkte boek 'bouwkundige termen' van Dr E.J. Haslinghuis te gebruiken? Het hoofdstuk archeologische en historisch-geografische terreinen is weinig toegankelijk. Bij Houten is de volstrekte onoverzichtelijkheid van de kaart van archeo-

logische monumenten en meldingsgebieden geproduceerd door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek gekopieerd. Hierbij zijn vindplaatsen erg moeilijk met een omschrijving te verbinden. Bij Montfoort is er in het geheel geen plattegrond toegevoegd waarop de terreinen zijn aangegeven.

Het overzicht 'Architecten en aannemers' is een waardevolle inventarisatie, die na afronding een mooi overzicht geeft van de in de Provincie werkzame personen. Hoewel dit niet echt hinderlijk is, is ook hier niet van een consistente lay-out sprake. Ook voor de adressenlijst van geïnventariseerde panden geldt dit. Soms wordt er slechts een kale adressenlijst gegeven, soms worden ook de gebouwtypen en de waardering toegevoegd.

Het hoofdbestanddeel van de publikaties wordt echter gevormd door beschrijving van de historische ontwikkeling van de gemeenten en de objectbeschrijving van de geïnventariseerde panden. Hierin ligt met name ook de sterke kant van de reeks. Een voor velen toegankelijk niet al te diepgaand overzicht van de geschiedenis van elke gemeente in de Provincie Utrecht kan een bredere waardering voor de kwaliteiten van de omgeving waarin men dagelijks verkeert stimuleren. Dat dit in een behoefte voorziet blijkt wel uit de verkoop.

Een dergelijke uitgave suggereert echter wel een zekere mate van volledigheid. Bij de objectbeschrijvingen schuilt er echter een addertje onder het gras. Door verschillende veelal te begrijpen oorzaken is de inventarisatie over het algemeen beperkt gebleven tot een beschouwing vanaf de buitenzijde, het interieur en de constructie zijn meestal niet bekeken. Hierdoor zullen nog veel waardevolle zaken ongezien verloren gaan.

Organisatorisch gezien verschijnt de reeks onder verantwoordelijkheid van de Provincie met Roland Blijdenstein als redacteur en de Stichting Publikaties Oud-Utrecht als uitgever. De redacteur heeft de altijd ondankbare taak de schrijvers te vinden en 'op te jagen', de stichting heeft de veelal nog moeilijker taak de betreffende gemeentebesturen te interesseren voor en vooral financieel te betrekken bij de uitgave.

Het is te hopen dat het loffelijk initiatief van de Provincie in samenwerking met de Stichting Publikaties Oud-Utrecht, een dochter van de Vereniging Oud Utrecht, dat landelijke gezien een unieke reeks oplevert, in snel tempo kan worden afgerond. De geplande uitgaven in 1993, Amerongen, Baarn, De Bilt, Doorn, Driebergen-Rijsenburg, Oudewater en Vleuten-De Meern geeft hier alle aanleiding toe.

Houten, Drs J.A.M. Smits en O.J. Wttewaall, 1988/1990, ISBN 90-6720-041-7, 90-6720-074-3

Bunnik, Saskia van Ginkel-Meester, 1989, ISBN 90-6720-051-4

IJsselstein, Brigitte Giesen-Geurts, Renata Mimpen en Alfons Vernooij, 1989, ISBN 90-6720-059-X

Langbroek, Saskia van Ginkel-Meester en Marinus Kooiman, 1990, ISBN 90-6720-086-7

Wijk bij Duurstede, Fred Gaasbeek, Marinus Kooiman en Ben Olde Meierink, 1991, ISBN 90-6720-105-7

Cothen, Saskia van Ginkel-Meester en Alfons Vernooij, 1992, ISBN 90-6720-126-X

Montfoort, Fred Gaasbeek en Charles Noordam, 1992, ISBN 90-6720-131-6

Veenendaal, Jan van 't Hof, Marinus Kooiman en Taeke Stol, 1992, ISBN 90-6720-132-4

Bunschoten, 1992, ter perse.

E. M. Kylstra

Een kwestie van verdraagzaamheid. De mislukte vestiging van de hernhutters in IJsselstein.

Nederlanders plegen nog al eens prat te gaan op hun verdraagzaamheid, waarvan de historische wortels zouden moeten worden gezocht in de ideeën van Erasmus. Diens weifelende houding in de controverse tussen Rome en Luther en zijn openlijke afkeer van de kettervervolgving zou de geest van verdraagzaamheid ten onzent hebben aangewakkerd en op politiek terrein de regentenklasse ten tijde van de Republiek diepgaand hebben beïnvloed. In hoeverre dit postulaat van eigen voortreffelijkheid gerechtvaardigd is laat ik hier in het midden. Het valt evenwel niet te ontkennen dat in de 17e en 18e eeuw de burgerlijke overheid op religieus gebied een pragmatische politiek van 'conniventie' (stilzwijgende gedoging) jegens haar niet-gereformeerde onderdanen voerde. Nederlanders en andere ingezetenen van de Republiek genoten de facto een grote mate van godsdienstvrijheid.

Daarmee stak Nederland gunstig af bij de andere Europese mogendheden, met name die van katholieke signatuur. In de Duitse landen had de vrede van Westfalen, in de vaderlandse geschiedenis beter bekend als de vrede van Munster (1648), een religievrede tot stand gebracht, als gevolg waarvan in sommige Duitse vorstendommen verschillende confessies naast elkaar werden geduld. Maar deze regeling was niet zozeer tot stand gekomen uit overwegingen van religieuze tolerantie, als wel het resultaat van een op politieke gronden bereikt compromis. Pas met de Verlichting zou tolerantie als staatkundig principe door sommige vorsten, zoals Frederik de Grote ('jeder soll nach seiner Façon selig werden') worden erkend.

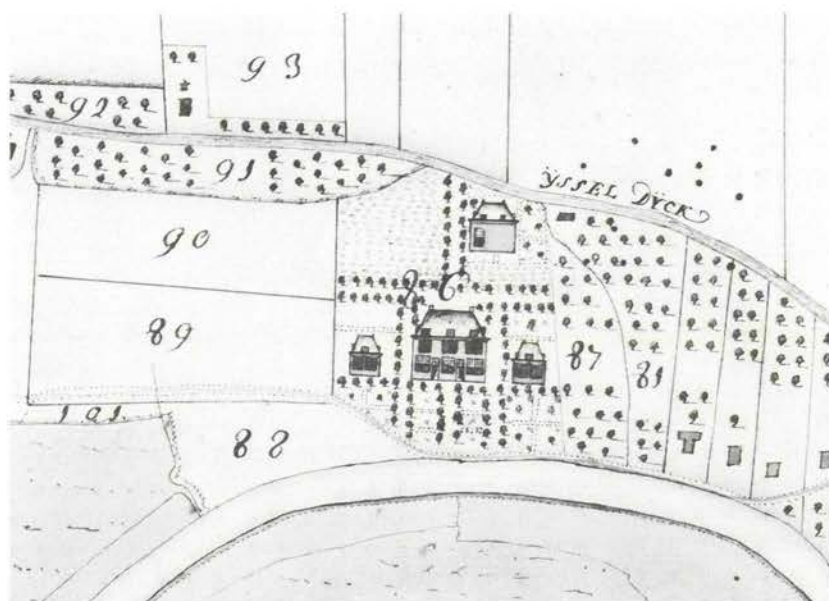
In de noordelijke Nederlanden lag dat anders. Artikel 13 van de Unie van Utrecht (1579), tot 1795 feitelijk het staatkundig fundament van de Republiek, liet het aan de afzonderlijke gewesten over hun eigen regelingen te treffen met betrekking tot het religievraagstuk. Wel werd in het Unieverdrag expliciet vastgelegd, dat niemand omwille van zijn geloofsovertuiging zou mogen worden onderzocht en dus ook niet vervolgd. Daarmee kreeg gewetensvrijheid (maar niet de godsdienstvrijheid) in de

Republiek een grondwettelijke basis. Dat dit geen dode letter bleef heeft de geschiedenis bewezen. De gereformeerde religie verwierf, zoals bekend, in alle gewestende de geprivilegieerde status van publieke kerk en de vrije godsdienstuitoefening werd bij plakkaat verboden. In de praktijk liet de overheid echter spoedig alle ruimte aan andersdenkenden, eerst aan de andere reformatorische kerken, na enige aarzeling ook aan de rooms-katholieken.

Als gevolg hiervan bloeide in de 18e eeuw in ons land een rijk geschakeerde dissidentenbeweging, deels binnenkerkelijk, deels buiten de officiële kerken optredend. Deze stromingen kenmerkten zich door dogmatische afwijkingen (rijnsburger collegianten, socinianen), een filosofisch-rationalistische uitleg van de Bijbel (spinozisten, cartesianen), mystieke fantasieën en profetendom (quakers, labadisten) of piëtistische aandrang (bevindelijken, diverse opwekkingsbewegingen, hernhutters). En dit zijn dan nog de meest in het oog lopende groepen, die in meerdere of mindere mate blijvende invloed hebben uitgeoefend. De gereformeerde kerk was er veel aan gelegen het optreden van deze vrijgeesten, zoekers, mystiek bevlogenen en critici van de kerkelijke praktijk binnen de perken te houden, maar de burgerlijke overheid kwam pas in actie, wanneer de openbare orde werd bedreigd. En dat was maar zelden het geval.

Ruim een eeuw geleden ontstond bij (kerk)historici serieuze belangstelling voor deze 'stiefkinderen van het Christendom'¹. De kerken voelden zich niet meer genoodzaakt al die afwijkende meningen te bestrijden. Onder invloed van de vrijzinnigheid had men meer oog gekregen voor hun historische betekenis. Om hun kritische opstelling tegenover de tijdgeest en het kerkelijke establishment werden zij gewaardeerd als onderzoekende geesten, die met verfrissende ideeën de verstar-ring van het kerkelijk leven te lijf gingen en soms vooruit liepen op latere ontwikkelingen. Rond de eeuwwisseling verscheen een reeks van voortreffelijke studies over deze kerkelijke drop-outs. Het is opmerkelijk, dat in de afgelopen jaren een aantal hiervan in ongewijzigde (fotografische) herdrukken opnieuw zijn uitgegeven, al dan niet aangevuld met een toelichtende inleiding en een index². Dit wijst er niet alleen op dat er sprake is van een hernieuwde belangstelling voor deze religieuze dissidenten, maar ook dat de genoemde studies nog niets aan waarde hebben ingeboet of door nieuw onderzoek zijn achterhaald. Toch was het de auteurs er niet om te doen de tolerantie jegens dissidenten nader te onderzoeken, maar veeleer om de samenhang tussen de ideeën van al die groepen en individuen aan het licht te brengen. Desalniettemin geven de reacties erop van kerk en overheid inzicht hoe de tolerantie in de praktijk uitpakte.

De reeds genoemde hernhutters of Evangelische Broedergemeente zijn de hoofdrolspelers van de hier besproken dissertatie van P.M. Peucker. Stichter en grote animator van deze religieuze beweging was de Duitse graaf Nikolaus Ludwig von

Kaart van landerijen onder IJsselstein met de gebouwen van de gemeente 's Heerendijk. Anonieme gekleurde pen-tekening in het kaartboek van de polders in de baronie van IJsselstein, (ca. 1740). RAU, Top. Atlas

Zinzendorf (1700-1760). Zoals velen van zijn standgenoten in Duitsland was Zinzendorf diep geraakt door de vroomheids- en opvoedingsidealen van het piëtisme binnen de lutherse kerken, zoals dat werd verwoord door August Hermann Francke (1663-1727) en gestalte had gekregen in diens stichtingen in Halle. Zinzendorf, die in zijn jonge jaren als jurist in dienst stond van de keurvorst van Saksen (tevens koning van Polen), bezat landgoederen in de tegen Silezië aan gelegen Oberlausitz. Hier stichtte hij zijn eerste gemeente, die hij Herrnhut noemde. Meer gevoelsmens dan theoloog (een theologische opleiding werd niet in overeenstemming geacht met zijn stand) begon Zinzendorf evenwel opvattingen te verkondigen, die niet pasten in het strikt kerkelijk en dogmatisch georiënteerde piëtisme van Francke. Zijn contacten met allerhand religieuze randfiguren en 'Schwärmer' maakten hem in de ogen van de officiële kerk tot een verdacht persoon. Intrigues leidden tot zijn verbanning uit Saksen. Nu richtte hij zijn blik op andere landen, daartoe nog extra aangespoord met het oog op de verwezenlijking van een van zijn grote idealen, de zending onder de heidenen. In 1736 bezocht hij Amsterdam, waar zijn komst was voorbereid door enige van zijn nauwste medewerkers. Hij vond een gretig gehoor bij een aantal leden van de mennonietengemeente (sommigen met een labadistische achtergrond) en enkele gereformeerden, die zich ontvankelijk toonden voor zijn opvattingen over zonde en verzoening. Een van hen, de doopsgezinde koopman Jacob Schellinger, kocht nog in hetzelfde jaar een stuk grond in de baronie van IJsselstein, dat in 1732 als douairie was geschonken aan de Friese stad-

houder-weduwe Maria Louise van Hessen-Kassel ('Marijke Meu'). Hier, aan de Hollandse IJssel, vestigden de merendeels uit Duitsland overgekomen broeders een gemeente, die zij 's Heerendijk noemden. Andere gemeenten ontstonden in Amsterdam, Haarlem, Zeist, Akkrum en Blokzijl. De IJsselsteinse nederzetting werd, ook al doordat de verhouding tot de drost er moeizaam verliep, spoedig verlaten en in 1770 uiteindelijk verkocht en afgebroken. Zeist, aangekocht in 1746 door Cornelis Schellinger, een broer van Jacob, zou zich ontwikkelen tot hoofdgemeente van de broederkerk in Nederland.

Peucker richt zich met name op deze IJsselsteinse broedergemeente en laat de ontwikkelingen in de andere gemeenten grotendeels buiten beschouwing. Over het optreden van de hennhutters in Nederland heeft de theoloog W. Lütjeharms in 1935 een heldere dissertatie geschreven, waarin vooral aandacht wordt geschonken aan de verbreiding van de oecumenische idealen van de beweging en de geschiedenis van de afzonderlijke gemeenten slechts zijdelings wordt besproken³. Sindsdien is over de hennhutter beweging in Nederland geen grote studie meer verschenen. De dissertatie van Peucker doorbreekt dus een lang historiografisch stilzwijgen.

In de Inleiding geeft de auteur aan, dat zijn aandacht vooral uitgaat naar de periode dat 's Heerendijk als hennhutter gemeente fungeerde, ruwweg tussen 1737 en 1747. In een apart hoofdstuk volgt een beschrijving van de periode na de verhuizing naar Zeist, toen aanvankelijk de meisjesschool in de verlaten gebouwen werd ondergebracht (1747-1752), vervolgens de vroegere Zeister predikant Johan Petsch met enkele volgelingen hier zijn intrek nam (1752-1754) en tenslotte Zinzendorf zelf zich voor ruim een jaar in de leegstaande gebouwen terugtrok (1758-1759). Hij wil zich niet beperken tot een beschrijving van de geschiedenis van de gemeente, maar aan de hand daarvan twee belangrijke vragen beantwoorden: hoe werden de hennhutters als religieuze beweging door de gereformeerde gemeente te IJsselstein, c.q. de classis van Buren en de synode van Zuid-Holland bejegend; en welke houding nam de plaatselijke overheid aan tegenover de stroom van vreemdelingen (de term 'nieuwkomers', die hij in navolging van Lucassen en Penninx ook wel gebruikt, acht ik geen verbetering), die zich voor kortere of langere tijd in de gemeente vestigden. Zijn boek is m.a.w. een studie naar verdraagzaamheid en vreemdelingenpolitiek binnen de lokale context van de baronie van IJsselstein, waarbij het begrip verdraagzaamheid wordt verstaan in 18e-eeuwse zin als verdraagzaamheid op religieus gebied (blz. 16).

In de hoofdstukken 10 en 11 worden deze twee vragen nader onderzocht, in het slothoofdstuk worden aan de hand van het besprokene enkele conclusies getrokken. Deze hoofdstukken stellen teleur, in zoverre ze niet tot verrassende of nieuwe inzichten leiden. Dat is ook niet zo verwonderlijk, want een studie naar verdraag-

zaamheid vereist een wat bredere dimensie dan de lokale verhoudingen in IJsselstein. Zinzendorf zelf zag wel in dat de tolerantie in ons land een historisch gegroeide praktijk was, waarbij politieke overwegingen, als het vermijden van sociale onrust en het stimuleren van economische activiteiten, de doorslag gaven. Jammer is wel, dat geen aandacht wordt geschonken aan de historische ontwikkeling van de tolerantiegedachte, die zich juist in de eerste decennien van de 18e eeuw begon uit te kristalliseren, vooral in kringen van verlichte geesten. Het intellectuele debat over de grenzen van de verdraagzaamheid werd in de Republiek gevoerd door publicisten als Pierre Bayle (overl. 1706) en de uit Genève afkomstige Jean Leclerc (overl. 1736), bekend vanwege zijn uitgave van de brieven van Erasmus. John Locke liet in 1689 hier zijn *Epistola de Tolerantia* uitgeven. In dat verband is het trouwens opmerkelijk, dat Zinzendorf Bayle's *Dictionnaire historique et critique* tot zijn favoriete lectuur rekende, na de bijbel uiteraard. Als Zinzendorfs opvattingen over tolerantie ter sprake worden gebracht (blz. 177), rijst dan ook vanzelf de vraag in hoeverre hij daarin is beïnvloed door Bayle. Kortom, het vraagstuk van de verdraagzaamheid in de 18e eeuw had wat meer uitgediept kunnen worden en in relatie gebracht tot de eigentijdse opvattingen daarover.

De inwoners van 's Heerendijk waren afkomstig uit de meest uiteenlopende plaatsen in Duitsland, Bohemen en Moravië, Engeland, de scandinavische landen, Zwitserland en het Balticum, slechts een kleine minderheid was Nederlander. Wat hen dreef was dezelfde godsdienstige overtuiging. Zij vestigden zich in IJsselstein voor een beperkte periode, op aanwijzing van Zinzendorf of de Uniteit. Net als de graaf zelf waren de broeders en zusters voortdurend 'on the road', op weg naar een andere bestemming. Daarmee onderscheidden zij zich van andere religieuze gemeenschappen van immigranten, die - zij het vaak noodgedwongen - een meer permanent karakter hadden. Zij waren meer religieuze passanten dan immigranten of kolonisten.

Dat de gereformeerde kerk de adogmatische opvattingen van Zinzendorf en diens aarzeling om de broedergemeente aan een confessie te binden met argusogen volgde, verwondert ons niet. Lütjeharms heeft al uitgebreid de verwickelingen met de heersende kerk beschreven. Bij tijd en wijle gaf dit aanleiding tot felle polemieken, die de overheid tot maatregelen en het kerkvolk tot afzijdigheid moesten bewegen. Plaatselijk kwamen de kerkeraden vooral in het geweer, als de eigen lidmaten zich met de broeders inlieten. Deze polemieken behoorden tot het standaardrepertoire van de geprivilegieerde kerk, die alles te verliezen en niets te winnen had. De burgerlijke overheid liet zich in deze evenwel niet de wet voorschrijven en nam een zuiver pragmatische houding aan, wat er in de praktijk op neerkwam, dat de hernhutters een grote mate van vrijheid genoten.

De houding van Maria Louise van Hessen-Kassel, barones van IJsselstein, was enig-

zins ambivalent. Aanvankelijk toonde zij een zeker enthousiasme voor de plannen van Zinzendorf. Zij had hem zelfs een vrijplaats voor de broeders in haar baronie aangeboden. De vraag, die daarbij onmiddellijk rijst, is in hoeverre haar houding jegens Zinzendorf werd beïnvloed door haar familiebanden in Duitsland, waar het piëtisme in kringen van de hoge adel veel weerklank vond⁴. Deze vraag wordt helaas niet nader onderzocht. Onder invloed van haar zoon Willem IV ging zij zich echter geleidelijk voorzichtiger opstellen. Toen de IJsselsteinse drost Vultejus in conflict geraakte met de broeders over een hernhutter school, liet hij zich dan ook niet zozeer door de gereformeerde synode beïnvloeden (blz. 71), maar volgde ongetwijfeld de instructies van zijn soeverein.

Hoe de gewone burger dacht over andersdenkenden, die bovendien nog afkomstig waren uit den vreemde, is bij gebrek aan directe uitlatingen moeilijk vast te stellen. In IJsselstein schijnt het met regelrechte confrontaties tussen de burgerij en de hernhutters wel te zijn meegevallen. De auteur kwam althans maar twee uitlatingen van vijandig gedrag tegen, waarvan de eerste plaats had vóór de commotie in de gereformeerde kerk in 1738, de tweede enkele jaren daarna. Dat wijst niet op een vanaf de kansel gedirigeerde stemmingmakerij, eerder op een onberedeneerde vijandigheid jegens vreemdelingen.

Voorafgaand hieraan wordt in de hoofdstukken 3 tot en met 9 de ontstaansgeschiedenis van 's Heerendijk en de 10 jaren van zijn bestaan meticuleus uit de doeken gedaan. Dit vormt m.i. het waardevolste onderdeel van deze studie. Voor de geschiedenis van de IJsselsteinse gemeente was men tot nu toe aangewezen op wat in de secundaire literatuur of zijdelings in de dissertatie van Lütjeharms hierover werd medegedeeld. Daarbij werd stevast geput uit dezelfde 18e-eeuwse bron, te weten een beschrijving van 's Heerendijk door de toenmalige archivaris van de broedergemeente Erich von Ranzau, waarvan het oorspronkelijke handschrift wordt bewaard in het Uniteitsarchief te Herrnhut. Aan oorspronkelijke bronnen ontbreekt het evenwel niet. Zij zijn echter verspreid over het Uniteitsarchief van de Broedergemeente te Herrnhut, het archief van de Zeister broedergemeente (met het gedeponseed archief van 's Heerendijk) in het rijksarchief in Utrecht, en het Koninklijk Huisarchief (baronie IJsselstein), alsmede in enkele andere Nederlandse archiefbewaarplaatsen. Peucker heeft er uitgebreid gebruik van gemaakt. Aan de hand van het door hem geraadpleegde archiefmateriaal reconstrueert hij nauwgezet de verwikkelingen rond de aankoop van de grond, de bouw van de huizen, het gemeenteleven en de liturgie, de scholen en de economische basis van de gemeente. Gedetailleerde informatie put hij onder meer uit de bewaard gebleven correspondentie van de direkt betrokkenen, de diaria van Zinzendorf en zijn medewerkers, en het gemeentediarium.

Om diverse redenen bood de oprichting van een gemeente in IJsselstein voor

Zinzendorf aantrekkelijke perspectieven. Als gevolg van zijn persoonlijke verbanning uit Saksen liep de gemeente te Herrnhut zelf gevaar te worden opgeheven. In dat geval zouden de inwoners van deze gemeente, waarvan velen als leden van de oude Moravische Broederuniteit uit Bohemen afkomstig waren, deels in IJsselstein kunnen worden opgevangen. Het tolerante klimaat in de Republiek was een factor die vestiging hier aantrekkelijk maakte. Belangrijker nog waren de mogelijkheden, die een zeevarende natie als de Republiek bood om de zendingsplannen van Zinzendorf tot uitvoering te brengen. Met de W.I.C. en de V.O.C. werd onderhandeld over de vestiging van kolonisten-missionarissen in Suriname en het aangrenzende Berbice, en in Zuid-Afrika en Ceylon. Toen stadhouder-weduwe Maria Louise dan ook aanbood het grondgebied van haar baronie voor de vestiging van een gemeente beschikbaar te stellen, ging Zinzendorf daar gretig op in. IJsselstein was zeer strategisch gelegen aan de IJssel, goed bereikbaar vanuit Duitsland en Hellevoetsluis (voor de oversteek naar Engeland) en niet ver van Amsterdam.

Voor de bouw van de gemeente kwamen timmerlieden en metselaars uit Duitsland naar IJsselstein over. Als bouwmeester trad op Christian David, een Moravische vluchteling van het eerste uur, die ook bij de aanleg van Herrnhut een grote rol had gespeeld (waarom ontbreekt een bewaard gebleven eigenhandig schetsplan van het Broederhuis van deze David onder de afbeeldingen?). Van de huizen is na de verkoop en sloop in 1770 slechts een bijgebouwtje bewaard gebleven, dat bij de oude IJsselsteiners nog bekend staat als het 'hernhutje', hoewel de associatie met de hernhutter beweging voor de meesten van hen niet meer duidelijk is. De omvang van de gemeente schiep voortdurend problemen wegens de door de overheid geëiste indemniteitsgarantie, waarmee men wilde voorkomen dat tot armlastigheid vervallen vreemdelingen (uit binnen- en buitenland) ten laste zouden komen van de plaatselijke armenzorg. Uiteindelijk was dit een van de redenen waarom de broeders al spoedig naar andere vestigingsmogelijkheden gingen omzien.

Volgens de auteur week het gemeenteleven in beginsel niet af van dat in andere gemeenten. De gemeente was verdeeld in zgn. koren, geleed naar geslacht, leeftijd en burgerlijke staat, die deels gemeenschappelijk woonden. Doop, avondmaal, gebedsstonden en liefdemalen vonden op geregelde tijden plaats en beheersten de dagindeling van de broeders en zusters. Voor zover de liturgie typische hernhutse vormen aannam trokken deze bijeenkomsten de belangstelling van nieuwsgierige buitenstaanders en kritische gereformeerde predikanten, die zich met eigen ogen wilden vergewissen van de geloofsopvattingen van de broeders.

In de tweede helft van de jaren '40 geraakte de broedergemeente in een diepe crisis. Deze periode, bekend als de zgn. Sichtungszeit, werd gekenmerkt door een dweperige verering van de lijdende Christus, die vooral in de Duitse gemeente Herrnhut groteske vormen aannam. In het dagelijkse leven werd het alles overheersende referentiepunt de bloedende zijde-wond. Deze verering werd verwoord

in een sterk sexueel getinte beeldspraak en zichtbaar gemaakt door in barokke stijl geësceneerde Spielereien. De hernhutter beweging zou zijn afgegleden naar een secte van mystieke excentriekelingen, indien Zinzendorf in 1750 niet had ingegrepen en een eind had gemaakt aan de excessen. De protestantse kerken reageerden geschokt, en vooral van gereformeerde zijde werd een polemiek op gang gebracht, waarin bewoordingen als 'geest-dryvery', 'bedorvene mystikery', 'enthusiastische, antinomiaansche, paapsche, vuile en Godloze dwalingen' e.d. niet van de lucht waren. Volgens de auteur heeft de Sichtungszeit in IJsselstein weinig effect gehad. Zij heeft in ieder geval weinig sporen nagelaten in de bronnen. Dat dit aan de Nederlandse nuchterheid moet worden toegeschreven is maar de vraag. De meeste gemeenteleden waren immers buitenlanders. Het is bovendien niet geheel uit te sluiten, dat in IJsselstein zich toch meer heeft afgespeeld dan uit de bronnen duidelijk wordt. Het is tenminste bekend, dat in later tijd archiefstukken uit verlegenheid met het gebeurde opzettelijk zijn vernietigd. En in Zeist hebben de excessen van de Sichtungszeit zich wel degelijk voorgedaan.

Op economisch gebied heeft de gemeente zich nauwelijks kunnen ontplooiën. Werkverschaffing en kapitaal vormden daarbij het grootste probleem, een halfslachtige poging tot inrichting van een lijnbaan ten spijt. Er werd geëxperimenteerd met een gemeenschappelijke huishouding, maar dat bracht uiteraard geen brood op de plank. Alleen de schoenmakerij, waar in 1747 ongeveer 25 personen werkzaam waren, had succes doordat de produkten in de wijde omgeving aftrek vonden. Maar als gevolg van de tegenwerking van de schoenmakersgilden in de streek was ook zij niet in staat de gemeente een gezonde basis te verschaffen.

In het voorjaar van 1747 trok het grootste gedeelte van de inwoners van 's Heerendijk naar Zeist, dat een jaar tevoren door hun medebroeder Cornelis Schellinger was aangekocht. Slechts een schooltje voor kinderen van leden en sympathisanten bleef tot 1752 gevestigd in de gemeentegebouwen. In Zeist waren de vestigingsmogelijkheden voor de broeders riant en hoefde men, met een medebroeder als bezitter van de heerlijkheid, niet te vrezen voor eindeloze kibbelarijen over indemniteitsgaranties. De ingebruikneming van een eigen begraafplaats, volgens Zinzendorf een absoluut vereiste voor een gemeente, die in IJsselstein onmogelijk was gebleken, zou hier evenmin problemen opleveren. Uiteindelijk zou in Zeist gerealiseerd worden wat in IJsselstein door tegenwerking op bestuurlijk gebied niet lukte: een zelfstandige gemeente, in staat economisch zichzelf te bedruipen en door een bloeiend bedrijfsleven zelfs bij te dragen aan de afbetaling van de enorme schuldenlast die na de dood van Zinzendorf op de Uniteit bleek te drukken. Ernstige bezwaren heb ik tegen de stilistische zwakte van het boek. Te veel zinnen lopen niet en het woordgebruik is vaak niet adequaat. Zo kan ik mij niet voorstellen, dat de stadhouder-weduwe Maria Louise, ingelicht over de tegenstand die de gemeente ondervond, daadwerkelijk begon te huilen (blz. 147). Prinsessen plegen

niet te huilen, maar te wenen, en dan nog bij wijze van spreken. Als de 18e-eeuwer het woord 'wenen' (weinen) in de mond neemt, moet men er op bedacht zijn, dat hij dit niet altijd letterlijk bedoelt. Vaak is dit niet meer dan een stijfgevoel of beeldspraak. In de slotbeschouwing wordt de vraag of de hennhutters *genoten van de tolerantie* in de Republiek (blz. 172) wel gesteld, maar niet beantwoord. In dezelfde slotbeschouwing worden ten onrechte de begrippen gewetensvrijheid en tolerantie door elkaar gebruikt. Ook compositorisch verloopt niet alles even soepel. Onnodige herhalingen en slecht aansluitende zinnen wekken de indruk dat al eerder aan de tekst is gesleuteld. Op den duur wordt hierdoor het lezen vermoeiend, waardoor de aandacht verslapt.

Het afgebeelde materiaal vertoont lacunes. Het verbaasde mij bv. geen kaartje of plattegrond van de gemeente IJsselstein aan te treffen. Voor de lezer die geïnteresseerd is in de preciese lokatie van de gemeente is het ontbreken daarvan een gemis. Ook zou een portret van stadhouder-weduwe Maria Louise, een sleutelfiguur in het korte bestaan van de gemeente, op zijn plaats zijn geweest.

Tot slot is het vreemd dat in Duitse citaten te pas en te onpas de *ß* wordt toegepast, ook daar waar in de 18e eeuw een gewone *s* wordt geschreven ('uns', 'Haus', 'als' enz.). Slordigheidjes, die ook elders opduiken (Ameiden, buurtschap), en die vermeden hadden kunnen worden.

Per saldo heeft Peucker ons verrijkt met een gedetailleerde geschiedenis van de hennhutter gemeente te IJsselstein, en daarbij een inkijk gegeven in de (kerk)politieke praktijk van de verdraagzaamheid ter plaatse, zonder op dit laatste punt tot verrassende conclusies te komen. We komen veel te weten over het gemeentelieven en de personen, die daarin een hoofdrol hebben gespeeld, al gaat het verhaal, zoals gezegd, wat hortend en stotend. Hoe het fenomeen van de hennhutter beweging zich verhiel tot de tijdgeest wordt niet verder uitgewerkt. Dat was ook niet de pretentie van de schrijver. Misschien leende het aanwezige bronnenmateriaal zich daar ook minder toe. Pas met de stichting van de gemeente in Zeist zouden de hennhutters zich een vaste plaats verwerven in de Nederlandse samenleving, die ze tot de dag van vandaag hebben behouden.

P.M. Peucker, 's Heerendijk. Hennhutters in IJsselstein, 1736-1770 (Zutphen, De Walburg Pers, 1991, ISBN 906011.749.2, Stichtse Historische Reeks 16)

H.L.Ph. Leeuwenberg

Noten

1. Onder deze titel verscheen in 1929 een studie van J. Lindeboom, die als vrijzinnig protestant een begripvol en bij tijd en wijle sympathiek beeld schetst van de eindeloze stoet sectariërs, bevlogen mystici en kerkelijke vrijbuiters, die van de geschiedenis van het Christendom een boeiender verhaal maken dan de traditionele Dogmengeschiede.
2. J.C. van Slee, *De Rijnsburger Collegianten*, met een inleiding door S.B.J. Zilverberg (Haarlem, 1895; herdruk Utrecht, 1980); K.O. Meinsma, *Spinoza en zijn kring. Historisch-kritische studiën over Hollandsche vrijgeesten*, met een inleiding door S.B.J. Zilverberg ('s-Gravenhage, 1896; herdruk Utrecht, 1980); C.B. Hylkema, *Reformateurs. Geschiedkundige studiën over de godsdienstige bewegingen uit de nadagen onzer gouden eeuw* (Haarlem, 1900; herdruk Groningen/Amsterdam, 1978); W.J. Kühler, *Het socinianisme in Nederland*, met een inleiding door Aart de Groot (Leiden, 1912; herdruk Leeuwarden, 1980). Van Van Slee verscheen, twee jaar na Kühler, ook nog *De geschiedenis van het Socinianisme in de Nederlanden* (Haarlem, 1914), waarvan nog geen herdruk beschikbaar is. Over Jean de Labadie en zijn beweging bestaat nog geen bevredigende monografie. Wel wordt zijn vroege optreden beschreven in het licht van het zich ontwikkelende piëtisme in ons land door Wilhelm Goeters, *Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlande bis zur labadistischen Krisis 1670* (Amsterdam, 1974).
3. W. Lütjeharms, *Het philadelphisch-oecumenisch streven der Hershutters in de Nederlanden in de achttiende eeuw* (Zeist, 1935).
4. Hans-Walter Erbe, *Zinzendorf und der fromme hohe Adel seiner Zeit* (Leipzig, 1928).

Kroniek over het jaar

1991

G. J. Kylstra-van der Eijck

2 december

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. B 10.515 D

- 1 ► Het inwonertal van de gemeente Utrecht is in 1990 met 894 personen toegenomen tot 231.570. De gemeente Amersfoort groeide met 2.604 personen tot 102.007. De provincie telt nu 1.027.250 inwoners, dat is 11.735 meer dan op 1 januari 1990.
- 1 ► De Utrechtse brandweer moest vorig jaar 364 maal vaker uitrukken dan in 1989. Dit was vooral in verband met de storm in januari 1990. De geraamde schade is gestegen van 3,8 miljoen in 1989 tot 23,7 miljoen gulden in 1990.
- 1 ► Mr T.B. Keulen stopt met zijn advocatenpraktijk; hij was gedurende meer dan 40 jaar raadsman van de gemeente Utrecht.
- 1 ► In de gemeente Utrecht wordt ondanks felle protesten de hondenbelasting weer ingevoerd. Zij was in januari 1982 afgeschaft.
- 1 ► De 75-jarige samenwerking tussen de brandweer en de GG en GD Utrecht wordt beëindigd. De nieuwe Ambulancedienst Regio Utrecht gaat het ziekenvervoer voortaan verzorgen.
- 9 ► Rusthuis De Wartburg in Oog in Al te Utrecht viert het 150-jarig bestaan met diverse activiteiten.
- 10 ► De Utrechtse gemeenteraad gaat, na 10 jaar allerlei mogelijkheden besproken te hebben, akkoord met het isoleren van de ernstig vervuilde grond van het Griftpark.
- 12 ► Ter gelegenheid van het 500-jarig bestaan van de Stichting Evert Zoudenbalch wordt in het Centraal Museum Utrecht de door het museum samen met de Gemeentelijke Archiefdienst ingerichte tentoonstelling 'Burgerwezen in Utrecht, 500 jaar Stichting

9 januari

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. C. 5.231

Evert Zoudenbalch' geopend. Tegelijk wordt het eerste exemplaar van het door dr J.J. Dankert en dr J. Verheul geschreven jubileumboek getiteld *Als een groot particulier huisgezin*, overhandigd aan de superintendent van de stichting, burgemeester drs M.W.M. Vos-van Gortel.

- 13 ► In het Centraal Museum Utrecht wordt het, bij de gelijknamige tentoonstelling behorende boek *Onbekend talent: leerlingen van de Utrechtse Fundatie van Renswoude 1761 - 1795*, dat geschreven is door drs M. Langenbach, gepresenteerd.
- 16 ► De commissaris van de koningin, jhr drs P.A.C. Beelaerts van Blokland reikt de erepenning van de provincie Utrecht uit aan het St. Antonius Ziekenhuis te Nieuwegein en aan mr G.A.W.C. baron van Hemert tot Dingshof te Maarn voor hun bijzondere verdiensten voor de provincie.
- 16 ► Burgemeester Vos opent het eerste gedeelte van de nieuwbouw van het Diakonessenhuis te Utrecht.
- 16 ► De gebroeders Do en Arnold Schat nemen officieel afscheid van het Utrechtse bakkersbedrijf waarin zij beiden jarenlang een directeursfunctie bekleedden.
- 18 ► De nieuwe kostuumzaal van het Centraal Museum Utrecht wordt feestelijk geopend.
- 19 ► Wethouder M. Steenhuisen van Nieuwegein opent het, in de voormalige brandweerkazerne ondergebrachte, Kunstenaars Centrum Nieuwegein.
- 23 ► De Commissaris van de koningin jhr Beelaerts van Blokland opent het nieuwe politiebureau van de Rijkspolitiegroep Houten.
- 24 ► In Slot Zeist wordt de tentoonstelling 'Dali, echt of vals' geopend.
- 26 ► Prinses Margriet opent door het onthullen van een plaquette het nieuwe Rode Kruisgebouw aan de Columbusweg te Amersfoort.
- 31 ► Kroonprins Willem Alexander slaat in 's Rijks Munt te Utrecht het eerste exemplaar van een zilveren vijfguldenstuk, dat uitgegeven wordt ter gelegenheid van het zilveren huwelijk van koningin Beatrix en prins Claus.

FEBRUARI

- 1 ► Wethouder F.H. van der Sluijs van Welzijn stelt de Advies- en Informatielijn van het Stedelijk Overleg Lichamelijk Gehandicapten Utrecht in werking.
- 1 ► In park Oog in Al wordt het beeld 'Bescherming' van Jan Timmer uit Dordrecht geplaatst.
- 5 ► Bart Klück, bouwhistorisch onderzoeker bij de sector monumenten van de Dienst Volkshuisvesting Utrecht houdt de 6de Nicolaas van der Monde-lezing, getiteld 'Ridders in de stad: de bouwgeschiedenis van het Duitse Huiscomplex in Utrecht'.
- 6 ► De Utrechtse Kamer van Koophandel noteert de 100.000ste inschrijving in het Handelsregister.
- 8 ► In Driebergen overlijdt op 76-jarige leeftijd dr M. Troostwijk. Hij was van 1971 tot en met 1975 burgemeester van Amersfoort.

28 februari

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. K. 2.197

- 8 ▶ Het voormalige theater 't Hoogt in Utrecht wordt na een grondige verbouwing heropend als filmcentrum.
- 8 ▶ Het projektteam, dat de renovatie van de Ruyche Roobol in de Utrechtse wijk Zuilen heeft gerealiseerd, ontvangt de Nationale Renovatie Prijs 1991.
- 9 ▶ Op 64-jarige leeftijd overlijdt J.'t Lam; hij was van 1968 tot 1974 commandant van de Utrechtse brandweer.
- 15 ▶ De commissaris van de koningin jhr Beelaerts van Blokland opent in het Centraal Museum Utrecht de tentoonstelling 'Jan Davidsz. de Heem en zijn kring, stillevens uit de Gouden eeuw'.
- 19 ▶ Prof. dr ir J.M.M. Ritzen, minister van Onderwijs en Wetenschappen, opent het nieuwe gebouw van KANS-Stad Utrecht voor basiseducatie aan de Ina Boudier Bakkerlaan.
- 20 ▶ Wethouder J. Zwart van Volkshuisvesting opent officieel in Vitae Veste aan het Willem van Abcoudeplein te Utrecht de huisvesting van de woongroep voor ouderen.
- 25 ▶ Drs R.A. ridder van Rappard wordt benoemd tot burgemeester van Driebergen-Rijsenburg, als opvolger van J. Jongeneel.
- 28 ▶ In aanwezigheid van prins Claus wordt het totaal gerestaureerde Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen aan de Mariaplaats te Utrecht feestelijk geopend met een concert in de nieuwe concertzaal. In het gebouw van de Crediet- en Effectenbank aan de Kromme Nieuwegracht wordt in verband met de heropening de tentoonstelling 'K.&W.-brand in beeld' gehouden.

MAART

- 1 ► Gedeputeerde J. Hoekstra opent in het Centraal Museum Utrecht de tentoonstelling 'Linea recta; tekeningen uit de collectie van de Provincie'.
- 3 ► De IJshockey Club Utrecht wordt voor het eerst in haar 21-jarig bestaan landskampioen.
- 4 ► De Utrechtse glazenier Dick Broos overlijdt op 88-jarige leeftijd.
- 6 ► Bij de verkiezingen voor de Utrechtse Provinciale Staten boekt D66, evenals in de andere provincies, grote winst ten koste van de PvdA.
- 8 ► Drs H. d'Ancona, minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, opent in Zeist ter gelegenheid van de Internationale Vrouwendag een Vrouwenkunstroute.
- 9 ► Bij een verkeersongeval komen de twee bedienden Halewijn en Gozewijn van studentenvereniging PHRM om het leven.
- 12 ► Ds J. Kronenburg, de motor achter de restauratie en algehele openstelling van de Domkerk stopt met zijn werk als predikant van het Utrechts Citypastoraat.
- 14 ► De Utrechtse gemeenteraad besluit de voorkeur te geven aan de vestiging van een luxe hotel op het terrein van het Duitse Huis.
- 15 ► Milieugedeputeerde P. Smink en wethouder B.J. Schouten maken officieel een begin met de aanpak van de vervuiling van het Griftpark te Utrecht.
- 15 ► A. van Hassel, de vorige wethouder van Economische Zaken, opent het bedrijven-centrum Hooghiemstra aan de Wittevrouwensingel te Utrecht.
- 15 ► Te Utrecht overlijdt op 61-jarige leeftijd dr L.M.K. Brozkova-Dolezalova,

15 maart

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. L. 4.864

25 maart

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. B. 10.258 E

- conservator moderne kunst, tekeningen en grafiek van het Centraal Museum Utrecht.
- 16 ► Minister-president drs R.F.M. Lubbers opent in het Rijksmuseum Het Catharijneconvent de tentoonstelling 'Jezüieten in Nederland'.
 - 19 ► D. Stiemer neemt afscheid als directeur van de Dienst Openbare Werken te Utrecht wegens vervroegde uittreding.
 - 21 ► Prof. dr A.A. Haspels opent in het Utrechts Universiteitsmuseum de, ter gelegenheid van het 355-jarig bestaan van de Rijksuniversiteit Utrecht, georganiseerde tentoonstelling 'Een kind op bestelling...? 100 jaar vrouwenleven'.
 - 22 ► Wethouder N.G. van 't Riet onthult de eerste fase, een bamboebos, van het kunstwerk-Predikherenplein te Utrecht.
 - 22 ► De gouden Giraf, de wisselprijs van de Dierenbescherming afdeling Utrecht, wordt uitgereikt aan Hans Roos, directeur van de Stichting Internationale Scharrelvlees Controle.
 - 23 ► Na 78 jaar in gebruik te zijn geweest sluit bioscoop Palace op het Vredenburg te Utrecht voorgoed de deuren.
 - 24 ► Leden van het Utrechts Klokkenluiders Gilde gaan samen met gemeenteleden iedere zondag de twee luidklokken van de Geertekerk voor de dienst luiden.
 - 25 ► Burgemeester Vos opent een nieuw gebouw van de dienstenstructuur Ruimtelijke Ordening- Openbare Werken- Volkshuisvesting- Utrecht (ROVU) aan het Rachmaninoffplantsoen, waarin voordien het GAK gevestigd was.
 - 26 ► In de serie beelden gemaakt door vrouwen wordt het beeld 'Denker' van Lotti van der Gaag geplaatst op de Maliebaan te Utrecht.

- 26 ▶ Ter gelegenheid van de 355ste Dies Natalis van de Rijksuniversiteit Utrecht ontvangt prof. dr C. Nüsslein-Volhard uit Tübingen een eredoctoraat.
- 26 ▶ In Slot Zeist wordt de tentoonstelling 'Mijne Heren, portretten uit het Nederlandse bedrijfsleven van de 18de eeuw tot heden' geopend door C. van der Lede, voorzitter van het VNO.
- 30 ▶ Twee koetsjes gaan tot oktober dagelijks toeristische ritten verzorgen door de stad Utrecht.

APRIL

- 1 ▶ Abdul Najib wordt aangesteld als directeur van het Centrum Buitenlanders Midden-Utrecht.
- 9 ▶ De Hervormde Gemeente, de gemeente en de provincie Utrecht sluiten een overeenkomst om een fonds te vormen waarvan de rente zal dienen voor het onderhoud van de vijf binnenstadskerken.
- 12 ▶ Mr A. Kosto, staatssecretaris van Justitie, opent de nieuwbouw van de gesloten rijksinrichting Eikenstein te Zeist.
- 12 ▶ Burgemeester en wethouders van Utrecht besluiten de Utrechtse automarkt, waarover veel klachten van omwonenden gehoord worden, tijdelijk, voorlopig tot 1 augustus 1991, te sluiten.
- 17 ▶ Ondanks het feit dat D66 meer leden heeft in Provinciale Staten dan de PvdA, wordt Gedeputeerde Staten samengesteld uit 2 leden van de PvdA, 2 van de VVD en 2 van het CDA.
- 17 ▶ Prof. mr E.M.H. Hirsch Ballin, minister van Justitie, stelt in Driebergen het nieuwe communicatienetwerk van de Algemene Verkeers Dienst van de Rijkspolitie in werking.
- 18 ▶ Dr J.A. Andriessen, minister van Economische Zaken opent het nieuwe gebouw van het adviesbureau KPMG Klijnveld Management Consultants in Rijnsweerd.
- 19 ▶ De commissaris van de koningin, jhr Beelaerts van Blokland ontvangt de eerste exemplaren van de in het kader van de promotie van de provincie uitgegeven brochures: *Vergaderaccomodaties in Midden-Nederland* en *Cultureel Magazine provincie Utrecht 91/92*.
- 19 ▶ In het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht wordt een tentoonstelling geopend, samengesteld uit het archief van de Willem Arntsz Stichting.
- 23 ▶ In de Mupi's te Utrecht wordt een tentoonstelling gehouden van werk van Nederlandse ontwerpers, fotografen en beeldend kunstenaars.
- 24 ▶ Door het overhandigen van de rood-wit-blauwe brandweerstaf draagt de scheidende brandweercommandant ing. J. van de Wolff zijn functie over aan zijn opvolger ing. A. Metaal.
- 25 ▶ De gemeente Nieuwegein, IJsselstein, Maartensdijk en Maarssen sluiten zich aan bij

26 april

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. K. 2.037

- het Regionaal Beraad Utrecht. Houten trad al eerder toe. De gemeenten hopen gezamenlijk de problemen op het gebied van de ruimtelijke ordening op te lossen.
- 26 ► Minister d'Ancona van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur opent aan de Oudegracht de tentoonstelling 'Nachtregels', bestaande uit teksten en lichtobjecten die 's nachts de Utrechtse binnenstad sieren.
 - 27 ► Ter gelegenheid van het eerste lustrum van de heropening van de Domkerk wordt in deze kerk een thema-bijeenkomst over de multiculturele samenleving gehouden. Drs C.I. Dales, minister van Binnenlandse Zaken, is een der inleiders.
 - 27 ► In Amersfoort wordt een Hugo Claus Festival gehouden, met o.a. een tentoonstelling in de Zonnehof, getiteld 'Beeldend werk 1950 - 1990'.
 - 29 ► Er wordt nog een stuk van Hoog Catharijne te Utrecht gedurende de nacht afgesloten.

MEI

- 1 ► In het Utrechts Universiteitsmuseum wordt de tentoonstelling 'Ogen in de boot; 110 jaar U.S.R. Triton' geopend.
- 2 ► A. van Hassel, voorzitter van het regionaal Bestuur Arbeidsvoorziening opent de nieuwe behuizing van de Sollicitatieclub Utrecht, een onderdeel van het Arbeidsbureau.
- 2 ► Milieugedeputeerde Smink plaatst een bord met de tekst 'Stiltegebied' op de Amerongse Berg. In de provincie worden 15 gebieden als stiltegebied aangewezen.

- 3 ▶ W.L.C. Rutten neemt afscheid als voorzitter van het Rode Kruis afdeling Utrecht, hij wordt opgevolgd door B.L. Vos.
- 7 ▶ Op 91-jarige leeftijd overlijdt dr J.J.M. Feldbrugge, oud-rector van het Sint Bonifaciuscollege te Utrecht.
- 7 ▶ M.A. Panis, burgemeester van Leusden legt de eerste steen voor de nieuwe brandweerkazerne in zijn gemeente.
- 12 ▶ Winnaar van het Provinciaal Amateur-toneel Tournooi Utrecht, dat in theater De Kom in Nieuwegein wordt gehouden, wordt de toneelgroep Pericles uit Zeist.
- 13 ▶ De Voetgangersvereniging, een organisatie die opkomt voor de veiligheid van de voetganger in het verkeer, benoemt I. de Muijnck tot consul voor de gemeente Utrecht.
- 13 ▶ Burgemeester Vos opent de in drie grote groene bollen op het parkeerterrein van de Jaarbeurs ingerichte tentoonstelling 'PTT Telecom van dichtbij bekeken'.
- 16 ▶ In de pandhof van de Domkerk te Utrecht wordt een lessenaar geplaatst met een uitleg over de aldaar aanwezige afbeelding over het leven van Sint Maarten.
- 17 ▶ Ziekenhuis Overvecht begint met een pijnpolikliniek.
- 21 ▶ Met de intocht van de reünisten starten de feestelijkheden rond het 35ste lustrum van het Utrechts Studenten Corps, dat deze keer in het teken staat van de enige echte 'heer van stand' Olivier B. Bommel.
- 21 ▶ Op 82-jarige leeftijd overlijdt te Utrecht de aquarellist M.J.A. Mol. Hij was in 1938 een van de oprichters van Artibus, Stichting voor Esthetische Vorming.
- 22 ▶ Met de onthulling van het bordje 'Attentie buurtpreventie' gaat in de Utrechtse wijk Zuilen-noord het al sinds januari draaiende buurtpreventieproject officieel van start.
- 22 ▶ Voorzitter Th. van Dam van de Stichting Sociale Woningbouw opent in aanwezigheid van wethouder Van der Sluijs de seniorenwoningen, de eerste fase van het project 'Alles onder één dak' in Hoograven te Utrecht. Later zullen nog een verzorgingshuis, een verpleeghuis, aanleunwoningen en een multicentrum worden gerealiseerd.
- 22 ▶ Minister A.L. ter Beek van Defensie en G. Cerfontaine, voorzitter van de Raad van Bestuur van het Academisch Ziekenhuis Utrecht, tekenen een samenwerkingsovereenkomst tussen dit ziekenhuis en het Centraal Militair Hospitaal.
- 24 ▶ Bewoners van de wijk Oog in Al te Utrecht blokkeren de Lessinglaan uit protest tegen de plannen van de gemeente om van deze laan een gedeelte van de stedelijke rondweg te maken.
- 24 ▶ De musicoloog drs J. Nuchelmans ontvangt de grote penning van het Provinciaal Utrechts Genootschap voor zijn werk voor het Holland Festival Oude Muziek.
- 24 ▶ In het Centraal Museum Utrecht wordt de tentoonstelling 'Ontworpen voor de Jaarbeurs; 75 jaar Koninklijke Nederlandse Jaarbeurs' geopend.
- 25 ▶ Gedeputeerde Hoekstra overhandigt de door de Boerderijstichting Utrecht uitgeloopte jaarlijkse prijs voor de mooiste boerderij in de provincie aan de familie Van Kesteren van de boerderij De Looije Brug in IJsselstein.

- 27 ► Ir G.J.A. Hille, directeur van de Dienst Volkshuisvesting overhandigt het eerste exemplaar van een boekje met vijf fietsroutes langs de jongere bouwkunst in de gemeente Utrecht aan wethouder Van 't Riet.

- 29 ► De Utrechtse gemeenteraad steunt het besluit van burgemeester en wethouders toe te treden tot het Klimaatverbond, een verdrag tussen gemeenten uit de rijke landen en de inheemse bevolking van het Amazonegebied voor het behoud van het tropisch regenwoud.

- 31 ► De architect ir A.J. Fichtinger ontvangt de Archinorm-Stadsverfraaiingsprijs 1991 voor het ontwerp van HGB IV van NS in Utrecht.

- 31 ► De Utrechtse Domkerk ontvangt de miljoenste bezoeker na de ingrijpende renovatie van 1986.

- 31 ► De faculteit rechten van de Rijksuniversiteit Utrecht verhuist naar het Piëtasgebouw op de hoek Nobelstraat-Drift, dat in 1904 door de architect J.A. van Straaten werd ontworpen.

JUNI

- 1 ► Mr A. Tchernoff wordt benoemd tot burgemeester van De Bilt als opvolger van mr A. baron van Harinxma thoe Slooten, die vorig jaar om gezondheidsredenen is afgetreden.
- 1 ► Nico Papineau Salm wordt de eerste directeur van de Stichtse Milieu Federatie.
- 4 ► De echtgenote van de minister-president, M.E.J. Lubbers-Hoogeweegen, opent het landelijk steunpunt Vrijwilligers Terminale Zorg te Utrecht.
- 6 ► Prof. dr J.C. van Wieringen neemt na 17 jaar afscheid als hoofd van de afdeling jeugdgezondheidszorg van de GG en GD, de Schoolartsendienst, te Utrecht.
- 6 ► Burgemeester Vos opent officieel het nieuwe restaurant van het Nederlands Spoorwegmuseum dat is ondergebracht in twee historische goederenloodsen.
- 7 ► In het gebouw van Aardwetenschappen van de Rijksuniversiteit Utrecht wordt een congres gehouden over de geschiedenis van de kamerplant.
- 7 ► In het Nederlands Spoorwegmuseum wordt de tentoonstelling 'Uit de kelders van

het Spoorwegmuseum' een collectie modeltreinen uit eigen bezit, geopend.

- 8 ► Te Utrecht overlijdt de zanger Max van Praag. Hij was o.a. in de jaren '60 en '70 de organisator van het Loosdrecht jazz-concours.
- 18 ► Prinses Juliana slaat bij 's Rijks Munt te Utrecht het eerste exemplaar van een zilveren penning die wordt uitgegeven ter gelegenheid van de 80ste verjaardag van prins Bernhard.
- 20 ► Het boekje *Utrecht, de stad in prenten*, samengesteld door Tolien Wilmer en uitgegeven door de stichting Matrijs, verschijnt.
- 28 ► In de Margriethal van de Koninklijke Nederlandse Jaarbeurs wordt de ter gelegenheid van de 355ste dies natalis van de Rijksuniversiteit Utrecht opgezette manifestatie 'Hart van Nederland' geopend.
- 30 ► Tijdens de Dag van de Architectuur wordt bekendgemaakt dat de eerste Rietveldprijs wordt toegekend aan de architect Abel Cahen voor zijn ontwerp voor het Instituut voor Psychiatrische Dagbehandeling aan de Oudegracht te Utrecht. De prijs zal in november worden uitgereikt.
- 30 ► In Slot Zuilen wordt de tentoonstelling 'Pronken met Oosters Porselein' geopend. Deze tentoonstelling is samengesteld uit de verzameling van Willem baron van Verschuer.

JULI

- 3 ► Met de ondertekening van de statuten door burgemeester drs J. Laan van Nieuwegein en de hoofdingenieur-directeur van Rijkswaterstaat mr J.P.A.J. Bevers wordt de Stichting 100 jaar Merwedekanaal een feit. De stichting zal in oktober het startsein geven voor de feestelijkheden rond de herdenking van het feit dat het kanaal honderd jaar geleden werd gegraven.
- 9 ► Met de opening van de tentoonstelling 'Kunst en Kijkwerk' wijdt het kunstenaarsgenootschap Kunstliefde aan de Nobelstraat te Utrecht een nieuwe expositieruimte in.
- 12 ► Ter gelegenheid van de 90ste verjaardag van Pyke Koch wordt in het Centraal Museum te Utrecht een tentoonstelling van werken van deze kunstenaar geopend onder de titel 'Souvenir d'un songe'.
- 12 ► Met de tentoonstelling 'Gran Pavese', bestaande uit 50 vlaggen en de originele ontwerpen ervan, wordt de Sytsema Galerie in de voormalige Baarnse Wintertuin geopend.
- 18 ► Bij de afbraak van de gymnastiekzaal van de vroegere hervormde gemeenteschool op het Domplein te Utrecht wordt een fles gevonden met briefjes die timmerlieden daar vijf en zestig jaar geleden bij een reparatie hadden verstoppt.
- 18 ► Bekend wordt dat de buitenplaats De Breul aan de Dribergseweg te Zeist door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg is aangewezen als beschermd rijksmonument.

AUGUSTUS

- 1 ► Drs J.J.S. Boekesteijn wordt benoemd tot hoofd van de afdeling voorlichting en public relations van de gemeente Utrecht.
- 2 ► In Slot Zeist wordt de tentoonstelling 'Van speerpunt tot kanonschot' geopend over het Romeinse grensfort Fectio en het Franse legerkamp bij Zeist.
- 13 ► De wethouders Van 't Riet en Kernkamp onthullen de nieuwe poster van de serie over Utrecht, getiteld Utrecht, Ciudad de las Fiestas.
- 21 ► Wethouder Van 't Riet van Cultuur geeft symbolisch het sein voor de restauratie van de Sint Willibrordus kerk in Utrecht door het in ontvangst nemen van de torenhaan.
- 26 ► De Utrechtse welzijnswerkers protesteren tegen de bezuinigingsoperaties in hun sector door het oplaten van een zeppelinballon boven het Vredenburg.
- 27 ► De schoorsteen van het voormalig slachthuis aan de Amsterdamsestraatweg te Utrecht wordt met een springlading gesloopt.
- 28 ► Twee medewerkers van de Utrechtse Reinigings-, Markt- en Havendienst leveren bij het museum Het Catharijneconvent een beeldhouwwerk uit de 15de eeuw af, dat zij tussen het vuilnis vonden.
- 31 ► De commissaris van de koningin, jhr Beelaerts van Blokland ontvangt het eerste exemplaar van de gids *Rondom de Dom, een rondwandeling door de provincie Utrecht*, een uitgave van de Nederlandse Wandelsport Bond.

SEPTEMBER

- 1 ► Drs W. Barreveld treedt in dienst van de gemeente Utrecht als hoofd van de sector integratie, de vroegere gemeentelijke secretarie.
- 2 ► Te Houten overlijdt op 73-jarige leeftijd W.A. Kieboom. Hij was van 1970-1975 wethouder van Utrecht, daarna burgemeester van Vlaardingén.
- 3 ► Ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Stadsschouwburg te Utrecht ontvangt de actrice Georgette Hagendoorn, die deel uitmaakte van de cabaretgroep die de openingsvoorstelling verzorgde, het eerste exemplaar van het jubileumboek *Een bolwerk voor de muze*, geschreven door Rob van Gaal. Tevens worden applausprijzen uitgereikt aan theatermaker Aram Adriaanse, Werftheater eigenaresse Yvonne Groeneveld en de Toneeltechnische Dienst van de Stadsschouwburg.
- 5 ► De vernieuwde winkelpassage op de hoek van de Oudegracht- Vinkenburgstraat, nu Passadôme genaamd, wordt feestelijk geopend.
- 10 ► In de tuin van het Bartholomeüs Gasthuis te Utrecht wordt het door Theo van de Vathorst vervaardigde beeld van Agnes van Leeuwenberg geplaatst. Zij was één van de stichters van de fundaties die zich inzetten voor de verpleging van zieken en bejaarden.
- 10 ► Op 46-jarige leeftijd overlijdt de Utrechtse kunstschilder Nol Manten; hij was jarenlang bestuurslid van Genootschap Kunstliefde.

- 13 ► Bij het Intercultureel Centrum Rasa wordt de wereldmuziekschool geopend voor het onderwijs in het bespelen van instrumenten in de niet-westerse traditie.
- 14 ► De commissaris van de koningin, jhr Beelaerts van Blokland, opent de nieuwe brandweerkazerne aan de Burgemeester van der Postlaan te Leusden.
- 14 ► In buurthuis Sjuut aan de Moutstraat wordt een tentoonstelling gehouden over de geschiedenis van de Zeven Steegjes in Utrecht.
- 17 ► Bisschop H. Ernst, voorzitter van Pax Christi, opent officieel het Pax Christi Centrum op Hoog Catharijne te Utrecht.
- 17 ► Het Utrechts Landbouw Genootschap viert het 150-jarig bestaan.
- 18 ► J.G.M. Alders, minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, geeft het officiële startsein voor het aardgasbusproject bij het busbedrijf Centraal Nederland.
- 25 ► Wethouder Van 't Riet van Cultuur opent in het huis Drielenburch, een 13de eeuws pand achter theater Kikker, de nieuwe huisvesting van het Centrum voor Audiovisuele Vorming en Produktie.
- 27 ► Prinses Margriet opent in Utrecht het vernieuwde gebouwencomplex van de Koninklijke Maatschappij tot bevordering van de Geneeskunst.
- 27 ► De commissaris van de koningin, jhr Beelaerts van Blokland, en burgemeester Vos openen de vernieuwde rioolwaterzuiveringsinstallatie voor de stad Utrecht.
- 30 ► Op 88-jarige leeftijd overlijdt te Utrecht J.C. Jongbloed-Gerritsen. Zij was jarenlang bestuurslid van de vereniging Oud-Utrecht en vanaf 1980 erelid.

OKTOBER

- 4 ► Oud-wethouder drs W.P.C. van Willigenburg metselt in de pas opgeleverde woningen in het pand van de vroegere metaalfabriek Schonenberg aan het Predikherenkerkhof te Utrecht een kopie van een haardsteen in die op de plaats van het voormalige Predikherenklooster is gevonden.
- 4 ► Het Zoölogisch Museum van de Rijksuniversiteit Utrecht aan de Molenstraat wordt na een ingrijpende renovatie heropend.
- 5 ► Het gebouw van de voormalige faculteit tandheelkunde in de Uithof te Utrecht wordt heropend onder de naam F.A.F.C. Went Gebouw. Het gebouw biedt nu onderdak aan de faculteiten scheikunde, biologie en farmacie.
- 12 ► Ter gelegenheid van het gereedkomen van de uitgebreide restauratie van het pand Springweg 2 te Utrecht wordt er open huis gehouden.
- 12 ► Prins Bernhard onthult in het Hogelandse Park te Utrecht het door Marie-José Wessels gemaakte beeldje van een ijsbeer. Het is een monument ter herdenking van het feit dat op 7 mei 1945 het Engelse regiment van de Canadese Polar Bear divisie hier de stad binnentrokken.
- 13 ► Aan de Balderikstraat wordt het kleinste theater van Utrecht geopend: het Phoenix

Papieren Theater, waarin voorstellingen worden gegeven in een papieren theater met papieren poppen.

- 14 ► In Muziekcentrum Vredenburg wordt het eerste Europese Songfestival voor Chinezen gehouden. Winnares wordt Joey Ying Fung Chan uit Engeland.
- 16 ► Burgemeester Vos opent de Blue Building, het winkelcentrum dat is ingericht in de voormalige Galeries Modernes op de hoek van Oudegracht-Lange Viestraat.
- 17 ► De gemeenteraadsfractie van Groen Links overhandigt aan wethouder Van 't Riet van Cultuur het initiatiefvoorstel 'Cultuur in de Buurt' met tien voorstellen om de buurten meer bij culturele activiteiten te betrekken.
- 21 ► Wethouder Schouten van Verkeer neemt officieel de P + R busverbinding in gebruik, die een rechtstreekse verbinding vormt tussen het grote parkeerterrein bij stadion Galgenwaard en het Centraal Station Utrecht.
- 26 ► De Waarderingsprijs Gepleisterd Bouwen 1991 wordt toegekend aan het Utrechtse bedrijf Van de Linden stukadoorsafbouw b.v. voor het buitenwerk aan het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen.
- 27 ► Op 90-jarige leeftijd overlijdt de beeldend kunstenaar Pyke Koch. Naast veel schilderijen is ook het ontwerp van de zogenaamde Pyke Koch lantaarnpalen in de Utrechtse binnenstad van zijn hand.
- 28 ► In aanwezigheid van wethouder Kernkamp van sportzaken wordt het sportcomplex Voordorp in Utrecht door sportvereniging Hercules in gebruik genomen.
- 29 ► Als protest tegen het voornemen van minister Ritzen van Onderwijs om de driejarige opleiding terug te brengen tot een éénjarige, pakken studenten het opleidingsinstituut Nijenrode in plastic.
- 30 ► Het woningencomplex De Leidsche Poort tussen de Graadt van Roggenweg en de Leidseweg te Utrecht wordt officieel geopend.

NOVEMBER

- 1 ► De Crediet- en Effectenbank sluit haar vestiging aan de Kromme Nieuwegracht te Utrecht.
- 1 ► Op het Janskerkhof te Utrecht wordt het door de gemeente en studentenschaakvereniging Lasker in het plaveisel aangelegde schaakbord officieel in gebruik genomen.
- 5 ► Als gevolg van een conflict over het collegebesluit om de sneltram bovengronds door de Utrechtse binnenstad aan te leggen zullen de D66 wethouders Van 't Riet en Kernkamp op 21 november aftreden. Zij worden opgevolgd door de VVDers W.P.C. van Willigenburg.
- 7 ► Ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van het Merwedekanaal verschijnt het door ir K.E. Baars geschreven boek *Van Amsterdam tot Rijn; 100 jaar Merwedekanaal*.

- 8 ► Te Zeist overlijdt op 51-jarige leeftijd jhr C.G. von Weiler. Hij bekleedde in Utrecht en Zeist tal van maatschappelijke functies.
- 9 ► Het vernieuwde gebouw van Genootschap Kunstliefde aan de Nobelstraat te Utrecht wordt officieel geopend door drs M.M. Versnel-Schmitz, lid van de Tweede Kamer voor D66.
- 16 ► Drs Th.E.M. Wijte volgt mr M. Roest Crollius op als burgemeester van IJsselstein.
- 16 ► Ter gelegenheid van het verschijnen van het door drs J.B.J. Teeuwisse samengestelde boek *Utrechtse universiteitsportretten* wordt in het Universiteitsmuseum de tentoonstelling 'Met Knappe Koppen op ontdekkingsreis' geopend door de Rector-Magnificus prof. dr J.A. van Ginkel. Op 29 november volgt in het Centraal Museum Utrecht nog de tentoonstelling 'Knappe Koppen; Vier eeuwen Nederlands professorenportret'.
- 25 ► In het Nederlands Spoorwegmuseum presenteren zeven onroerendgoed bedrijven de stichting Succes, die de stad Utrecht als centrum voor dienstverlening in binnen- en buitenland gaat promoten.
- 29 ► De Utrechtse wethouders Schouten van Verkeer en dr G. Mik van Stadsontwikkeling openen met een stoomwals uit 1901 de nieuwe spoorwegovergang aan de Kapteynlaan in Utrecht. Deze moet de nieuwe wijk Voordorp een betere verbinding geven met de rest van de stad.
- 29 ► Aan de Nieuwe Houtenseweg in de wijk Lunetten wordt het nieuwe pand van het Riagg Westelijk Utrecht in gebruik genomen.

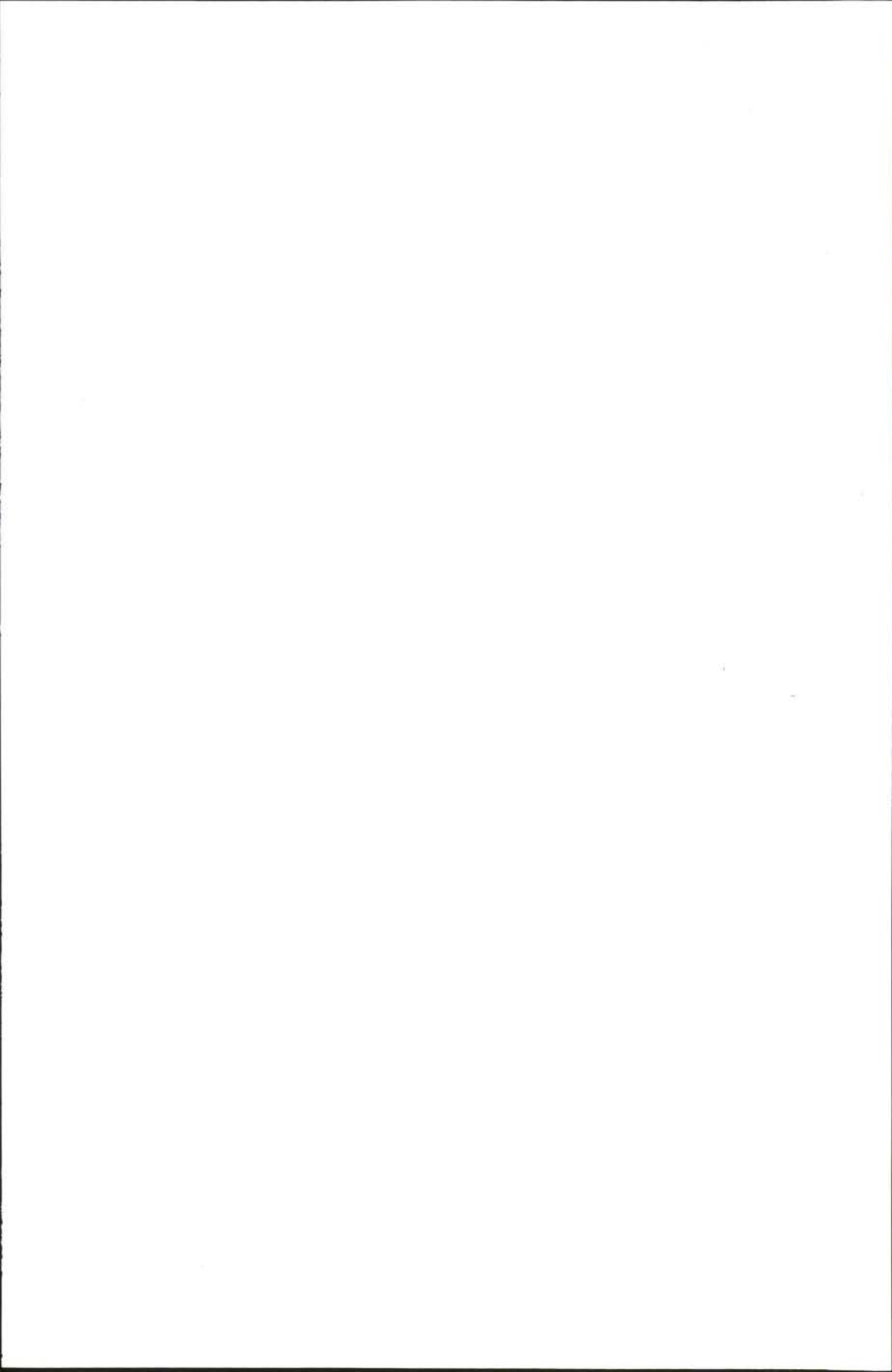

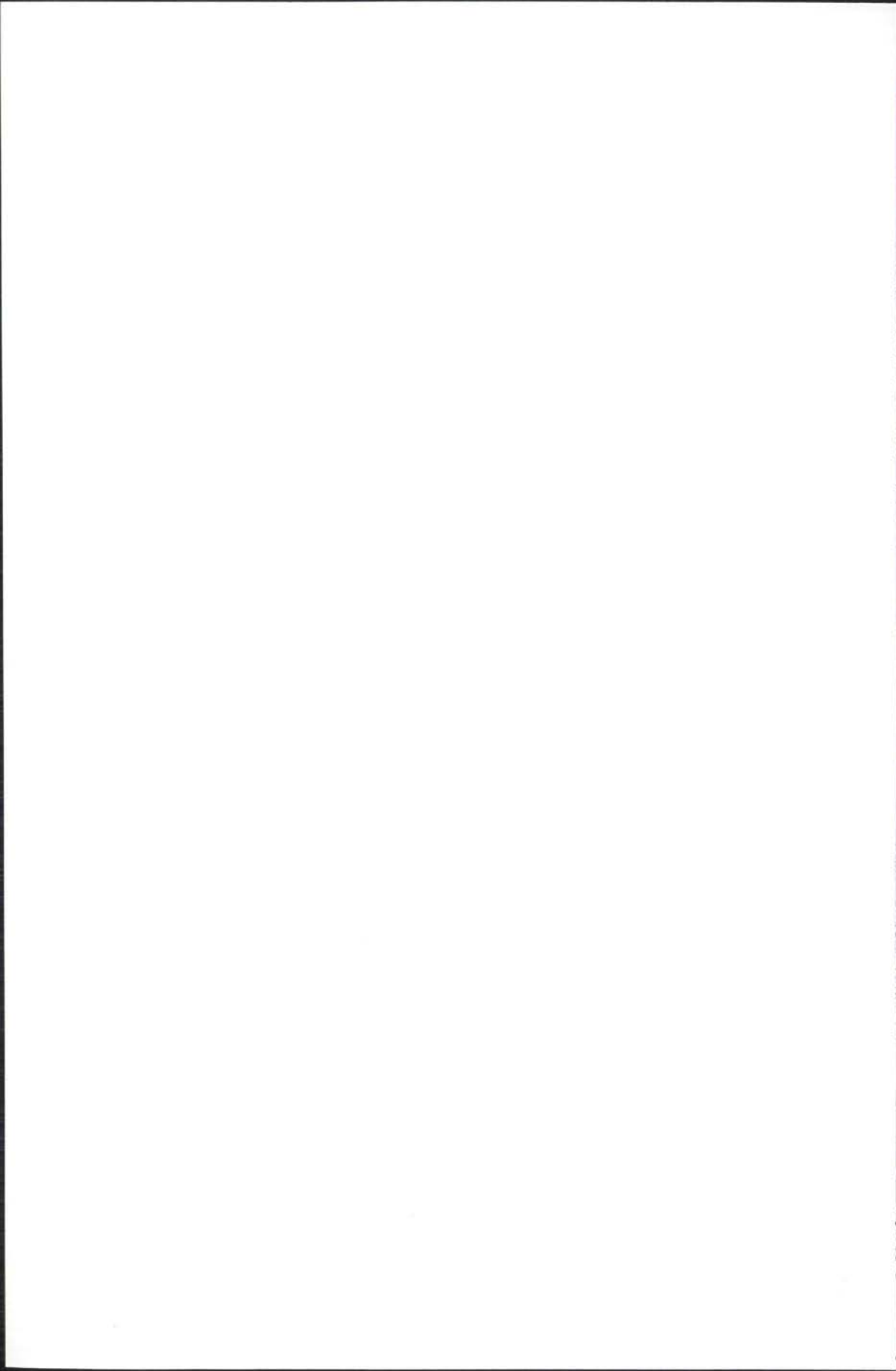
29 november

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. B. 10.511 H

- 2 ► Burgemeester Vos opent in de Herenstraat te Utrecht het gerestaureerde 't Huis De Poort, dat is bestemd voor de huisvesting van jonge vrouwen.
- 4 ► Wethouder R. van der Nat ondertekent namens de gemeente Nieuwegein het Klimaatverbond, waarbij de gemeente belooft mee te helpen aan het terugdringen van het broeikaseffect.
- 5 ► Prof. dr M.F. Kramer, decaan van de faculteit der geneeskunde van de Rijksuniversiteit Utrecht stort het eerste beton voor het nieuwe gebouw van de medische faculteit in de Uithof.
- 6 ► In het Centraal Museum Utrecht wordt de tentoonstelling 'Straatruoer, Rome gezien door Nederlandse schilders in de Gouden Eeuw; Pieter van Laer en de Bamboccianti' geopend.
- 6 ► De Utrechtse clavecimbelbouwer Willem Kroesbergen ontvangt in het Concertgebouw in Haarlem de 'Hendrik Casper Hogenbijlprijs' voor zijn instrumenten.
- 10 ► In Slot Zeist wordt de tentoonstelling 'Een Hollander in Frankrijk' met schilderijen van J.B. Jongkind geopend.
- 11 ► Op 92-jarige leeftijd overlijdt A. van Campen. Hij was in 1925 medeoprichter van Utrechts oudste atletiekvereniging Hellas.
- 12 ► Burgemeester Vos reikt aan W.L.C. Rutten uit Bilthoven de gemeentelijke Maartenspenning uit voor zijn inzet voor diverse verenigingen in Utrecht en omgeving.
- 13 ► Prof. dr J.W. Schulte Northolt opent in het Rijksmuseum Het Catharijneconvent de tentoonstelling 'De Bijbel in huis, bijbelse verhalen op huisraad in de 17de en 18de eeuw'.
- 17 ► Burgemeester Vos ontvangt het eerste exemplaar van een nieuwe gids over de Domkerk, geschreven door M.N. van Haeringen-'t Hart en drs A.C. Voogt. Het is het eerste deel uit een serie over Utrechtse monumenten die de Stichting Publicaties Oud-Utrecht van plan is uit te geven.
- 19 ► Burgemeester Vos opent officieel het Centraal Militair Hospitaal in de Uithof te Utrecht.
- 19 ► In het Molencentrum te Wijk bij Duurstede presenteert gedeputeerde Hoekstra *Het Nieuw Utrechts Molenboek*, met daarin o.a. een inventarisatie van alle Utrechtse molens.
- 21 ► In de Irenahal verzorgt de Koninklijke Nederlandse Jaarbeurs ter gelegenheid van haar 75-jarig bestaan een gratis concert voor 14.000 inwoners van Utrecht.
- 28 ► Maarten Kooy neemt met een kerstprogramma voor koor en orgel afscheid als cantor van de Domkerk.

Het Jaarboek Oud-Utrecht 1992 bevat weer een aantal boeiende fragmenten uit het Stichtse verleden. In de jaren vijftig was Utrecht 'de stad met de mooiste maquettes' en sprak iedereen over verkeersplannen, singeldemping en straatverbreding. Het Schouwtoneel had de Utrechtse schouwburg als thuishaven tussen 1920 en 1933. Ook wordt nu alles duidelijk over het Utrechtse papierbehang en over de preek als 'massamedium' in de vijftiende eeuw. En niet iedereen blijkt het eens te zijn met Aart Mekking's 'Spel met toren en kapel'.

Als de verkeersplannen uit de jaren zestig waren doorgedaan, zou het stadhuisplein er nu heel anders hebben uitgezien. Dat had het fraaiste Utrechtse papierbehang niet kunnen verbergen.